

विचारदीर्घविधितुं सुशकः तथैव पुरा वैदिके युगे दश प्रयादाः प्रचलिता आसन्प्रति पृथग्विभक्तभिरूपणदर्शनेनानुमीयते । त एव दश पृथगपशुभ्यमानाः पूर्वपक्षभूताः, पर्या समर्थयेन तु मुख्यो वैदिकः । एते प्रवेशश्रुतिभिरासाद्यन्ते । ते चैव दशयादा क्रकसंहितायां नासदाये सूक्ते । १० सूक्त १२६) समुद्दिष्टाः । एते दश वादाः अस्मिन् 'ग्रहविज्ञानशास्त्र' महाग्रन्थे एकैकेन प्रकरणेन विवृताः । अन्ते च समन्वयरूपः सिद्धान्तवादः प्रदर्शितः । एवं महाग्रन्थस्यास्य द्वादशप्रकरणानि—आदौ 'विज्ञानेतिवृत्तवादो' ग्रन्थस्योपो द्वातरूपः, तत्र कथमस्य विज्ञानस्याप्येषु 'प्रसार' इति बोधयितुं निरूपितस्यैतिहासस्य संक्षेपः प्रदर्शितः, वैदिकविज्ञानायवोधस्य परिभाषा देवासुरादिभेदनिरूपणेन सम्यग्विवृता, दशानां वादानां स्वरूपमपि च सम्यग्दर्शितम् । पञ्चप्रकरणात्मकस्यास्य खण्डस्यान्यतमो 'इन्द्रवित्तयामिधो' ग्रन्थः शीघ्रमेव मालायामस्यां गुम्फयितुं प्रकंस्यते । भारतीयार्याणामुत्पत्तिस्थानादिविषये, वैदिककालीनभौगोलिकपरिस्थितिसम्बन्धे जम्बूद्वीपादीनां विषयविभागे विवादप्रस्तानां लङ्काद्वीपादीनां निवेशविषये च सम्यग्विवेचनं तत्रोपलभ्यते पाठकमहाभागैः । विज्ञानेतिवृत्तवादानन्तरं दशभिः प्रकरणैर्दशवादा विवेचिताः । अन्ते च सिद्धान्तवादे करतलामलकयद्विवेकस्यव्यापनं कृतम् । तत्र दशानु वादेषु अहोरात्रवादसदसद्वादाविति वादत्रयम् श्रीमधुसूदनग्रंथमालायाः प्रथमद्वितीयप्रसूनरूपेण परमरसिकपाठकमधुमत्यार्यास्वादिनपूर्वम् । इदानीं तृतीयतुमनोरूपेणकादशः नन्दयतदुच्छेदवादः पाठक महोदयेभ्यः उपाहृतुं परमप्रमोदमापद्यते मदीयं मनः । अस्यावलोकनेन वैदिकमहर्षीणाम् विज्ञान रहस्योद्घाटनप्रणाल्या परिचयः प्राप्तुं सुराको भविष्यति । काण्डप्रयात्सकेऽस्मिन्वादे दश पर्याणि सन्ति । तत्र विज्ञानोपक्रमधिकारे प्रथमे काण्डे मूलम्, कृष्णः, पूर्णः, प्रत्ययः, पुरुषो यज्ञश्चेत्येता पञ्चपनिपदः प्रत्येकं प्रतिपर्वं विवेचिताः । संशयाधिकारे द्वितीये काण्डे संशयमित्येषुपनिपदबन्धो विवेचिता । तृतीये च संशयोचोपधिकारे काण्डे विशिष्टोपनिपदोपनिपदोपनिपद विवेचिते । तथाचोक्तम् ।

मूलं कृष्णः पूर्णः प्रत्ययपुरुषौ च यज्ञ इत्यादी ।

संशयमिध्यामध्ये विशिष्ट ईद्वर इमान्ते ॥ १ ॥

एता दशोपनिपद संशयतद्भक्त्याद इत्युक्तः ।

विज्ञानोपक्रमणे संशय उच्छिद्यते तत्र ॥ २ ॥

अत्रामिनवैव विचारसरणिः, दुरुहवैदिकविज्ञानविवेचनप्रकारश्च सर्वथा हृद्यम् एव । महामहिमशास्त्रिणो वैदिकमहर्षयश्च यत्र विषये नेतिनेतिवादपरा आसन्, यस्य परोक्षविषयतया विवेचनमतीव बुद्धरमेव यदुद्देशेन भवति चात्र

* श्लोकः *

"क्रियद्दामोऽलमलं परिधमैः परोक्षभावस्य विचारवर्त्मनि ।
सदस्यवर्षेणुद्देहपातनैरसंशयं ज्ञानमिदं न शक्यते ॥"

तस्य जटिलीभूतस्य ब्रह्मविज्ञानशास्त्रस्य मूलावबोधनप्रकारः सर्वथा श्लाघ्य एव । ये नाम साभिनिवेशं परिशीलयन्त्येतद्ग्रंथमवश्यमेव वैदिकमहर्षीणाम् चमत्कारपूर्णां विचारसरणिमवलोक्य भविष्यन्ति प्रमोदनिर्भरान्तःकरणाः ।

अन्येऽपिवादा ग्रंथमालायामस्यां यथावकाशं प्रकाशयिष्यन्ते येषामवबोधेन 'नावशिष्येत वोदधु'मिति विरमति ।

विदुषामनुचरः—

श्री आद्यादत्त ठक्कुरः

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे संशयतदुच्छेदवादः ॥

मूलं कृष्णः पूर्णः प्रत्यय-पुरुषौ च यह इत्यादौ ॥
 संशय-मिव्या-मध्ये, विशिष्ट ईश्वर इमावन्ते ॥ १ ॥
 पता दशोपनिषद्ः संशयतद्भ्रूवाद् इत्युक्तः ॥
 विज्ञानोपक्रमणे संशय उच्छिद्यते तत्र ॥ २ ॥

१-विज्ञानोपक्रमाधिकारः षट्पर्व प्रथमः काण्डः—

१	मूलोपनिषत्	=	ब्रह्मकर्मोपनिषत् ।	(२)
२	कृष्णोपनिषत्	=	कृष्णत्रिसत्योपनिषत् ।	(३)
३	पूर्णोपनिषत्	=	पूर्णद्विसत्योपनिषत् ।	(२)
४	प्रत्ययैकसत्योपनिषत्	=	प्रत्ययैकसत्योपनिषत् ।	(१)
५	पुरुषोपनिषत्	=	प्राणैकसत्योपनिषत् ।	(१)
६	यज्ञोपनिषत्	=	यज्ञैकसत्योपनिषत् ।	(१)

२-संशयाधिकारो द्विपर्व मध्यमः काण्डः—

७	संशयोपनिषत्	=	सन्दिग्धसर्वोपनिषत् ।	(x)
८	मिव्योपनिषत्	=	सर्वोपनिषत् ।	(०)

३-संशयोच्छेदाधिकारो द्विपर्व उत्तमः काण्डः—

९	विशिष्टोपनिषत्	=	विशिष्टत्रिसत्योपनिषत् ।	(३)
१०	ईश्वरोपनिषत्	=	ईश्वरैकसत्योपनिषत् ।	(१)

अथ प्रथमकाण्डसूची श्लोकाः

१-तत्रादौ मूलोपनिषत् प्रथमं पर्व । (१८)

- १ आभु—अभ्यमिति जगतो द्वे मूले ॥
- २ आनन्दः-चेतना-सत्ता-इत्याभुरूपाणि ॥
कर्म-रूपं-नाम-इत्यभ्यरूपाणि ॥
- ३ आनन्द-चेतना-सत्तानां निरुक्तयः ॥
- ४ अभ्यन्नपनिरुक्तिः ॥
- ५ अभ्यन्नयाभुप्रयाभ्या कमात्र्यम् ॥
- ६ आभ्येवैकं वा, अभ्यमेवैकं वा, उभयं वेति मतत्रयविभागः ॥

अस्य विश्वस्य मूलं द्विधा, आभु-अभ्यञ्चेति वा, द्रष्टृ-इदं चेति वा, ज्ञान-
कर्म चेति वा ॥ आनन्दो विज्ञानं सत्तेति प्रथमाभु । कर्म रूपं नामेति प्रथमभ्यम् ॥
तत्र त्रीणि मतानि-आभवेवैकं सत्यं, नाभ्यमित्येकम् ॥ १ ॥ आभु चाभ्यं चेति द्वे
सत्ये इत्येकम् ॥ २ ॥ अभ्यमेवैकं सत्यं, नाभु-इत्येकम् ॥ ३ ॥ एषां प्रयाणां मतानामे-
योपबृंहणान्यन्यानि सर्वाणि विज्ञानदर्शनानि ॥

अथ कृष्णत्रिसत्योपनिषत् चतुःखण्डा

द्वितीयं पर्व । २४०

१-प्रथमे सच्चिदानन्दखण्डे अष्टादश सूत्राणि १८--(८५)

१-अस्तिभातिरसास्त्रिसत्यम् ।	३
२-सत्ताप्रत्ययसमीक्रियामि परोक्षा ।	४
३-शक्तिविकाशालभ्यनैः परोक्षा ।	६
४-कुर्वद्रूपतोपलब्धिभूमिभिः परोक्षा ।	१
५-सत्यत्रयान्योन्याविनाभावः ।	३
६-सामान्यविशेषौ ।	६
७-प्रयाणामयुतसिद्धिः ।	३
८-प्रयाणमैकात्म्यम् ।	२२
९-दुःखानुभवेतुः ।	४
१०-एकत्वे मिश्रप्रतिपत्तिहेतुः ।	७
११-सत्ताचेतनानन्दानां भेदाभेदसिद्धान्तः ।	१
१२-प्रयाणां वैरूप्यम् ।	४
१३-सच्चिदानन्दस्यात्मत्वजन्यत्वे ॥	६
१४-कर्मणः सत्तायामन्तर्भावः ।	
१५-आनन्दविज्ञानसत्तानां कृष्णशुक्लद्वैतियम् ।	१३
१६-भूमाणिमानौ ।	८
१७-आनन्दस्थोत्पत्तिस्थितिहेतुत्वम् ।	६
१८-आनन्दविज्ञानसत्तानां समष्टेरव्याकृतरूपत्वम् ।	२

२-अथ द्वितीये जीवेश्वरखण्डे चत्वारि सूत्राणि ४- श्लोकाः

१-ईश्वराणां जीवत्वम् ।	(४२)
२-ज्ञानक्रियार्थप्रपञ्च ।	६
३-क्षोभेऽपि रसस्य शान्त्यमङ्गः ।	१४
४-जीवानां परमेश्वरत्वसंपत्तिः ।	६
	१०

३-तृतीये दुःखप्रतिपत्तिखण्डे ऊनविंशति सूत्राणि १९ (४२)

१—आत्मनो नित्यानन्दत्वम् ।	६
२—आत्मत्रैविध्ये पराक्षरयोर्दुःखाभावः । क्षरस्य दुःखयोगित्वम् ३	३
३—दुःखमयादिस्वरूपभेदः ।	४
४—आत्मनि भोग्यान्तरायाद् दुःखोपपत्तिः ।	७
५—आत्मभिन्नानामानन्दमयत्वे पूर्वोत्तरपक्षौ ।	७
६—आत्मिन्यज्ञानावरणाद् दुःखोपपत्तिः ।	८
७—अप्रसुयोगाभावाद् दुःखोपपत्तिः ।	८
८—आत्मनि कामासक्त्या दुःखोपपत्तिः ।	६
९—दुःखस्य भयपूर्वकत्वनियमः ।	६
१०—प्रज्ञाशरीरोपष्टम्भभेदाद् दुःखद्वैविध्यम् ।	१
११—अनासक्तौ स्थितप्रज्ञता ।	२
१२—अज्ञानमूलासक्तिः ज्ञानमूलाऽनासक्तिः ।	५
१३—भयस्य मरणान्ता अष्टौ भेदाः ।	८
१४—भयमज्ञानमूलकं ज्ञानमूलकं चेति विचारः ।	५
१५—अज्ञानाद्भूतज्ञानान्द्वयमिति सिद्धान्तः ।	४
१६—प्रज्ञानबलानुसारान्द्वयतारतम्यम् ।	४
१७—विज्ञानयोगमूलकप्रज्ञानप्रतिष्ठातारतम्याद् भयतारतम्यम् २	२
१८—प्रज्ञानप्रतियोगिकविज्ञानसंबन्धात् प्रज्ञानबन्धनवलदाढ्यम् । प्रज्ञानानुयोगिकविज्ञानसंबन्धात् प्रज्ञानबन्धनमुक्तिः ।	४
१९—निरप्रविज्ञानवर्धनात् प्रज्ञानबन्धनमुक्त्या दुःखाभावः ।	४

४-चतुर्थे उपासनाखण्डे पञ्च सूत्राणि ५ (१५)

१—श्रद्धानमयानुष्ठानमुपासना ।	२
२—सत्यवती उपासना ।	१
३—अह्ववती उपासना ।	४
४—अन्यवती उपासना ।	३
५—अह्ववत्यन्यवत्योरुपासनयोः सामर्थ्यम् ।	५
(४२) इति चतु खण्डे कृष्यविश्वोपनिषत् ॥	(२४०)

३-अथ पूर्णद्विसत्योपनिषत् त्र्यधिकारा तृतीयं पर्वं प्रारभ्यते ।

(३६२)

१-प्रथमे ब्रह्मकर्माधिकारे नव सूत्राणि ९-(६७ श्लो०)

- १-जगन्मूलैकत्वसिद्धान्तः । ४
- (१) २-जगदन्तर्भावनामतम् = [असितत्रिकाकल्पः] ५
- (२) ३-ब्रह्मजगद्यक्राविराममतम् = [चक्रत्रिकाकल्पः] ६
- (३) ४-अनन्तब्रह्मणि खण्डत्रिकाजगदानन्त्यमतम्
= [खण्डत्रिकाकल्पः] ११
- (४) ५-ब्रह्मजगतोऽन्योन्याविनाभावैकात्म्यमतम्
= [तादात्म्यकल्पः] ८
- (५) ६-ब्रह्मकर्मणो सहस्रस्थानं जगद्रूपमिति पञ्चमं मतम्
= [सहयोगकल्पः] ७
- (६) ७-निर्विकारपूर्णब्रह्मणि पूर्णकर्मोदयः पष्ठं मतम्
= [विशिष्टैककल्पः] ५
- ८-ब्रह्मणो निर्विकारत्वे दृष्टान्ता । २०
- ९-सदसद्वादाभृतभृत्युनादाहोरामनादानां पूर्णद्विसत्यत्राद्-
शाखान्वयम् । २

२-द्वितीये ब्रह्मकर्मणोः सम्बन्धाधिकारे चत्वारिंशत्सूत्राणि ४०

(१६७ श्लो०)

- १-ब्रह्मकर्मणोः लौकिक सम्बन्धः । १२
- २-कर्मणि कर्मसंयन्धा पञ्चविधा ॥ ११
- ३-ब्रह्मणि कर्मसंयन्धा त्रयोदशविधा । ३
- ४-त्रयोदशविधानां सम्बन्धभेदानां स्वरूपवृत्तित्वाभ्यां विभागः ।
- ५-तेषां पुनः संसर्गासंसर्गाभ्यां विभागः ।
- ६-स्वरूपसंसर्गाणां वृत्तित्वसंसर्गाणां च परिभाषा । ३
- ७-अलक्षणसंसर्गं स्वरूपसम्बन्धः । ३
- ८-अलक्षणसंयन्धोदाहरणानि । ६
- ९-संसर्गसम्बन्धे सम्बन्धिनोर्जीजयोऽनित्वाभ्यां विभागः । १०
- १०-त्रयः संसर्गाद्याः स्वरूपसंयन्धाः । ३
- ११-विभूतिसंसर्गः । ६
- १२-योगसंसर्गः । ५

१३—बन्धसंसर्गः ।	४
१४—स्वरूपसंसर्गाणामुदाहरणम् ।	२
१५—वृत्तित्वसंसर्गनिर्देशः ।	४
१६—सामान्यवृत्तित्वं नाम असंसर्गवृत्तित्वसंबन्धः ।	३
१७—त्रयः संसर्गाख्या वृत्तित्वसंबन्धाः ।	२
१८—उदारवृत्तित्वम् । संसर्गः ।	३
१९—समवायवृत्तित्वम् । संसर्गः ।	४
२०—आसङ्गवृत्तित्वम् । संसर्गः ।	३
२१—वृत्तित्वसंसर्गोदाहरणानि ।	४
२२—कर्मामनि वृत्तित्वसंसर्गत्रयम् ।	५
२३—उद्बुद्धसंबन्धप्रमेदाः । (संहिता)	७
२४—कोशाधानम् । [वसुधानकोशः—ताण्ड्यदृष्टः]	१
२५—उद्बुद्धसंबन्धास्त्रिखण्डाः शूरवीर—माक्षव्यमाण्डूकेयदृष्टाः	५
२६—शाकल्यसंहिताभेदाश्चतुःखण्डाः ।	४
२७—तारुक्ष्यसंहिता सामसंहिताख्या ।	२
२८—कौण्डरव्यसंहिता अवरोत्तराप्या ।	३
२९—प्रतर्हणसंहिता द्विखण्डा ।	३
३०—अदितिसंहिता चतुःखण्डा ।	१
३१—तित्तिरिसंहिता चतुःखण्डा ।	५
३२—याध्वसंहिता एकायनसंहिताख्या ।	६
३३—अध्याहिताध्यारूढवृत्तित्वं दहरोत्तरत्वाख्यम् ।	७
३४—दहरोत्तरत्वे दुःपमादिचतुर्विभागाः	१३
३५—त्रिपुष्करं ब्रह्मपुरम् ।	५
३६—ओतप्रोतभावसंबन्धः ।	४
३७—ग्रहातिग्रहसंबन्धः ।	३
३८—अध्युद्धसंबन्धः ।	१
३९—पञ्चविकल्पसंबन्धः ।	३
४०—सर्वविधसंसर्गाधिमोक्षादपवर्गः ।	५

३—तृतीये ब्रह्मकर्मभ्यां सृष्टिक्रमाधिकारे त्रयोदश सूत्राणि १३ ।

(१८० श्लो०)

१—पुरुष-प्रकृति-समन्वयात् सृष्टिः ।	४
२—पुरुषप्रकृत्योः सम्बन्धेऽप्यसमन्वयात् सृष्ट्यभावः	३
३—आत्मयोन्योरुत्तरोत्तरमुत्पत्तिक्रमः	६
४—रसबलाभ्यां रसावतारोऽव्ययपुरुषः (आत्मा) ।	५
५—यत्नरसाभ्यां बलावतारो महान् प्रकृतिः (योनिः)	३

३-अथ पूर्णाद्विसत्योपनिषत् त्र्यधिकारा तृतीयं पर्व प्रारभ्यते ।

(३६२)

१-प्रथमे ब्रह्मकर्माधिकारे नव सूत्राणि ९-(६७ श्लो०)

- १-जगन्मूलेकत्वसिद्धान्त । ४
- (१) २-जाग्रन्तमानामतम् = [अत्रसितविकारकल्प] ५
- (२) ३-ब्रह्मजगद्यक्राविराममतम् = [चक्रविकारकल्प] ६
- (३) ४-अनन्तब्रह्मणि खण्डविकाटजागदानन्यमतम्
= [खण्डविकारकल्प] ११
- (४) ५-ब्रह्मजगतोरुधोभ्याविनाभायादैकारूपमतम्
= [तादात्म्यकल्प] ८
- (५) ६-ब्रह्मकर्मणो सहानस्थानं जगद्रूपमिति पञ्चमं मतम्
= [सहयोगकल्प] ७
- (६) ७-निर्विकारपूर्णब्रह्मणि पूर्णकर्मोदय पष्ठं मतम्
= [विशिष्टैककल्प.] ५
- ८-ब्रह्मणो निर्विकारत्वे दृष्टान्ता । २०
- ९-सदसद्वादासृष्टमृग्युगादाहोरात्रादानां पूर्णद्विसत्यवाद्-
शास्त्रान्यम् । २

२-द्वितीये ब्रह्मकर्माणोः सम्बन्धाधिकारे चत्वारिंशत्सूत्राणि ४०

(१६७ श्लो०)

- १-ब्रह्मकर्माणोऽलौकिक सम्बन्ध । १२
- २-कर्मणि कर्मसम्बन्धा पञ्चविधा ॥ ११
- ३-ब्रह्मणि कर्मसम्बन्धा त्रयोदशविधा । ३
- ४-त्रयोदशविधाना सम्बन्धभेदानां स्वरूपवृत्तत्वाभ्यां विभाग । ३
- ५-तेषां पुन संसर्गसंसर्गाभ्यां विभाग । ३
- ६-स्वरूपसंसर्गाणा वृत्तित्वसंसर्गाणा च परिभाषा । ३
- ७-अलक्षणमसर्ग स्वरूपसम्बन्ध । ३
- ८-अलक्षणसम्बन्धोदाहरणानि । ६
- ९-ससर्गसम्बन्धे सम्बन्धिनोर्बीजयानित्वाभ्यां विभाग । १०
- १०-त्रय ससर्गाद्या स्वरूपसम्बन्धा । ३
- ११-विभूतिसंसर्ग । ६
- १२-योगसंसर्ग । ५

१३—यन्धसंसर्ग ।	४
१४—स्वरूपसंसर्गाणामुदाहरणम् ।	२
१५—वृत्तित्वसंसर्गनिर्देश ।	४
१६—सामान्यवृत्तित्वं नाम असंसर्गवृत्तित्वसंबन्ध ।	३
१७—त्रय ससर्गाख्या वृत्तित्वसंबन्धा ।	२
१८—उदारवृत्तित्वम् । संसर्ग ।	३
१९—समवायवृत्तित्वम् । संसर्ग ।	४
२०—आसङ्गवृत्तित्वम् । संसर्ग ।	३
२१—वृत्तिव्यससर्गांदाहरणानि ।	४
२२—कर्मात्मनि वृत्तित्वससर्गत्रयम् ।	५
२३—उद्बुद्धसंयन्त्रभेदा । (संहिता)	७
२४—कोशाधानम् । [वसुधानकोश —ताण्ड्यदृष्ट]	१
२५—उद्बुद्धसंयन्त्रास्त्रिखण्डा शूरशूर-माक्षत्र्यमाण्डूकेयदृष्टा	५
२६—शाकल्यसंहिताभेदाश्चतु खण्डा ।	४
२७—तारुदयसंहिता सामसंहिताख्या ।	२
२८—कौण्डरव्यसंहिता अयरोत्तराख्या ।	३
२९—प्रतर्द्धनसंहिता द्विखण्डा ।	३
३०—अदितिसंहिता चतु खण्डा ।	१
३१—तित्तिरिसंहिता चतु खण्डा ।	५
३२—वाध्वसंहिता एकायनसंहिताख्या ।	६
३३—अध्याहिताध्याखुद्वुत्तित्वं दहरोत्तरवाख्यम् ।	७
३४—दहरोत्तरत्वे तु पमादिचतुर्विभागा	१३
३५—त्रिपुष्करं ब्रह्मपुरम् ।	५
३६—ओतप्रोतमायसंबन्ध ।	४
३७—प्रहातिग्रहसंबन्ध ।	३
३८—अभ्युदसंबन्ध ।	१
३९—पडविकल्पसंबन्ध ।	३
४०—सर्पेविधसंसर्गविमोक्षादपर्गा ।	५

३—तृतीये ब्रह्मकर्मभ्यां सृष्टिक्रमाधिकारे त्रयोदश सूत्राणि १३ ।

(१८० श्लो०)

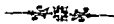
१—पुरप-प्रकृति-समन्वयात् सृष्टि ।	४
२—पुरपप्रकृत्यो सम्बन्धेऽप्यसमन्वयात् सृष्ट्यमाय	३
३—आत्मयोन्वोरत्तरोत्तरमुत्पत्तिक्रम	६
४—रसजलाभ्यां रसाजतारोऽज्ययपुरप (आत्मा) ।	५
५—धररसाभ्यां धराजतारो महान् प्रकृति (योनि)	३

६—अव्ययग्रहद्वयं समावतालोऽक्षरबुद्धय (आमा) ।	
रदावतालोऽहंकार प्रवृत्ति (योनि)	३
७—अक्षराहंकाराभ्यां समावतार क्षरबुद्धय (आमा) ।	
यत्प्राप्तो विशेष प्रवृत्ति (योनि)	४
८—पुरुषाणां प्रवृत्तीनां चान्योन्यव्यभिचारात् ।	६
९—नाथं प्रवृत्तानामिन्द्रियाद्यज्ञानां स्वरूपनिर्देश ।	११
१०—प्रवृत्तिविशेषाणां मायामहाभाषायां गमायाणां स्वरूप- निर्देश ।	३५
११—मायायां स्वयत्पुरुषानित्कियमतम् ।	३
१२—मायोद्वाहकानि	३
१३—कर्मस्थ-प्रत्य-परिचय	१५

अथ प्रत्ययैकसत्योपनिषत् चतुर्थं पर्व (५२ श्लो०)

- १—ब्रह्म-कर्मन्वितैकरूपस्य प्रयेय यम् ।
- २—प्रयेयस्याहंज्ञानाकारस्यैकसत्त्वत्वम् ।
- ३—ईश्वरज्ञानस्याहंज्ञानपूर्वकत्वम् ।
- ४—स्त्रीवेश्वरयोर्हंरूपैकत्वम् ।
- ५—अहंमा मन प्रयेयैकसारत्वम् ।
- ६—अहंमा मनि प्रायविक्रमेदात्पादनम् ।
- ७—मृत्युवाद् ।
- ८—दून्यवाद् ।
- ९—मायावाद् ।
- १०—ऐकात्म्यवाद् ।

इति प्रत्ययैकसत्योपनिषत् सम्पूर्णा ।

अथ प्राणैकसत्योपनिषत् पञ्चमं पर्व ।

- १—ब्रह्मकर्मन्वितैकरूपे पुरुषप्राणा मशब्दा ।
- २—चतुर्भेदमिन्द्रस्य प्राणपुरुषस्य त्रिधातुकत्वम् ।
- ३—एकामन स्त्रीपुरुषामद्वयसृष्टि ।
- ४—अग्निसोमात्मकादात्मन सन्दिवसृष्टि ।
- ५—अव्याहृतात्मसृष्टानां नामरूपाभ्यां ध्याकरणम् ।
- ६—पञ्चप्राणामकस्यामन पञ्चप्राणा अन्तरङ्गाणि ।

- ७—शरीर-प्रजा-स्त्री-पशु-वित्तान्यात्मनः पञ्च बहिरङ्गाणि ।
 ८—ऋषि-पितृ-देवानामात्मविकारत्वम् ।
 ९—ब्रह्मवीर्यादात्मनः क्षत्र-विट्-शूद्रवीर्योत्पत्तिः ।
 १०—आत्मनः सर्वभूतलोकात्मम् ।
 ११—पाहकस्यात्मनः कात्स्न्यम् ।
 १२—एकात्मनः सृष्टिविधौ त्रिमूर्तित्वम् ।
 १३—त्रिमूर्तेरेकत्वे जीवात्वे च प्रमाणभूता कठश्रुतिः ।

इति प्राणैकसत्योपनिषत् संपूर्णा ।

अथ यज्ञैकसत्योपनिषत् ।

१—अन्योदरेऽन्याधानस्य यज्ञत्वम् ।	३
२—ब्रह्मकर्मयज्ञः ।	१
३—जीवेद्वययज्ञः ।	२
४—प्राणचातुर्विध्यम् ।	३
५—मनःप्राणयज्ञः ।	१
६—प्राणवागयज्ञः सन्नेवेकस्य घर्मस्य वा तापस्य ।	२
७—मनो वागयज्ञो बहुचानाम् ।	१
८—अग्नादाशयज्ञः ।	

तत्र प्राणोर्गन्नानामन्योन्यपरिग्रहस्य यज्ञत्वं वाजसने-
 यानाम् । ६

९—चित्तवाचोरुत्तरोत्तरिक्रमस्य यज्ञत्वम् ।	२
१०—ज्ञानक्रियायज्ञः ।	२
११—ज्ञानार्थयज्ञः ।	१
१२—आत्मात्मीयत्वम् ।	४
१३—यज्ञस्यैवात्मत्वम् ।	३
१४—यज्ञस्यात्मनः कर्ममयात्ममन्नाभितत्वं च ।	६
१५—यज्ञात्मनः कौशचतुष्टयम् ।	२
१६—आत्मनः पञ्चवर्गाः ।	३
१७—इहात्मा ।	४
१८—जीवात्मा ।	५
१९—पृथिव्यात्मा ।	५

८—योनिपरिवर्तनानवगमादनिर्णयः । *	१
९—सर्वत्रसंशयनिस्ताराशङ्क्यत्वम् ।	४
१०—प्रेत्यात्मसत्ताया नितान्तमिव्यात्वम् ।	४
११—रथात्मवत् शरीरात्मनाशात् प्रेत्यसंज्ञाभावः ।	४
१२—मरणोत्तरमात्मनोऽसत्त्वे वेदपिसहानुभूतिः ।	
१३—आत्मनः प्रेत्यसत्ताभावमिद्वान्तः ।	

अथ उत्तमकाण्डविषयसूची ।

विशिष्टत्रिसत्योपनिषदि

सर्वासत्यवादप्रतिवादस्य प्रथमखण्डस्य विषयाः—

(१) नास्तिकत्वप्रतिवादः—

१—आलोचकपरामर्शं संशयाभ्युपगमप्रतिवादः ।	४
२—सर्वासत्याभ्युपगमप्रतिवादः ।	१
३—त्रिसत्योपासनायाः कर्मयोगसापेक्षतया व्यवस्थितत्वात् संशयाजनकत्वम् ।	७
४—एकसत्योपासनाया ह्यानयोगसापेक्षतया व्यवस्थितत्वात् संशयाजनकत्वम् ।	७
५—शास्त्रत्रयमतभेदोत्पन्नसंशयस्य निरासः ।	६

(२) आत्मनास्तित्वप्रतिवादः—

६—आत्मगतौ मतभेदात् संभवतः संशयस्य निरासः— (असङ्गत्य-ससङ्गत्ययोर्यात्मभेदेन व्यवस्था ।)	२
७—भूतात्मनः स्वर्गनरकादिलोकयात्रानिर्णयः ।	२
८—मृत्युकाले देहान्तरपरिग्रहनिर्णयः ।	
९—मृत्युकाले कर्माग्नीनः काचित्को जन्मसंभवः ।	१
१०—हंसात्मनो वायुदेहस्य भूवायावस्थानम् ।	४

(३) प्रेत्यभावनास्तित्वप्रतिवादः—

११—प्रेत्यभावान्तरकालनिर्णयः ।	१
१२—योनिपरिवर्तन-व्यवस्था ।	४
१३—मृतस्य नक्षिकेतसः पुनरुज्जीवनसंवाद् ।	१७
१४—प्रेत्यात्मसत्तासिद्धान्तः ।	१
१५—प्रेत्यसंज्ञानिषेधप्रतिषेधः ।	१४
१६—मरणोत्तरमात्मनोऽसत्त्वे प्रमागन्तुतेस्तात्पर्यनिर्णयः	१२
१७—प्रेत्यात्मनः सुखदुःखावश्यंभावः ।	२

(४) सांप्रदायिकमार्गनास्तित्वप्रतिवादः—

१८—सांप्रदायिकाणां गति-मार्ग-लोकानां नान्तरीयकता ।	२
१९—मार्गारम्भणानि ।	२
२०—कर्मणि ।	२
२१—शरीरनाशः ।	६
२२—शरीरदात्मोत्क्रमदिग्विभागः ।	६
२३—अन्तरिक्षनाशोऽंशानुक्रमतो विभक्ताः ।	१८
२४—अन्तरिक्षनाशश्चन्द्रानुक्रमतो विभक्ताः ।	२
२५—पृथिवीपृष्ठादात्मोत्क्रमदिग्विभागः ।	११
२६—आतिवाहिकानि ।	४
२७—अतिवाहकसंयोगहेतवः कालाः ।	२
२८—आमगतौ कर्मणां मुख्यनिमित्ताद्यम् ।	६
२९—आमगतिमेदा ।	८

(५) परलोकनास्तित्वप्रतिवादः—

३०—अथ स्वर्गनरकलोकोपपादनम् ।	६
३१—स्वर्गचातुर्भिध्यम् ।	२
३२—अवमः स्वर्ग आहवनीयाख्यो दैवात्महतः ।	२०
३३—त्रिणाचिकेताख्य-स्वर्गाग्निहृता स्वर्गा अवममध्यम- परमोत्तमा ।	१३
३४—मध्यम स्वर्गं ब्रह्मस्यविष्टपाप्यखिणाचिकेतकृतः ।	५
३५—मध्यम स्वर्गं, स्कन्माख्यः ।	७
३६—सन्दिहानेभ्योऽनभिज्ञेभ्य आदेशनाप्यम् ।	१३

अप्रामाण्यवादप्रतिवादस्य द्वितीयखण्डस्य विषयाः—

- १—ज्ञानप्रामाण्यसिद्धिः
- २—प्रायश्चित्तप्रामाण्यस्थापनम्
- ३—मन प्रामाण्यसिद्धि

अथ जीवजगत्-संशयवाद प्रतिवादस्य तृतीय-
खण्डस्य विषयाः—

(१) जीवसिद्धिवादः—

- १—तत्त्वदर्शनसन्दर्भमः ।
- २—ज्ञानौपयिकजीवसिद्धि ।

३—क्रियौपयिकजीवसिद्धिः ।	५
४—अर्थौपयिकजीवसिद्धिः ।	३
५—ज्ञानक्रियार्थमूलानामिन्द्रियाध्यग्नीनां तद्विभवात्माधितत्वम् ।	५
६—इन्द्रियाध्यग्नीनामाश्रयस्यात्मत्वे प्रमाणश्रुतयः ।	
७—जीवस्वरूपानेष्कर्षः ।	३

(२) जगत्सिद्धिवादः—

८—त्रिपुटौसंप्रत्ययैकत्वाद् ज्ञातृवद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः ।	४
९—ज्ञेयत्वसामान्याद् ज्ञातृत्वि ज्ञेयजगत्सिद्धिः	१
१०—संप्रत्ययप्रामाण्याद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः	१

(३) नानात्वैकत्ववादः—

११—जीवानन्त्यसिद्धिः ।	४
१२—जगदानन्त्यसिद्धिः	५
१३—सत्ताज्ञानाभ्यां जगद्वैविध्ये ज्ञानतो जगदानन्त्ये आक्षेपः ।	६
१४—आक्षेपानरासः	१०
१५—प्रकारान्तरेण जगद्वैविध्यम् ।	३
१६—बहिर्जगत्सिद्धिः ।	१५
१७—अन्तर्जगत्सिद्धिः ।	५

(४) ज्ञानसिद्धिवादः—

१८—अन्तर्बहिर्जगद्भ्यां ज्ञानोपपादनम् ।	५
- तत्रवाह्यार्थभागान्वितप्रत्ययमतम् ।	
१९—वाह्यार्थघातजप्रत्ययमतम् ।	५
२०—ज्ञानोत्पत्तौ वाह्यार्थस्य हेतुत्वम् ।	४
२१—वाह्यार्थस्पर्शानुसारादात्मनि संस्कारः ।	७
२२—आत्मनि वाह्यार्थस्पर्शान्तरात्म्यम् ।	६

अथेश्वर-जगत्-संशयवाद-

प्रतिवादस्य चतुर्थ-खण्डस्य विषयाः—

(१) ईश्वरसिद्धिवादः—

१—अनन्तजीवाधारतयेश्वरसिद्धिः ।	४
२—बहिर्जगदाधारतयेश्वरसिद्धिः ।	१८
३—ईश्वरपरिचयः ।	११

(२) प्रश्नोद्धारवादः—

- ४—प्रश्नोद्धारसूत्रम् । १०
५—असमाधेयप्रश्नोत्तरसूत्रम् । ८

(३) साधर्म्यवैधर्म्यवादः—

- ६—जीवेश्वरयोः समूलवनिर्मूलत्वाभ्यां भेदः । १
७—अहं-गर्वा-राश्याभ्यां व्यपदेशभेदः । १
८—शुद्धशरीराभिमानित्व-विश्वशरीराभिमानित्वाभ्यां भेदः । १
९—चतुःकोशव्यतिरिक्तशरीराभ्यां भेदः । ६
१०—कादाचित्कघातत्व-नित्यज्ञानत्वाभ्यां भेदः । १
११—विनाशित्वाविनाशित्वाभ्यां भेदः । १
१२—अनुस्यूतेश्वरजन्योऽनुस्यूताभ्यां भेदः । ७
१३—असर्वजीवग्राह्यार्थत्व-सर्वजीवग्राह्यार्थत्वाभ्यां भेदः । १
१४—नानात्वैक्याभ्यां भेदः । १
१५—अव्ययत्वैकरत्नत्वाभ्यां भेदः । २
१६—ईश्वरवृत्तित्व-जीवावृत्तित्वाभ्यां भेदः । ६
१७—जीवजगदीश्वरजगती. परस्परानुत्पेयः । ७
१८—ईश्वरजगती जीवजगतीऽनुरोधाभावात् । ४
१९—जीवेश्वरजगतां पृथक्सत्ता । १

अथ परिशिष्टवादस्य पञ्चमखण्डस्य विषयाः—

(१) ज्ञानविषययोर्भेदाभेदवादः—

- १—विषयाणां मिथ्यात्वादेकसत्तावादः । ८
२—विषयाणां ज्ञानात्मनत्वादेकसत्तावादः । १३
३—विषयाणां ज्ञानातिरिक्तत्वात् पृथक्सत्तावादः । १६

(२) ज्ञानसत्तयोरङ्गाङ्गिवादः—

- ४—स्वजगत्सत्ताया ज्ञाननिष्पन्नम् । ४
५—ज्ञानसत्तयोरङ्गाङ्गित्वनिष्पन्नम् । २
६—ज्ञानमयजावस्य वाह्यसत्तानिष्पत्तम् । ४

(३) ईश्वर-जीव-जगतां द्वैताद्वैतवादः—

- ७—जडजीवेश्वराणां विशिष्टाद्वैतम् । १७
८—जगज्जीवेश्वराणां सत्यत्वात् तद्विज्ञानस्य त्रिसत्योपनिषत्त्वम् । ७

(४) उपासना वादः—

६—आत्मनि हृद्ग्रन्थिवशाद् ग्रन्थप्रकारः ।	११
१०—ग्रन्थमुक्तघुपायक्रियाया उपासनात्वम् ।	५
११—ऐश्वर्यमनसि जैत्रमनःस्थिरीकारस्योपासनात्वम् ।	४
१२—क्रियामकिञ्चानयोगाः ।	४
१३—आत्मार्पणरूपाप्रपत्तिर्भक्तियोगः ।	६
१४—अपरा भक्तिः प्रेम्णा, परा भक्तिः धन्यया ।	६
१५—श्रद्धोपासनोदाहरणम् ।	२
१६—श्रद्धोपासनायाः समानप्रत्ययप्रथाहरूपत्वम् ।	४
१७—ज्ञानयोगस्यरूपम् ।	३
१८—उपासनोपयोगः ।	२

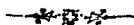
अथ ईश्वरैकसत्योपनिषदि विषयाः—

१—जगज्जीवेश्वराणां त्रित्वनिरासः ।	(१)
२—प्रमाणस्येश्वरतन्त्रयम् ।	
३—प्रमितेः प्रमात्रा भेदाभावः ।	
४—अन्तर्ग्रहिभेदात् प्रमेयस्य प्रमात्रा भेदाभेदौ ।	
५—जीवान्तर्जगतोरैषधम् ।	(२)
६—ज्ञेयस्य ज्ञानरूपत्वम् ।	
७—ज्ञेयस्य ज्ञानरूपत्वे आक्षेपः ।	
८—तदाक्षेपनिरासः ।	
९—अथेश्वर-ग्रहिर्जगतोरैषधम् ।	(३)
१०—जीवेश्वरयोरेषधम् ।	(४)
११—प्रतिषिद्धसमर्थनम् ।	
१२—ईश्वरैकसत्यतास्वारणम् ।	
१३—नानाविधेषु ह्यैताभ्युपगमेत्येकत्वसमर्थनयोपपादनम् ।	
१४—उपासनाप्रकारः ।	
१५—ग्रन्थसंपूर्तिनिर्देशः ।	

इति मधुसूदनविद्यायाचर्यरतिप्रणीतस्य ब्रह्मविद्याशास्त्रसंबन्धिनः

सदापतदुच्छेदयादस्य विद्यानुक्रमणिका संपूर्णा ॥ x ॥

भगवान् परमेश्वरः सुप्रसीदतु ॥

अथ ब्रह्म विज्ञान शास्त्रे संशय-तद्बुच्छेद वादः प्रारभ्यते ॥

तत्र विज्ञानोपक्रमाधिकारो नाम पट्टपर्वा प्रथमः काण्ड ।
तत्रादौ मूलोपनिषत् ॥

आभु-अभ्यमिति जगतो द्वे मूले ।

१. यदस्ति किञ्चित् तदिदं प्रतीमो ऽविचालि शश्वत्स्थमनाघनन्तम् ।
प्रतिक्षणान्यान्य-विकार-सृष्टि-प्रगाहयत् तद् द्विविरुद्धभाजम् ॥ १ ॥
विरुद्धभावद्वयसंनिवेशात् संभाज्यते विश्वमिदं द्विमूलम् ।
आभ्यभ्यसंघे स्त इमे च मूले द्रष्टाभु दृश्यं तु मतं तदभ्यम् ॥ २ ॥
यद् द्रष्ट तज्ज्ञानमिति प्रसिद्धं ज्ञाने प्रतीतो विषयस्तु कर्मम् ।
ज्ञानं प्रकाशो ऽस्यविचालिभाव स्तजान्यदन्यद् भयदस्ति कर्मम् ॥ ३ ॥
दिग्देशकालैरमितं तु यत् तज्ज्ञानं हि तद् द्रष्ट तदाभु विद्यात् ।
दिग्देशकालैः प्रमितं त्वसद्भूत् ताकर्म तद् दृश्यमिदं तदभ्यम् ॥ ४ ॥

आनन्दः-चेतना-सत्ता त्याभुरूपाणि ॥ १ ॥

कर्म-रूपं-नामेत्यभ्वरूपाणि ॥ २ ॥

२. आनन्द आदायथ चेतनाम्या सत्ता तृतीयेति तदाभुरूपम् ।
याकर्म यद् एमयास्य नामेत्येतत्प्रयं त्वभ्यमिति भ्रवन्ति ॥ ५ ॥
आभ्येय तु ब्रह्म न चेदमभ्यं ब्रह्मंति कंचित् प्रलपन्ति तन्न ।
भत्यक्षमभ्यं जगतः स्वरूपं ब्रह्मैव तन्नाम यदस्ति किञ्चित् ॥ ६ ॥

आनन्द-निरुक्तिः ।

- ३ (१) यात्यन्यदेशं त्वजहत् स्यदेशं विजायते विन्दु न हीयते तत् ।
यदक्षितं ऋष्टु यदेति सुस्थं तस्मात् तदानन्दपदं यदामः ॥ ७ ॥
(२) आत्मायमानन्द इहास्ति देहे दूरस्थितं यस्तु विगाहते सः ।
तत्रैव पश्येथ न चैव पश्येन्ननो षधिः प्रैति न हीयते ऽन्तः ॥ ८ ॥

चेतना-निरुक्तिः ।

(३) आनन्द एव प्रथमं स्वरूपं तर्हीयते यत् परितस्तदेति ।
स्वस्मिन् स्थितस्यास्ति गतिविन्दुरे मा चेतना तद्ययनं हि तस्य ॥ ६ ॥

४ (४) विज्ञायते रूपमिदं यदस्माद्दहिर्गतादात्म्येन परं नाना ।
विज्ञायते ऽर्थः स इतीत्यमाह रूपं हि विज्ञानमिदं द्वितीयम् ॥ १० ॥

सत्ता-निरुक्तिः ।

५ विज्ञानमेतद् भवति द्विष्यण्डं यद् द्रष्ट तस्मिन्च निभाति दृश्यम् ।
यद् द्रष्टृ विज्ञानमदोऽथ तस्मिन् दृश्यं तु सत्तां प्रपदामि नाम्ना ॥ ११ ॥

अभ्वत्रय-निरुक्तिः ।

६ द्विधा विभक्तं च तदत्र दृश्यं त्रिभेदाकाङ्क्षातिगतं च किञ्चित् ।
दिग्देशकालाश्रयमन्यदभ्यत् तत्राधिकारं स विकारमन्यत् ॥ १२ ॥
सत्तेषामत्रैकरसं यदीक्षे यत्पीडयते भिन्नरसं तदभ्यम् ।
यत्कर्म यत्काम यदस्य रूपं तदभ्यमानुषुपपत्तिमेति ॥ १३ ॥

अभ्वत्रयाभुत्रयाभ्यामैकभाव्यम् ।

७ यदाभु तद् द्रष्टृ यदभ्यमेतद् दृश्यं तदेतत् सदसत् तदेव ।
यदभाति तद्भास्ति यदस्ति तद्भात्येकोऽयमानन्द इदं जगत्तत् ॥ १४ ॥

मत विभागः ।

इदं पुरा दर्शनमेक मासी-मतत्रयं तत्र बभूव काले ।

(१)-अभ्यादनित्यात् पृथगाभु नित्यं तद्याहमस्मीति परे न्ययीद्वत् ।

(२)-नि यं तदाभ्यस्ति च नित्यमभ्यं तत्राभु तद् ज्ञानरसं तथाहुः ।
अभ्यं तु तत् कर्म बलं च केचित् प्राहुर्न चान्ये न त्रिनाऽभ्यदस्ति ॥ १६ ॥

(३)-सर्वं तदभ्यं सकलं ह्यनित्यं न चाभु किञ्चित् पृथगस्ति नित्यम् ॥
सत्ता च विज्ञान मिदं ह्यनित्यं नानन्द आ मारुयहमस्यनित्यम् ॥ १७ ॥
इति न्ययीद्वस्तु परे तदेपां मिथो विनादात् विमतं प्रवृत्तम् ।
ततः परे संज्ञापनादमाहुः परे तदुच्छेदयथांसि चाहुः ॥ १८ ॥

॥ इति मूलोपनिषत् (प्रथमं पर्व) ॥

अथ कृष्णत्रिसत्योपनिषत् ॥

१ सच्चिदानन्दखण्डः ।

१ अस्तिभातिरसासिसत्यम् ।

१ सत्ता चिदानन्द इति त्रिसत्यं, सत्तैव विश्वं तु चिदेव विश्वम् ।
विश्वं तथाऽऽनन्द इतो न किञ्चित् परं त्रयं चैतदभिन्नरूपम् ॥ १ ॥
यदस्ति किञ्चिद् यदि तत्परीक्षे पश्याम्यसंख्यानिह भिन्नभायान् ।
रूढात्रिगूढान् पुनरेषु वीक्षे सर्वात्रलभ्यानि तानिमांसीन् ॥ २ ॥
भावेऽध्याभावेऽपि यदस्ति नास्तीत्येवं भगव्यव्यभिचारतो धी ।
यदस्ति यद्भाति एत स भाग्यस्तेष्वेषु सर्वं प्रतितिष्ठतीदम् ॥ ३ ॥

२ सत्ताप्रत्ययसमाक्रियाभिः परीक्षा ।

२ सत्ताप्यसत्तापि यदत्र किञ्चिन्निरुच्यते न व्यतिरिच्य सत्ताम् ।
अस्तीति सर्वत्र समास्ति बुद्धिः सत्ताखिलानां विभुराश्रयस्तत् ॥ ४ ॥
सत्ताप्यसत्तापि यदत्र किञ्चिद्भवेत् तत् प्रत्ययमन्तरेण ।
विज्ञायते तेन तदस्ति सर्वं त्रिभाश्रयो ज्ञानमतोऽखिलानाम् ॥ ५ ॥
प्रीणन्ति वा यानि च विद्विषन्ति मियोऽन्वितस्तैरखिलार्थसिद्धिः ।
अन्योन्यमेतेषु सदोपकार्योपकारकरं सततान्वितेषु ॥ ६ ॥
उद्विक्तमग्रेऽलमूनितं जन्मादुद्विक्तमभ्योऽलमूनमग्नितं ।
स्थितिं पृथिव्या गतिमेति वायुतो भवेद्विरुद्धद्वियुते समीक्रिया ॥ ७ ॥
समीक्रिया शान्तिर्यं प्रसादं सर्वं हि सर्वेण समत्यमाप्तम् ।
अश्रुब्धरुं परिपूर्णशान्तं तमेवमानन्दमहं वदामि ॥ ८ ॥

३ शक्तिविकाशालम्बनैः परीक्षा ।

३ आनन्द इत्थं परमात्र शान्तिर्दानं तु योऽयं परमो विकासः ।
अस्यस्ति लोकव्यग्रहारहेतु सत्तापि साक्षादिव षड्विदर्यः ॥ ९ ॥
अप्यत्र सत्तां विदुर्धकारितां त्रियेषु सत्तापि च शक्तयः क्रिया ।
फलं हि शक्तिरलमेव ता क्रिया सत्ता तत संकलिता हि शक्तयः ॥ १० ॥
मूलं च तूलं द्विविधा हि शक्तयो मूलं फलं तूलमिमां क्रियां विदुः ।
क्रिया क्षणस्था च त्रिनाशिनी च सा तन्मूलमद्याप्यविनाशि विश्वगम् ॥ ११ ॥
ज्ञानं च शक्तिर्न तु सा क्रियात्मिका विकासरूपेण न सार्थकारिणी ।
तस्मात् सत्ताऽपि तु सा पृथग्विज्ञा सत्ता तदन्वनिहिता न सा पृथक् ॥ १२ ॥

स चापि ताः संकलिता हि शक्तयो यथाहिता यस्य भवन्ति लक्षणम् ।
 आलम्बनं शान्तमनन्तमठयं तमाहुरानन्दमयं प्रतीयते ॥ १३ ॥
 आनन्द एवास्त्यतिलोऽयमयो यमत्र पश्यामि यमत्रोत्रेति ।
 तमेकमर्णान्यत्रिधाभितीक्षे तास्ता विधाः शक्तिसमूहरूपाः ॥ १४ ॥

४ कुर्वद्रूपतोपलब्धिभूमभिः परीक्षा ।

४ अर्थान् प्रकुर्वन्ति बलानि सत्ता, येऽर्थाः, प्रकाशा इह सोपलब्धिः ।
 भूमा रस पूर्णमिदं समस्तं यतः स आनन्द इति प्रतीमः ॥ १५ ॥

५ सत्यत्रयान्योन्याविनाभावः ।

५ त्रिष्वेव पथ्याप्तमिदं समग्रं नातश्चतुर्थं किमपीह लोके ।
 प्रत्यर्थमेवामपृथक्त्वमोक्षे नैकं विनाऽन्येन कदापि सिद्ध्यैत् ॥ १६ ॥
 अस्तीति तद्वैत्यथ वेत्यतोऽस्ति यो विद्यते वेत्ति च यं रसः सः ।
 अर्थः प्रियो नोस्ति सदार्थलिप्सा हानं प्रियं नोस्ति सदा युमुत्ता ॥ १७ ॥
 बोध्यं सुखं यस्तु सवस्ति बोध्यं बोध्यं च बोधादपृथक् प्रमुद्धम् ।
 हानं सुखं चास्ति हि वस्तु सत्तत् तस्मात् पृथङ् नातितरामिमानि ॥ १८ ॥

६ सामान्य-विशेषौ ।

६ हानं द्विधास्तीति च नास्ति चेति ताभ्यां पृथक्त्वव्यवहारसिद्धिः ॥
 यात्र न नास्तीत्ययथाति तात्र व्यक्तीता नो पृथगस्तिता धी ॥ १९ ॥
 अत्यन्तसूक्ष्मा पृथगस्तिताधीर्विशेष उक्तः क्रमशस्तु सा धीः ॥
 प्रवर्द्धते व्यक्तियुक्ततस्तां जातिं च सामान्यमिदं वदन्ति ॥ २० ॥
 सामान्यमिदं परमा विशेषा सामान्यमन्यं त्वविशेषमेकम् ॥
 मज्जास्तु सामान्यविशेषरूपा, सर्वाश्च ता प्रत्ययरूपसत्ताः ॥ २० ॥
 या चात्र सामान्यविशेषरूपा सत्ताः तिरिक्तानतिरिक्तभूता ॥
 विभ्रतिविज्ञानमिदं समन्तादालेशमापूर्णमनु प्रविष्टम् ॥ २२ ॥
 आनन्दनामानमतीव गूढं सत्ता यथालम्बत एवमेतत् ॥
 हानं च सामान्यविशेषरूपं प्रलम्बते तं सदसद्विवेकात् ॥ २३ ॥
 इत्थं न जानामि कियानिहांशः सत्ता कियज्ज्ञानमयो कियान्वा ॥
 आनन्द एकं तु विमूढभेदं प्रत्येमि तत्सच्चिदियं स मोदः ॥ २४ ॥

७ त्रयाणामयुतसिद्धिः ।

भात्यास्तिरेषं खलु भातिरस्या ताभ्यां रसस्ते च रसेन सिद्धे ॥
 तेषां न पूर्वत्वपरत्वसिद्धिर्गत्यां यथा योगविभागासंस्थाः ॥ २५ ॥

सैवोपलब्धिर्द्यदिहास्ति, यद्वोपलभ्यते यत् तदिहास्ति सत्ता ॥
 यद्भाति सिद्धा ऽस्तिस्थास्ति सिद्धा भाती रसस्तूभयसिद्ध एषः ॥ २६ ॥
 न भातिपूर्वास्तिस्थास्तिपूर्वा न भातिराभ्यां न विनाकृतो वा ॥
 रसो ऽपि शक्येत मतं तदेकमव्याकृतं व्याक्रियते त्रिधा यत् ॥ २७ ॥

८ त्रयाणां मैकात्म्यम् ।

- १ स्वस्मिन्न जानाति यदर्थं सत्तामहानतो दुःखमुदेति तदिह ॥
 तद्वैपरीत्यादिह वेत्ति यावत् तावत् सुखी तत्सुखमर्थशोधः ॥ २८ ॥
 प्रत्येति शून्यां तु यदात्मशक्तिं दुःखं तु दारिद्र्यमिदं तदाह ॥
 अशून्यता हानमिहात्मशक्तेः सुखाय तस्मात् सुखमर्थसत्ता ॥ २९ ॥
 समुच्चिताः शक्य एव सत्ता सा ह्यायमानाहि सुखाय यस्मात् ॥
 त एव तस्मात् त्रय एष आत्मा जगच्च तस्मात् त्रयमेतदस्ति ॥ ३० ॥
 हानं पृथग् हानकुलात् तयोर्वा सत्ता तृथक् पश्यति यावदित्यम् ॥
 तावन्नगद् यत्र तु सन्धितोः स्यादेकान्यमानन्दगतं स आत्मा ॥ ३१ ॥
 सत्तां विद्वन्नात्मनि याति ह्ये तत्रास्तितालंघिदि सोपि ह्ये ।
 एकत्वमागत्य भवत्यपीता रूपत्रयी सा जगतोऽयमात्मा ॥ ३२ ॥
 द्विधाऽयमानन्द इहास्ति पाप्मा प्रसङ्गतो या परमास्ति शान्तिः ।
 स एव मुक्त्योऽथ रसप्रवेशान्मृत्यावुदेति क्षणिकः प्रसादः ॥ ३३ ॥
 आनन्द एवानृतमस्ति यस्मात् संसृज्य तस्माद् रसमेव मृत्युः ।
 यावन्तमात्मानमुपैति तावानानन्द आत्मा विभवेपु तेषु ॥ ३४ ॥
 शरीरमादौ यनिता तनूजः क्षेत्रं हिरण्यं पशवो गृहाणि ।
 अन्नानि दासा महिमात्मनोऽयं यत्रैव आत्मा विभवेद् विजानन् ॥ ३५ ॥
 यावद् विजानाति ममेदमेवं वित्तं स तावानहमस्मि चेति ।
 सा तावती तृप्तिरमुष्य तस्माद् विज्ञानमानन्द इति प्रसिद्धिः ॥ ३६ ॥
 विज्ञानमानन्दमितीष्यते वा विज्ञानमानन्द इतीष्यते वा ।
 न संशयोऽत्र क्रियतामयं यत् क्षरेऽक्षरे चापि परं निगूढम् ॥ ३७ ॥
 विज्ञानमानन्दमितीष्यतेऽवरं विज्ञानमानन्द इतीष्यते परम् ।
 ज्योतिस्तु विज्ञानमिदं परं ध्रुवं रसेन भूष्णान विभिद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥

९ दुःखानुभव-हेतुः ।

- ५ यतः स आत्मा विभयन्यसोभिर्देहप्रजास्त्रीपशुमेदिनीभिः ।
 संपद्यते तेन महानयं यत् स्यं धमवं तन्महिमा च संपत् ॥ ३९ ॥
 यतो ममत्वं क्रमते तत्रेषु तेनात्मनोऽहंकृतिरेषु दृष्टा ।
 तेषां तदेकस्य च हानितोऽयमात्माऽल्पयद् भाति तदस्य दुःखम् ॥ ४० ॥
 तस्मात् तदेकैककलाविनाशक्रमेण यावत् क्रमते विनाशः ।
 आत्मातिमायाति सतान्तरेणोदरे विभूत्याः स्वमहिम्नि तावत् ॥ ४१ ॥

सातिः परा या मृतिरस्य जन्तोस्ततोऽन्यथाऽऽनन्दकलात्ममृद्धिः ।
मृत्युर्न चेत् तर्हि मत्ताऽस्य सत्ता सत्तैव म्माऽऽनन्द इतीष्यते तत् ॥ ४२ ॥

१० एकत्वे भिन्नप्रतिपत्तिहेतुः ।

- ३ आनन्दविज्ञानरसप्रतिष्ठास्वेकत्वमित्थं यदुदाहरन्ति ।
तथाधिनाभाप्रवेशेन पोथ्यं न चान्यदन्धेन विना कृतं स्यात् ॥ ४३ ॥
ज्योतिः प्रतिष्ठा विवृतिश्च भिन्नाः शक्यं न घक्तुं न विचिन्तितुं वा ।
किं स्याद्भातं कथमप्रतिष्ठं भायान्न भायाद्घृतं न च स्यात् ॥ ४४ ॥
- ४ एकैव सत्ता प्रथते यदेषां तस्मात् प्रथं तत् पुनरेकमिष्टम् ॥
विज्ञानमेषां त्रिविधं पृथक् स्यात् तस्मात् त्रिधा व्याक्रियते तदकम् ॥ ४५ ॥
सत्ता प्रभिन्ना प्रतिपत्तिभेदेतः सत्ता प्रभेदादपि धीः प्रभिद्यते ॥
रसस्तु मिद्येत तयोः प्रभेदतस्तथा च सामान्यविशेषसंभवः ॥ ४६ ॥
रसे प्रतिष्ठाप्रशतं पृथक्त्वं क्वचित्तु विज्ञानप्रशतं पृथक्त्वम् ॥
क्वचित्पुनः स्यादुभयोः पृथक्त्वाद् रसे पृथक्त्वं तदिदं निरूहाम् ॥ ४७ ॥
उष्णीष्यालोपरन्तुतूलमृद्धविज्ञानभेदेषु न सत्तया पृथक् ॥
सत्ताद्यनन्तास्यपि गीरितीष्यते यदकमेतत् प्रतिपत्त्यपेक्षया ॥ ४८ ॥

११—सत्ताचेतनानन्दात्तां भेदाभेदसिद्धान्तः ।

- ५ तेनात्र धर्मा अमृता इमे त्रयो भिन्ना अभिन्नाश्च परस्परश्रयाः ॥
रूपं यदेकं परमुच्यतेऽमृतं तत्रैव सृत्युर्बहुधैत्य नृत्यति ॥ ४९ ॥

१२—त्रयाणां वैरूप्यम् ।

यद्यप्यमीषामिदमित्थमैक्यं प्रतीयते किन्तु तथापि तानि ॥
भिन्नानि रूपाणि यतः स्वरूपं तेषां पृथक्त्वेन मियो विभाति ॥ ५० ॥
भात्यैव सिद्धानि बहूनि विशो दिक्कालसंख्यासु विधानि नास्त्या ॥
अस्त्यैव सिद्धानि बहूनि लोके न भाति भिन्नाण्डविधानि यानि ॥ ५१ ॥
यत्रास्तिरत्रापि रसोऽथ भाति यत्रास्ति तत्रापि रसोऽस्ति तस्मात् ॥
ताभ्यां तृतीयोऽस्ति रसः पृथग्यत्र सर्वेषां तत ऐक्यमाहुः ॥ ५२ ॥
तथापि यत्रैक्यमिनास्फुटानामुन्मुग्ध रूपत्वप्रशादमीषाम् ॥
आत्मा स उक्तोऽथ परिस्फुटत्वे तान्येव सर्वाणि जगन्ति सन्ति ॥ ५३ ॥

१३—सञ्चिदानन्दस्यात्मत्वजगत्त्वे ।

सप्रथ्य पिण्डोऽस्य करप्रसारः साहस्र आनन्द उतैष एव ॥
अन्यात्मघाते न विपर्यमानश्चिदित्यमेतन्निरवृत्तैव सर्वम् ॥ ५४ ॥

अचिर्वेदा मा, परितोऽस्य रश्मिस्त्वानन्द आहन्यत एव यस्मिन् ॥
 तत परार्तितदोधितिश्चित् तत्सद् यदाहन्ति स चान्य आत्मा ॥ ५५ ॥
 आनन्द उक्तोऽशुर्यं प्रसारणाद् पहि सतोऽर्थाश्चिनुते स आत्मनि ॥
 तस्मात्परार्तितपप चिद्भवेत् सन्तन्य आत्मात्तिलशक्तिसंचय ॥ ५६ ॥
 आनन्द आत्मा, परितोऽशयश्चिदेव संस्पृश्य परं तथात् ॥
 रूपं दधातीति सदाहुरेतत् तदाहुरन्तर्जगदात्मनोऽस्य ॥ ५७ ॥
 इत्थं मतानि त्रिविधानि सन्तु त्रेधापि तादात्म्यवशाद्मीषाम् ॥
 भेदोऽप्यभेदोपि न बाध्यतेऽर्थं कृत्वा ह्यखण्डात्मनि सन्ति खण्डा ॥ ५८ ॥
 एकैक इत्थं त्रिवृदेव आत्मा सोऽणुर्महत्स्य स पुनर्महत्स्य ॥
 आमाऽऽमनीत्येवमशेष एयोरुयात्मेव नान्यजगदस्ति किञ्चित् ॥ ५९ ॥
 आनन्दविज्ञान युगं सतोऽस्यात्मनोऽन्तरङ्गं न विना तत सन् ॥
 अथास्य साहस्रमता समस्ता अङ्गानि पाह्यानि भवन्ति सन्त ॥ ६० ॥
 आमा द्विधाऽङ्गोपहितोस्ति योऽङ्गी योऽङ्गी च सर्वाङ्गविशिष्ट रूप ॥
 इत्थं द्विधा लौकिकदृष्टि भेदाद्विद्वं स आत्मेन तदात्मजं वा ॥ ६१ ॥
 स सच्चिदानन्दमयोऽयमात्मा तत्सच्चिदानन्दमयं जगद्वा ॥
 आत्मेव विश्वं जगदेव पात्मा नानात्मभेदा अथवेक आत्मा ॥ ६२ ॥

१४-कर्मणः सत्तायामन्तर्भावः ।

सत्ता पृथक्त्वेन पृथक् स बोधो बोधस्तथानन्दपृथक्त्वहेतु ॥
 पूर्णा तु सत्ता यदि चैकरूपाऽस्त्यानन्दपूर्ण सहि बोध पूर्ण ॥ ६३ ॥
 क्षोभात्मकं कर्म ततो विरोधा एकं त्वनेकं प्रतिभाति तेभ्य ॥
 कर्माणि यत्रैतदकर्म चात्मा स्वेनाविशिष्टस्तत एव पूर्ण ॥ ६४ ॥
 बलं यदुन्मुग्धमिहैकरूपं मूलं तदात्मा तत एव सर्वम् ॥
 जगद्भवूव क्रमशस्त्रयाणां तपां पृथक् स्फोटनकर्मणैः ॥ ६५ ॥
 यत्कर्मरूपं तु विदुश्चतुर्थं फलानि तूल्यानि तु शक्तयस्ता ॥
 समुद्यिता शक्तय एव सत्ता तस्मान्न तत्कर्म पृथक् पदार्थ ॥ ६६ ॥
 एकं यदानन्दमयं स्वरूपं नानेति वृथा प्रतिभाति तत्र ॥
 अन्तर्ग्रहणेदकरो तु शक्तिर्विशेषमाकारमिहादधाति ॥ ६७ ॥

१५—आनन्दविज्ञानसत्तानां कृष्णशुक्लद्वैविध्यम् ।

विज्ञानमानन्द इयं च सत्ता प्रत्येकमेतद् द्विविधं निरुक्तम् ॥
 पश्यन्ति लोका यदिदं तु शुद्धं निष्यं* न पश्यन्ति तदस्ति वृष्णम् ॥ ६८ ॥
 आनन्द एव द्विविधोस्ति तावच्छान्त समृद्धश्च, रसो य एक ।
 शान्त स, यो भिन्नरसो विभिन्नैरर्थं वृत्तामा स मित समृद्ध ॥ ६९ ॥

स्यान्निरिंकल्पं स विकल्पमिदं द्विधं, विशानमिदं यदथः ।
 आकारितं तत् सविकल्पमाहुः स्यान्निरिंकल्पं विषयागृहीतम् ॥ ७० ॥
 सत्ता तु सामान्यमिदं द्विधा स्याद् या निरिंशोषा सविशेषका या ।
 प्रत्यर्थमिदं सावशेषका स्यात् सामान्यमन्यं त्विह निरिंशोषम् ॥ ७१ ॥
 नवृद्धमेते सविकल्पमेते पश्यन्ति लोकाः सविशेषमेते ।
 तान्येष रूपाप्यभिमान्य, लोकातीतानि नाग्न्यानि विमर्शयन्ति ॥ ७२ ॥
 विश्वास्तु लोकाभिमतानि तानि घ्नन्ति तात्कालिकयोगजानि ।
 वैकारिकत्वाच्च विनश्यत्वात्प्रामस्यरूपाणि भयन्ति तानि ॥ ७३ ॥
 रसस्य किञ्चिद्विषयावगाहिज्ञानस्य योगो ध्रियतेऽत्र यामत् ।
 तात्त्वं स आनन्द उदेति, पश्चाद् योगे विनष्टे स विनाशमेति ॥ ७४ ॥
 द्रष्टादि दृश्येन समेत्य सद्यो दृश्याकृतिं यान्यनुल्लयमानाम् ।
 तदस्ति विज्ञानमथो विपुक्तं दृश्येपि सांस्कारिकमस्ति भानम् ॥ ७५ ॥
 सत्तापि सामान्यमनेकशक्तिप्रपञ्चरूपं बहुनिष्ठमेकम् ।
 योगं ध्वनानामनपेक्ष्य नूनं नोदेति सामान्यमिति प्रपञ्चे ॥ ७६ ॥
 यं कामिनीं काञ्चनमाप्यलोका आनन्दमग्नानु भ्रान्तिं सोऽयम् ।
 आनन्दमात्रानुभवोऽस्ति, न त्वानन्दोऽस्ति, सोऽभवोऽनुभवान् पदार्थः ॥ ७७ ॥
 विज्ञानमेतद् विषयानुरक्तं विज्ञायते नो विषयातिरिक्तम् ।
 स्वरूपतो ज्ञानमिदं न धीक्षे ज्ञाने गृहीतान् विषयान् समीक्षे ॥ ७८ ॥
 अस्तीति बुद्धिर्ननु बुद्धिरस्तिः सत्ताश्रयोऽर्थो न स एव सत्ता ।
 तस्मादिमे केवलतर्कगम्यास्त्रयोऽपि लोकातिगताः पदार्थाः ॥ ७९ ॥
 पश्यन्ति लोका इतरे यथार्थांनुपेक्ष्यन्ते तु मनस्विनस्तान् ।
 यथा तु पश्यन्ति मनीषिणोऽर्थोस्ते प्राकृतानां न इशं गताः स्युः ॥ ८० ॥

१६ भूमाणिमानौ ।

अणोरणीयान् महतो महीयानाभास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
 तदात्मरूपाण्यनु चार्यमर्थभूत्वाप्यणित्रापि च वृत्तिभागः ॥ ११ ॥
 सन्तीह भीमास्तदिहास्ति भूमिये तेजसाः सन्ति तदस्ति तेजः ॥
 भूम्यस्ति तेजोऽस्ति तदस्ति भूतं भूतानि देवाश्च जगत् तदस्ति ॥ १२ ॥
 जगन्ति सन्तीह बहूनि मिथ्यान्येकोयमात्मा स परात्परोऽस्ति ॥
 सैकैय सत्ता स तथैक आत्मा तस्मादभिन्नं द्वयमेतदाहुः ॥ १३ ॥
 सामान्यमेकं षडुभिरिंशोवैः प्रतीयते तत् क्रमवर्द्धितं स्यात् ॥
 अन्यं तु सामान्यमवैमि सत्तां तज्ज्ञानमेवं विभु सोऽयमात्मा ॥ १४ ॥
 आनन्द एवास्ति यस्यस्य योनिरानन्दतः कर्म तु चेष्टितं यन् ॥
 यावन्नयं यावदिहास्ति शोकस्तावद्दलं नश्यति नूनमस्मिन् ॥ १५ ॥
 दुःखप्रतीतेः परमा तु काष्ठा मृत्युस्ततो जीवनमस्ति सौख्यम् ॥
 सानन्दमात्रा इमिन्कीटपद्यादिष्वेधते शक्तिमनु मवृद्धाम् ॥ १६ ॥

नृभ्यो नृपाणां नृपतः स्वराजां तेभ्योपि विद्वत्तमयोगिनां च ॥
 तेभ्यः सुराणां क्रमशः प्रवृद्धायाऽनन्दसत्ता परमैर्भूतः सः ॥ ८७ ॥
 भूमाऽणिमा स्यादणिमा च भूमा पृथग्गलोऽयं बलमस्ति यस्मिन् ॥
 स एक एवास्यणिमा स भूमा रसः स आनन्द इति प्रतीयात् ॥ ८८ ॥

१७-आनन्दस्योत्पत्तिस्थितिहेतुत्वम् ।

स्त्रीपुंसयोर्बन्धनं न हर्षसंभवस्तदा न गर्भस्थितिरिष्यते क्वचित् ॥ ८९ ॥
 गर्भोऽप्युत्पत्तिः स्याद्यथासंस्त्रवादानन्दतः सर्वमिदं प्रजायते ॥ ९० ॥
 न जीवने यस्य तु हर्षसंभवश्चिरं न जीवेत् स इहार्तिसंप्लुतः ॥
 प्रतिक्षणं जीवति हर्षमात्रया स सर्वतोऽन्नादिह तृप्तिमश्नुते ॥ ९० ॥
 यदोपधीर्वारि यदग्निवायु यार्चं बलं ज्ञानमिहात्ममत्ति ॥
 स सर्वतस्तृप्तिमुपेत्य शश्वद्धर्षं स गृह्णाति स हर्ष आत्मा ॥ ९१ ॥
 पतेषु वा सप्तविधेषु भोग्येष्वन्नेषु नानन्दरसो यदि स्यात् ॥
 आनन्द आत्मा विभवेन तेषु महोश्च न स्यान्न च तृप्तिमेयात् ॥ ९२ ॥
 प्राण्यादिहान्यादपि कः क्षणं वा नानन्दमाकाशमिदं यदि स्यात् ॥
 शृणोति यत् पश्यति वेत्ति यद्वा धृतिं तदाप्नोति सुखं तदिष्टम् ॥ ९३ ॥
 आहारतो वाथ विहारतो वा सा निर्वृत्तिर्यत्र रमेत लोके ॥
 सर्वत्र लोके रमते हि लोकस्तस्मात् स आनन्द इहास्ति भूमा ॥ ९४ ॥

१८-आनन्दविज्ञानसत्तानां समष्टेरव्याकृतरूपत्वम् ।

आनन्द इत्थं परमोऽथ सत्ता परा, परं ज्ञानमिति त्रयाणाम् ॥
 यत्रैक्यमायाति न तत्र सत्ता ज्ञानं स आनन्द इति प्रभेदः ॥ ९५ ॥
 ज्ञानानि यावन्ति सुखानि यावन्त्येवं नु यावत्य इहार्थसत्ताः ॥
 एषां समष्टिर्भ्रुवमस्ति काचित् स एष आत्माऽत्र न तद्विभेदः ॥ ९६ ॥

इतिप्रथमः सच्चिदानन्दखण्डः संपूर्णः ॥

अथ जीवेश्वरखण्डः प्रारभ्यते

१-ईश्वराणां जीवत्वम् ॥

इत्थं त्रयाणामविनाशतयात् सत्ताचिदानन्दमयो य आत्मा ॥
 स एक एष द्वित्रिधोऽयमासौजीवोऽयमन्यः परमेश्वरोऽन्यः ॥ ६७ ॥
 विश्वं यदेतत् प्रतिमात्यनन्तं स एक आत्मा परमेश्वरोऽस्ति ॥
 अन्तर्भ्रान्ति प्रमिताङ्गसंख्यास्तप्रात्ममेदा नितरामसंपत्या ॥ ६८ ॥
 जीवा हि ते तेषु भवन्ति जीवास्तत्रापि जीवा पह्यो निविष्टाः ॥
 जीवै समाप्रान्तमिदं शरीरं हो कैरुजोऽस्य तयेश्वरस्य ॥ ६९ ॥
 सूक्ष्मातिसूक्ष्मैः वृमिभिः शरीरं व्याप्तं भराणां पशुपक्षिणां च ॥
 पृथ्वी जलं तेज इदं स वायु व्योमापि जीवैः परितः परीतम् ॥ १०० ॥
 व्योमादिभिस्तेरमितेश्च जीवैः प्रंशाण्डमेतत्परितः परीतम् ।
 हिरण्यगर्भं स हि जीव आद्यस्तथाचिदा, सन्ति परेष्यनन्ताः ॥ १०१ ॥
 हिरण्यगर्भं प्रथमं भुज्जीवं केचिद्भ्रदन्तीश्वरमीश्वराः स्युः ।
 उपासकानां समये प्रसिद्धा अपेक्षितास्ते परमेश्वरस्था ॥ १०२ ॥
 बहुत्वहेतोः प्रमितत्वहेतोर्जन्मप्रणाशक्रमत्वहेतो ।
 अन्यात्मगर्भाभिनिवेशहेतोस्त ईश्वराः सन्ति भु जीवतुल्याः ॥ १०३ ॥
 य एक आत्मा परमेश्वरोऽन्य स नान्यगर्भाशयसंनिविष्टः ।
 न जन्मनाशौ न च तस्य सीमा जहाति न प्राणमतो न जीवः ॥ १०४ ॥
 तत्रास्ति सत्ताऽखिलविश्वसंचा हानं तु योऽत्रिपैर्यैकर्मिणम् ।
 रसस्तु पूर्णं जगदस्ति भातं परं न तस्मादखिल्यात्मनोऽस्ति ॥ १०५ ॥

२ ज्ञानक्रियार्थप्रपञ्चः ।

तत्रेह तावत् परमेश्वरे स्थिता या शक्त्योऽशेषविधा घनात्मना ।
 त्रिधा विभक्ता प्रभवन्ति ता इमा ज्ञानक्रियार्थोद्भवनप्रयोजिका ॥ १०६ ॥
 किञ्चिद्बलं चेतनयाऽनुसंहितं ज्ञानेऽक्रिये वर्तयति क्रियां तत ।
 ज्ञानोद्भवा, स्याद्विषयाऽग्राहनात् सा ज्ञानशक्तिः प्रथिता प्रकाशिका ॥ १०७ ॥
 किञ्चिद्बलं तु क्षणभङ्गुरां क्रियां गत्यादिरूपां जनयद्विनश्यति ।
 प्रत्यर्थचेष्टा यत उद्भवन्ति सा मता क्रियाशक्तिरियं प्रवर्तिका ॥ १०८ ॥
 किञ्चिद्बलं प्राप्य रसं तमेकवत् स्थितिं सुविच्छिद्य करोत्यनेकवत् ।
 ततोऽर्थसृष्टिर्भयतीह क्लृप्त्तशस्तामर्थशक्तिं यिदुरर्थसंज्ञिकाम् ॥ १०९ ॥
 ता एव याक्प्राणमनांसि चक्षते प्राणात् क्रिया, ज्ञानमिदं मनोमयम् ।
 यागर्थशक्तिर्भयति प्रकाशनं चेष्टा च यस्तुस्थितिरेभिरन्यहम् ॥ ११० ॥
 विज्ञानतः काम उद्देत्यशान्तानन्दं स विश्लेष्य करोत्यशान्तम् ॥ १११ ॥

शान्ते रसे यावति काचिदिच्छा विक्षे तावति रूपमेति ।
 विक्षेपसीमावरणं हि वस्तु स्वरूपमुच्यते इति मन्थे ॥ ११२ ॥
 विक्षिप्यमाणो हि रसः प्रशान्ताद् रसाद्विभेदेन विभाति सद्यः ।
 यावान् रसः सोऽस्ति ततः परस्तात्समन्ततो नास्ति तथा ऽऽवृत्तिः सा ॥ ११३ ॥
 इत्थं विभिन्नावरणप्रभावतो विभिन्नवस्तूनि विभ्रान्ति सर्वतः ।
 छन्दांसि तान्याकृतयश्च ता इमाः स्युर्जातयो व्यक्तय आसु चान्तराः ॥ ११४ ॥
 एतैर्विशेषैः कृतया विभिन्नया धिया परिच्छिद्य परिग्रहादयम् ।
 रसः स एको बहुधा प्रतीयते तां सृष्टिमाहुः पृथगस्तिताधियम् ॥ ११५ ॥
 न वस्तुतः काचन सृष्टिरिष्यते रसस्य नैकस्य हि भेदसंभवः ॥
 विज्ञानमात्रं तु विभिन्नकामजाद्विक्षेपतो भिन्नतया पृथक्त्वकृतम् ॥ ११६ ॥
 एकं जलं छन्दसि भेदतो यथा सरित्सरः सागरनिर्झरादिभिः ।
 उल्लोलीचीचीन्नमिकेनबुद्बुदादिभिश्च रूपैः प्रतिपद्यते पृथक् ॥ ११७ ॥
 तथा स एको रस एव सर्वतः पूर्णः प्रशान्तोऽखिलशक्तिरूपया ।
 अस्या विभातीति विभिन्नशक्तिभिर्विभिन्नबुद्बुदा बहुधावसीयते ॥ ११८ ॥
 इत्थं विभिन्नं प्रतिपन्नमस्य यद्द्रुपं हि तद्विश्वमिदं प्रसिद्धयति ।
 अपोच भेदं यदि सर्वमेकयद्भीक्षे स आत्मा परमेश्वरो मतः ॥ ११९ ॥

३ क्षोभेऽपि रसस्य शान्त्यभङ्गः ।

विक्षेपकामावरणप्रभावादात्यान्तकक्षोभ इहास्तु शश्वत् ।
 रसः स्वतस्त्वेव परः प्रशान्तः क्षुभ्यन्त्य पता इह शक्यः स्युः ॥ १२० ॥
 पूर्णोऽयमाकाश इहास्ति वायुग्रामः परिक्षुब्धतरः समन्तात् ।
 क्षुभ्यन्सु वायुष्वपि नैव जातु क्षुभ्यत्यमुष्यास्ति न शान्तिभङ्गः ॥ १२१ ॥
 प्रत्येकांशेषुब्धमरुत्सु गूढं व्योमास्ति न व्योम्नि तु जातु कम्पः ।
 क्षुब्धासु शक्तिव्यमितो रसोऽयं रसे तु न क्षोभ इति स्म केचित् ॥ १२२ ॥
 या चोन्नतिया च नती रसौ तौ याऽवस्थितिया च गती रसौ तौ ।
 यदस्ति यन्नास्ति तथा रसौ तौ क्षोभेपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥ १२३ ॥
 दिग्देशकालाययवा रसोऽयं विशेषसामान्यविधा रसोऽयम् ।
 भिदा पृथक्त्वाकृतयो रसोऽयं क्षोभेऽपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥ १२४ ॥
 ज्ञानेन तस्मिन् प्रभवन्तु भेदा ज्ञानं रसः सर्वविधा रसः सः ।
 रसो रसत्वात् यदि च्येत् क्षोभेऽपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥ १२५ ॥
 ज्ञानक्रियात्मनमन्यदाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां स रसो रसगत् ।
 ज्ञानक्रिये अव्यतिरिक्तरूपे क्षोभेपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥ १२६ ॥
 ज्ञानक्रियाभूः प्रकृती रसोऽयं ज्ञानक्रियाभ्यां विकृती रसोऽयम् ।
 ज्ञानक्रिये ते च यतो रसोऽयं क्षोभेऽपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥ १२७ ॥
 तदित्यमालम्बनम् प्रतीतो रसः स आनन्द इति प्रसिद्धः ।
 सत्तेन विज्ञानमिव प्रतीतः स एक एव त्रिविधो रसः स्यात् ॥ १२८ ॥

यथाल्पसाः प्रवलाक्रमेण प्रपीड्यन्ते तद्वहादिहाल्पचेताः ॥
 विद्वद्भिन्नानमग्राय सधो धैर्यं ह्युनः स्यात्प्र तथा त्रिपश्चिन् ॥ १८३ ॥
 सप्तस्यपि ध्याहतिषु प्रसन्नाप्रसन्नमेदाद् घटयो विशेषाः ॥
 कांश्चिद्विद्वन्ति च केचिदेषां मेघन्ति केपीति पृथक् प्रथियात् ॥ १८४ ॥

८ आत्मनि कामासक्त्या दुःखोपपत्तिः ।

आत्माद्यं काममयोस्ति यस्मान्निवर्ते स्वन्वममुष्य कामात् ॥
 आत्मांशकामव्यपघातहेतोरत्मा विहन्येत तदस्य दुःखम् ॥ १८५ ॥
 अथाहुरेतन्मतमस्ति रिक्तं यत्कामहान्याह तदात्महानिम् ।
 आत्मा हि गृह्णाति जहति कामं कुतो विदोयेत स कामहान्या ॥ १८६ ॥
 अत्रोच्यते कामसर्गापितः स्यादासक्तघनासक्तिवशाद् द्विधायम् ।
 कामप्रसक्तस्य सकाम आत्मा कामानुगः काममयस्वरूपः ॥ १८७ ॥
 कामात्मनः काममयस्य चात्मा कामेषु तेष्वेव विभक्त आस्ते ।
 कामोऽस्य यावानुपहन्यतेऽयं तावांस्तदात्माऽप्युपहन्यतेऽस्य ॥ १८८ ॥
 अथापि या तस्य विभूतिरस्मिन् कामोऽस्ति कामे विहते हता सा ।
 आत्मोद्देशेभूदिदमन्तरं यत् कामस्य हान्या तद्वैति दुःखम् ॥ १८९ ॥
 अप्राप्तकामं यदि कामयेत तत्रापि कामावपनार्थमात्मा ।
 संवर्द्धते तत्र न यात्रेति कामं स तावत् समुपैति दुःखम् ॥ १९० ॥

९ दुःखस्य भयपूर्वकत्वनियमः ।

भयं न दुःखेन भयेन दुःखं समन्वितं रूपमुदेति तस्मात् ।
 दुःखं न चेन्नास्ति भयं भयं वा न चेन्न दुःखं समुदेति तत्र ॥ १९१ ॥
 अथाहुरेतन्मतमस्ति रिक्तं दुःखं न चोदेति भयं विनेति ।
 आकस्मिकाघातवशात् स्वहानौ मृतौ च दुःखं क्रमते न मीतिः ॥ १९२ ॥
 अत्रोच्यते नास्ति भयादहेतुं तदुःखं न कम्पेन विनाप्रसादः ।
 स्यादात्मनोऽथास्ति न कामहानौ चेदात्मकम्पे न तदास्ति दुःखम् ॥ १९३ ॥
 किन्त्वामनः सप्तपरिग्रहस्ये कम्पे भयस्यानुभवा धियास्ति ।
 प्रकम्पिते त्वात्मनि न प्रसादो द्रष्टुं शक्यो नानुभयो भयस्य ॥ १९४ ॥
 ताकालमृत्यौ तु भयं क्षणेन स्थानेऽनु सप्तस्वपि सर्व्यमाणम् ।
 गृह्यते नान्यन्तिकयेगहेतोर्न गृह्यते दुःखमपीह तद्वत् ॥ १९५ ॥
 अथास्तु वा दुःखमिदं समस्तं भयस्वरूपं पृथगात्मकं वा ।
 यथा तथा वास्तु तथापि कामासक्त्यात्मनो दुःखमिदं भयं च ॥ १९६ ॥

१० प्रज्ञाशरीरोपष्टम्भभेदाद् दुःखद्वैविध्यम् ।

ब्रह्मा च तद्दुःखमिह प्रवर्तते प्रज्ञामुपक्रम्य शरीरमेति या ।
 भूतान्युपक्रम्य धियं समेतिया रुजैव तत्रास्ति भयं न दृश्यते ॥ १९७ ॥

११ अनासक्तौ स्थितप्रज्ञता ।

कामेभ्यनासक्तिमितो य आत्मा न कामवातादयमेति घातम् ।
नायं विचाल्येत विचालहंतोरभावतः संस्थितधीरिहोक्तिः ॥ १६८ ॥
आत्मा स्थिरो यस्य न तस्य दुःखं स्थिरो विचालीति विरुद्धमेतत् ।
ततः स्थितप्रज्ञ इह स्ववित्तादिकामहान्यापि न दुःखमेति ॥ १६९ ॥

१२ अज्ञानमूलासक्तिः, ज्ञानमूलाऽनासक्तिः ।

आसक्तिरज्ञानवशात् तस्मिन् प्रवर्तते ज्ञानवशात् त्वसक्तिः ।
अज्ञानमेवास्ति भयस्य हेतुर्विज्ञानमेव त्वभयं वदामः ॥ २०० ॥
कामानुरक्तो हि यलाधिकं यत् पश्यत्यकस्माद्गृहीतपूर्वम् ।
विभेति तस्माद्यकितोऽपसर्वत्यसौ पुनः शान्तिमुपैति बुद्ध्वा ॥ २०१ ॥
अन्तः प्रवेशे नियमं न वेत्ति यो विभेति धीमान् प्रविशन्नपालये ।
अज्ञातदेशे प्रविशन् विभेत्यसा दुर्गोऽपि निःशङ्कमुपैति शिक्षितः ॥ २०२ ॥
भयं ततोऽज्ञानवशात् प्रजायते भयस्य मात्रा तद्वोधमात्रया ।
प्रशान्तिमात्रापि च बोधमात्रया सर्वत्र दृश्येत विवेकशालिनाम् ॥ २०३ ॥
प्रज्ञा भयेऽस्मिन् विचलत्यवश्यं शान्तौ पुनः सा स्थिरतामुपैति ।
प्रज्ञा यदुत्सीदति चात्मनः सा भयस्य काष्ठा म्रियते तदासौ ॥ २०४ ॥

१३ भयस्य मरणान्ता अष्टौ भेदाः ।

यदा ह्यधिप्रज्ञमुदेति कम्पनं तस्या विभूतिर्विषयेभ्य उत्क्रमेत् ।
नामी प्रकम्पात्तमसा प्रसङ्गतः स्युः प्राणवागादिषु विक्रियाः क्रमात् ॥ २०५ ॥
प्राणः सकम्पो भवतीति दुर्बलोऽप्यसौ भयोद्भूतवलात् पलायते ।
पाग् वा सकम्पा भवतीति विभ्यतो मुखादकस्माद् भययागुदीर्यते ॥ २०६ ॥
वायुः सकम्पो भवतीति कम्पनं गात्रेऽधिकं श्वास उदेति भूयसा ।
तेजः सकम्पं भवतीति शोषणं मुखेऽनुत्तमभ्वसनोष्णवर्षणाः ॥ २०७ ॥
जलं सकम्पं भवतीति विप्रहः प्रस्वेदपूर्णः सहस्राभिजायते ।
मृदा सकम्पा भवतीति गौरवात् स्तब्धोऽसृग्मुत्सन्नगतिश्च मूर्छितः ॥ २०८ ॥
इत्यं चिरायात्र भयोपसर्पणे चिरं विकारंक्रमतोऽस्ति दुर्बला ।
निर्मूलमुत्सन्नतरा यदात्मनः प्रज्ञा भवेत् तर्हा चिरान्त्रियेत सः ॥ २०९ ॥
प्रज्ञाल्पमात्राल्पमला श्लघ्यास्य चेदांभासते तत्र चिदलावत् ततः ॥
प्रज्ञाल्पमात्रा विभूतप्रतिष्ठिता विचाल्यते ज्ञानमूलप्रणोदिता ॥ २१० ॥
विचाल्यमाने जलमत्र भाति चेत् प्रज्ञे चिदात्मा मर्त्यं तदुच्यते ॥
प्रज्ञां नितान्तप्रचलान्तरामनु स्युर्नां चिदाभास विभूतयस्तदा ॥ २११ ॥
अज्ञानतोऽल्पे तु भये प्रवर्तिते प्रज्ञानकम्पाद्गुदियन्ति विक्रियाः ॥
सा प्राप्य विज्ञानमिदं प्रतिष्ठिता तैर्नैव चालं विभूता प्रसीदति ॥ २१२ ॥

१४ भयमज्ञानमूलकं ज्ञानमूलकं वेति विचारः ।

अथाहुरेतन्मतमस्ति रिक्तं भयं यदज्ञानवृत्तं यदस्ति ॥
 पश्यामि तु ज्ञानवृत्तं भयं स्यादज्ञानतो निर्मयतामुपेयात् ॥ २१३ ॥
 यत्रेऽत्र यक्षो यसतीति ज्ञानन् विभेति भूयो घटमागतस्तम् ॥
 अज्ञानता निर्भयमत्र रात्रौ सुस्थीयते नापि दिवाप्र भीतिः ॥ २१४ ॥
 राक्षो गृहे सर्वजनः प्रवेशं नाहृत्ययो साहसिकः प्रविश्य ॥
 दण्डेन निस्ताडनमर्हतीति जानन् प्रवेशाय विभेति भूयः ॥ २१५ ॥
 यो बालिशो दीनजनस्य भूपतेर्नेहान्तरं वेत्ति न वा नृपालये ॥
 वेत्ति प्रवेशे नियमं स निर्भयं स्वैरं प्रवेशाय मतिं करोतिहि ॥ २१६ ॥
 तस्मान्मयं ज्ञानत एव संभवत्यज्ञानमास्ते शरणं जडात्मनः ॥
 ज्ञानान्नयं चेत्कथमुच्यतेऽमृतं विज्ञानमानन्दमयं किलामयम् ॥ २१७ ॥

१५ अज्ञानावृत्तज्ञानाद्वयमिति सिद्धान्तः ।

अथाहुद्विज्ञानवृत्तं न तद्वयं न त्वेय विज्ञानवृत्तं क्वचिद्वयम् ॥
 ज्ञानं यदज्ञानवृत्तं तदागमान्मुह्यन्ति सर्वे भयहेतुवस्ति तत् ॥ २१८ ॥
 विज्ञानमात्मा हि यथास्ति यस्य तत्तथैव तिष्ठत्यपहन्यते न तत् ॥
 अज्ञानकाले ऽपि तद्व्यणोदितं कथं विचाल्येत कुतो भयं भवेत् ॥ २१९ ॥
 विज्ञानमात्मा हि यथास्ति यस्य तद्विज्ञानमन्यत् परिगृह्य वदन्ते ॥
 तदात्मवृद्ध्या रसमज्ञ ते तथाऽनन्दः स तस्मान्न भयं तदा भवेत् ॥ २२० ॥
 ज्ञानं यदज्ञानत आवृत्तं भवेत् तदागमादिन्द्रियमार्गतः क्रमात् ।
 प्रज्ञा श्रुत्याङ्गान्पवला प्रतिष्ठया च्यवेत चाज्ञानवलावृताऽऽहता ॥ २२१ ॥

१६ प्रज्ञानबलानुसाराद्वयतारतम्यम् ।

द्वैधं हि मात्रा वृत्तबन्धने भवेत् क्व च श्रुयत्वं दृढतायवाक्चित् ।
 बन्धेऽस्ति बन्धोऽपि दृढोऽथ तूलके श्रुय स एवं निखिलेषु कल्प्यताम् ॥ २२१ ॥
 श्रुयः स बन्धो विपुलोपि दुर्बलो दृढस्तु कार्थ्येऽपि घली घनास्थिवत् ।
 घलाधिक्येऽपि बन्धुबन्धनोऽप्ययं काले ध्रुवं स्याद् दृढबन्धनक्रमात् ॥ २२२ ॥
 प्रज्ञस्य बन्धोऽपि शिशोः श्रुय. पुरा ततो विभेत्यल्पविभीषयाऽप्यसौ ।
 यदा तु विज्ञानमुपार्जते क्रमात् सहैव तेनात्र विधीयते घलम् ॥ २२३ ॥
 यथा यथा ज्ञानवशाद् घलोदयः प्रज्ञस्य बन्धोऽपि घलैर्हृदीभवेत् ।
 यावत्तु बन्धे दृढता ततः क्रमात् प्रज्ञो विचाल्येत न वा विभीषया ॥ २२४ ॥

१७ विज्ञानयोगभूलकप्रज्ञानप्रतिष्ठातारतम्याद्भव्यतारतम्यम् ।

विज्ञान सङ्गेन बलं यदागतं प्रज्ञं तदा योजयति प्रतिष्ठया ।
 अज्ञान सङ्गेन बलं यदागतं प्रज्ञप्रतिष्ठा च्ययते ततः क्रमात् ॥ २२५ ॥

नदेतदज्ञानकृतो भयोदयोऽनन्तो मतो ज्ञानकृतः शमकमः ॥

विज्ञानतः प्रज्ञघृतौ बलोदयान्नोद्वेगशोकाकुलतार्ति संभवः ॥२२६ ॥

१८ प्रज्ञानप्रतियोगिकविज्ञानसंबन्धात् प्रज्ञानबन्धनवलदाढ्यम् । प्रज्ञानानुयोगिकविज्ञानसंबन्धात् प्रज्ञानबन्धनमुक्तिः ।

विज्ञानतो बन्धनमुक्तिरित्यते न बन्धनं कापि तथापि संप्रति ।

प्रज्ञस्य विज्ञानवशेन बन्धनं यदुच्यते तन्न च नोपपद्यते ॥ २२७ ॥

विक्राशि विज्ञानमिदं विक्राशनस्यभागतो बन्धनमोचनं भवेत् ।

तच्चानुगृह्णाति विशिष्य कर्म यत् तदेव विस्फोटयतीति निश्चितम् ॥ २२८ ॥

प्रतिप्रहेणैतदनुप्रहेण प्रवर्ततेऽनुग्रहतस्तमोनुत् ।

प्रतिप्रहादस्य तु मर्त्यकार्यानुयोग्योग्यामलरूपसिद्धिः ॥ २२९ ॥

प्रज्ञस्य विज्ञानमिदं पराङ्मुखं कामान् पराचो हि सदाऽवभासयेत् ।

प्रज्ञे परावर्तितमानखादिदं गच्छेत् तदात्मज्ञतया स मुच्यते ॥ २३० ॥

१९ निरन्नविज्ञानवर्धनात् प्रज्ञानबन्धनमुक्त्या दुःखाभावः ॥

विज्ञानमाकाशममुष्य वर्द्धनादन्नादमन्नं च विसारि जायते ।

विवृद्धमाकाशमनुप्रसाणादन्नस्य बन्धः क्रमशो विहीयते ॥ २३१ ॥

सहैव चाग्नेन यदातु वर्द्धते विज्ञानमस्मिन् न तदाग्नबन्धनम् ।

विशीर्यतेऽन्नस्य च न प्रसाणं तद्वन्धमुक्त्यै तु निरन्नवर्द्धितम् ॥ २३२ ॥

सहैव चाग्नेन यदा तु वर्द्धते विज्ञानमेतद्विधृताग्नसंचयः ।

प्रज्ञस्य संवर्द्धयते धृतिं क्रमाद् धृतेश्च मानामनु तद्भयक्षयः ॥ २३३ ॥

तथा च विज्ञान मिदं हि बाह्यानर्थान्दधत् प्रज्ञसमर्थताकृत् ।

अस्तमुत्सं प्रज्ञगतं तु मुक्त्यै तमस्तदुत्साद्य रसं तनोति ॥ २३४ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ उपासनाखण्डः ।

१ श्रद्धानमयानुष्ठानमुपासना ।

आतिष्ठते चेदिदमस्ति सत्यं मत्वात्यग्निश्वास इति स्म श्रद्धा ।
श्रद्धाय तल्लग्नमना यदानुष्पायत्यमुं प्रादुरुपासनां ताम् ॥ २३४ ॥
सत्यत्यग्निश्वासमये परानुष्ठाने रसं यल्लभते ततोऽर्सा ।
उपासिताराधयते विशेषात् तं सधिदानन्दमुपासनातः ॥ २३६ ॥

२ सत्यवती उपासना ।

सा च त्रिधा तत्र हि तस्य दृष्ट्याऽस्त्युपासना सत्यवती विशिष्टा ।
तथा हाणु. कश्चन यो महान् या तं सधिदानन्द इति ह्युपास्ते ॥ २३७ ॥

३ अङ्गवती उपासना ।

एकैकमङ्गं प्रतिपद्यते चेदङ्गीत्यङ्गस्ते यदि वृत्स्नबुद्धिः ।
अपूर्णभावे यदि पूर्णबुद्धिः सोपासना त्वङ्गवती द्वितीया ॥ २३८ ॥
आशीर्षमापादतलं विभुर्यो वैश्वानरः सोऽस्ति पङ्क आत्मा ।
एकैकमङ्गं प्रतिपद्यते चेद् वैश्वानरं साङ्गवती ह्युपास्तिः ॥ २३९ ॥
प्राणं हि कश्चिन्मन एष कश्चिद् वाचं हि कश्चिद् हृदयं च कश्चित् ।
ब्रह्मेत्युपास्ते क्वचिदन्यदन्यद्ये त्पृचिरे तूपनिषत्स्वमिज्ञा ॥ २४० ॥
उपासना याङ्गवती प्रतीकादुपासना या च पृथक् पृथक् सा ।
प्रतीकतोऽङ्गं पृथगीहमानस्योत्तिष्ठते तद् घटिताङ्गिबुद्धिः ॥ २४१ ॥

४ अन्यवती उपासना ।

तद्वस्तु वस्त्वन्तररूपतो यदा पश्यत्यसाग्न्यवती ह्युपासना ।
यज्ञात्मनायं पुरुषोऽथ पुरुषात्मनापि यज्ञ प्रतिपद्यते क्वचित् ॥ २४२ ॥
स्वौ यजुः पूरुष इत्युपासते भुव्यातपे त्वथ इति ह्युपासते ।
घायोः परावर्तितपरिमगं यजुस्तूपास्यते गौरिति भूमिधारक ॥ २४३ ॥
यदन्धकारावृतविश्वचक्रं यदन्तरे भाति हिरण्ययोऽर्कः ।
हिरण्यगर्भः प्रभुरेप शालग्रामाश्मनि स्वेन समेऽस्त्युपास्य ॥ २४४ ॥

५ अङ्गवत्यन्यवत्योरुपासनयोः सामथ्यम् ।

योपासनेहाङ्गवती न सा स्यादनर्थिका यावदिहास्ति सत्यम् ।
 तावद्दलं नूनमयं लभेतामुष्मिन्निहापि प्रतरां प्रयोगात् ॥ २४५ ॥
 कात्स्नर्यात् समुद्रं न विगाहा तीरादादीय तोयान्यभिमन्यतेऽयम् ।
 समुद्रतस्तोयमनैषमिथं नापैति सत्यादभिमान एषः ॥ २४६ ॥
 या चान्यवत्यस्ति न साप्यपार्था तथास्ति विज्ञानविधोपकारः ।
 येनास्त्युपास्यो व्यपदिष्ट एतद्धर्मानुपास्येऽपि विदन्ति साम्यात् ॥ २४७ ॥
 गजाश्वधेनुप्रतिपूर्तिमिश्रेत् प्रशिक्षितः पश्यति मृन्मयीस्ता ।
 अयं गजो गौरयमश्वइत्थं न व्यर्थतामेत्यभिमान एषः ॥ २४८ ॥
 अकार एषोस्ति हकार एषोऽस्त्येवं मसीकल्पितचिह्नभेदे ।
 व्युत्पादितोऽस्मिन्नभिमन्यते यत्र व्यर्थतामेत्यभिमान एष ॥ २४९ ॥

इत्युपासनाखण्डश्चतुर्थः संपूर्णः ।

इति कृष्णत्रिसत्योपनिषत् ।

अथ पूर्णाद्विसत्योपनिषत् ।

१ तत्रादौ ब्रह्मकर्माधिकारः ।

१ जगन्मूलैकत्वसिद्धान्तः ।

- १ विकृत्यंदाकारमिदं निरन्तरं तथापि नो नास्ति कदापि तेन तत् ।
ध्रुवस्य नित्यस्य हि कस्यचिद् ध्रुवं विकारभूतं जगद्विचयेयते ॥ १ ॥
विकारि सर्वा जगदस्ति सर्वे सर्वाण्यु रूपेषु विपर्ययन्ते ।
तस्मात् समस्तं जगदेककार्यं निश्चोयते कारणमस्य चैकम् ॥ २ ॥
यन्निर्देशं ध्रुवमेकरूपं तत्कारणं नाम ततो विशेषा ।
इमे समग्रा प्रभवन्ति भूयोऽभवन् भविष्यन्ति जगत्तदाहुः ॥ ३ ॥
यन्निर्देशेषु तु तदामुनाम्ना तदभ्यमन्यन्तु यतो विशेषा ।
तदामु तु ब्रह्म, तदभ्यमेवं कर्मेति मायेति घदन्ति देवा ॥ ४ ॥

१ जगदन्तभावनामतम् । (अवसितविकारकल्पः)

- २ मतानि पट् तत्र भवन्ति धीमतां केचिद्विदुर्ब्रह्म यदस्ति कारणम् ।
जगत्स्वरूपोय तदल्पमस्रसद्भूयिष्ठमथाप्यविकारि शिष्यते ॥ ५ ॥
यथा सरस्यम्युधनी परिस्तरं फेनस्य दुग्धोपरि वा दास्तर ।
यथा च लोहोपरि किट्टसंभ्रस्तयेह च ब्रह्मणि विश्वसंभ्र ॥ ६ ॥
कदाचिदगते तदशेषतो जगद्भवत् पुनर्निर्विदृतं न यत्स्यति ।
द्रवंस्तुपारो निखिलद्रवात्परे स्वरूपतो विच्ययते यथा तथा ॥ ७ ॥
यदाऽखिलं ब्रह्म जगद्भविष्यति प्रवत्स्यतोदं न जगत्तदुत्तरम् ।
न मूलमस्तीति जगत्क्रियाऽन्ततो निरोत्स्यते नोत्तरकर्म वेदम्यहम् ॥ ८ ॥
पूर्णं पुरा सर्गगतं च पूर्णं पूर्णात् पुन पूर्णमुदच्यते तत् ।
पूर्णस्य पूर्णं परिगृह्यते चेद् अन्तेऽवशिष्येत तदेव पूर्णम् ॥ ९ ॥

२ ब्रह्म-जगच्चक्राविराममतम् । (चक्रविकारकल्पः)

- ३ प्राहुः परे नेथमियं जगत्क्रिया समाप्यते, ब्रह्म न नास्ति क्वचिद् ।
माणस्रगत्तत् सविशेषमेकदा ब्रह्माविशेषं तदपानदेकदा ॥ १० ॥
स्याद् ब्रह्मणः कृत्स्नजगत् मृत्या, स्याद् ब्रह्म पश्चात्सगतो निवृत्त्या ।
पुनर्जगद् ब्रह्म पुनः पुनस्तत् प्रयतते चक्रमनारतं तत् ॥ ११ ॥
पूर्णं हारी ब्रह्म कदाचिदासीत् ततोऽभवद् विश्वमिदं च पूर्णम् ।
तद्ब्रह्मतः पूर्णतयाऽस्य सोके जगत् पुनः संचक्रपमेति ॥ १२ ॥

पूर्णं हि कात्स्न्यं वदतीति कात्स्न्यादुदच्यते ब्रह्म तदा जगत्स्यात् ।
गाथेयमाथर्वणसंहितायामान्नायते वाजसनेयके च ॥ १३ ॥

“ पूर्णांश्च पूर्णंश्चदचति पूर्णं पूर्णं न सिच्यते ।

कतो तदथ विषाम यतस्तत्र परिचिच्यते ॥ १४ ॥

पूर्णांमदः पूर्णमिदं पूर्णांश्च पूर्णंश्चदच्यते ।

पूर्णांश्च पूर्णमादाथ पूर्णमेवावशिष्यते ” ॥ १५ ॥

३ अनन्तब्रह्मणि खण्डविकारजगदानन्त्यमतम् ।

(खण्डविकार कल्पः)

- ४ अन्ये विदुः प्राणनमस्य कात्स्न्यतोऽप्यपाननं चास्ति न साकमेव तत् ।
एकैकभावेऽस्ति पृथक् क्रियाद्वयी पुनः पुनर्नश्यति जायते च सः ॥ १६ ॥
किञ्चैद्देशो प्राणनमप्यपाननं संभाव्यते कृत्स्नतया तदा यदा ।
देशाथ कालाथ मितं भवेदिदं ब्रह्मामिते तत्र तु नैव संभवः ॥ १७ ॥
चिरादिदं भाति जगद्यदीदृशो देशो न कल्प्येत न यत्र तद्भवेत् ॥
रितं जगतो न यतोस्ति तेन तत् पूर्णं जगत्सिद्धमसीममक्षयम् ॥ १८ ॥
जगत् प्राश्यामि न तस्य सीमां पश्यामि देशादपि कालतोऽपि ॥
पश्यामि तस्मिन् परिवर्तनानि प्रत्ययंमेयामपि नास्ति सीमा ॥ १९ ॥
यस्याविशेषस्य विशेषरूपयज्ञगह्निकारात् प्रभवत्ययं पुनः ॥
आत्मारूपमुष्य प्रभवः स च ध्रुवः पूर्णो न तेनापि विरिच्यते क्वचित् ॥ २० ॥
तस्मादसीमं जगत्स्यकारणं ब्रह्माप्यसीमं प्रतिपद्यते ध्रुवम् ॥
स्यभावतो पान्यनियोगतोऽपि या सर्वत्र साम्येन जगत्क्रिया भवेत् ॥ २१ ॥
सर्वं हि तद् ब्रह्म जगत्स्वरूपतो विरतमानं ध्रुवमस्ति संप्रति ।
नैकान्ततो निषिद्धं क्वचिन्स्थितं जगह्निकारोपदितं तु लक्ष्यते ॥ २२ ॥
पूर्णं हि भूमानमसीमभावं यतीत्यसीमं परिवर्तनीयम् ।
असीममेतत् परिवर्ततं चेत् तथाप्यसीमं परिवर्तनीयम् ॥ २३ ॥
यतस्त्वसीमादिदमस्त्वसीमं तदथ विषाम न तत्र स्वरूपे ।
गाथेयमाथर्वणसंहितायामान्नायते वाजसनेयके च ॥ २४ ॥
“ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णांश्च पूर्णंश्चदच्यते ।
पूर्णांश्च पूर्णमादाथ पूर्णमेवावशिष्यते ॥ २५ ॥
“ पूर्णांश्च पूर्णंश्चदचति पूर्णं पूर्णं न सिच्यते ।
कतो तदथ विषाम यतस्तत्र परिचिच्यते ” ॥ २६ ॥

४ ब्रह्मजगतोरन्योन्याविनाभावादेकात्म्यमतम् । (तादात्म्यकल्पः)

- ५ विद्वस्तु यदित्रियं तदन्वयं तत्राऽप्यद्वास्त्वयिकारि किञ्चित् ।
तद्वैदितं चाधितं च पूर्णं तत् तत्र यत्रास्ति न सोऽस्ति देशः ॥ २७ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवार्थशिष्यते ॥ २८ ॥
 पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
 उतो तदद्य विद्याम यतस्तत् परिचिच्यते ॥ २९ ॥
 पूर्णं त्वशून्यं भूतमाह कार्श्याद् विकारसिद्धात्रपि चैकमेकम् ।
 न कारणाच्छून्यमिदं न कार्यात् सर्वं समं कारणमस्ति कार्यम् ॥ ३० ॥
 पूर्णं हादः कारणमस्यशून्यं कार्यं तथा पूर्णमिदं समस्वम् ।
 पूर्णादिदं पूर्णमुदच्यते तत् पूर्णस्य पूर्णग्रहणोऽस्ति पूर्णम् ॥ ३१ ॥
 एकेन तु व्याप्तिमतिप्रदेशे कथं द्वितीयस्य सत्तेवकाशः ।
 नाशङ्क्यमित्यव्यतिरिक्तसत्ताकयोः स्थितिर्द्वयद्वयोर्वास्ति ॥ ३२ ॥
 तद् ब्रह्म यन्निर्विकृतं प्रशान्तं तत्कर्म यद्विक्रियमाणरूपम् ।
 न ब्रह्मणः कर्म विना स्वल्पं न कर्मणो ब्रह्म विना प्रतिष्ठा ॥ ३३ ॥
 यथा घटत्वस्य घटः प्रतिष्ठा यथा घटत्वं च घटस्वरूपम् ।
 तथैव तद् ब्रह्म च कर्म चेदं मिथोऽविनाभूतमिति प्रतीमः ॥ ३४ ॥

५ ब्रह्मकर्मणोः सहानस्थानं जगद्रूपम् । (सहयोगकल्पः)

परे विदुर्ब्रह्म च कर्म चैतद् द्वयं प्रपद्ये विहृता विकारम् ॥
 कर्मैव किञ्चिद् विहृतिस्वभाव्यं ब्रह्म त्विदं निर्विकृतं प्रतिष्ठा ॥ ३५ ॥
 शून्यं तदन्यत् परिपूर्णमन्यत् स्थानं द्विधा कर्मण एव दिष्टम् ॥
 यत्र क्रिया नास्ति न तत्र सर्गः शून्यं विकाशावर्णं तदिष्टम् ॥ ३६ ॥
 यत्रैव समस्तदिदं तु कर्माभूतेन पूर्णेन तदस्ति पूर्णम् ॥
 तत् सत् तदानन्दमयं विकारोऽप्येवं द्विधा स्थानममुष्य मृत्योः ॥ ३७ ॥
 अथाभूतं स्थानममुष्य मृत्योर्भूमा स तस्मात् परिपूर्णरूपम् ॥
 तदत्र शून्येऽपि न नास्ति पूर्णं व्योमेव सर्गेऽपि तदस्ति पूर्णम् ॥ ३८ ॥
 स्थितेविरोधो न यतोऽभूतेन मृत्योर्मेतस्तेन समानमेतत् ।
 शून्येऽपि सर्गेऽपि सदास्तिपूर्णं न चाभूतं कर्मणि नास्ति पूर्णम् ॥ ३९ ॥
 तदन्तरे यत्परितो बहिर्धोऽऽहितं हि मृत्यावभूतं समन्तात् ।
 वलेऽभूतं मृत्युस्सुष्य मृत्योरात्माऽभूतं न त्रियते ततस्तत् ॥ ४० ॥
 पूर्णं ततो ब्रह्म च कर्म पूर्णं तद् ब्रह्मणा कर्मणि पूर्णतास्ति ।
 तद् ब्रह्म वीक्षे यदि सर्वकर्मोतिरेकतो ब्रह्म तदावदिष्टम् ॥ ४१ ॥

६ निर्विकारपूर्णब्रह्मणि पूर्णकर्मोदयः । (विशिष्टैककल्पः)

विदुः परे कारणमेव सर्वं न तूपपन्नोऽत्र विकारभावः ।
 भ्रान्त्यैव कर्मान्यदिहान्यरूपं नामान्यदहाः परिकल्पयन्ति ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मपि कर्मापि निभूमयं तत् कर्मोदयं ब्रह्मण एव याति ।
 निःशेषकर्माण्युदरे गृहीत्वाऽनशिष्यते ब्रह्म तु केवलं तत् ॥ ४३ ॥

उदेति सद्ब्रह्मणि कर्म चासत् तद्ब्रह्मसत्ता रससंकेतः सत् ।
 प्रज्ञैव विद्याम तु तत्र कर्मण्यपीति देवा अवदन् पुरात्वे ॥ ४४ ॥
 पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ४५ ॥
 पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
 उतो तदद्य विद्याम यतस्तत्परिपिच्यते ॥ ४६ ॥

७ ब्रह्मणो निर्विकारत्वे दृष्टान्ताः ।

- (१) जले प्रयुक्तानि बलानि तत्र क्रियात्मना स्युः परिणम्य भङ्गा ।
 जले विकरान् प्रवदन्ति किन्तु स्याद्वस्तुतो नास्ति जले विकारः ॥ ४७ ॥
 भङ्गैर्जलं विक्रियते न किञ्चिच्छोषे खगं तन्न विकारमेति ।
 फेने तु वायुर्निहितोऽस्य वायोः पार्यङ्गतो निर्विकृतं जलं तत् ॥ ४८ ॥
 अग्निश्च वायुश्च विनश्य तोयं पित्राय पृथ्वां सृजतस्तथापि ।
 जलं स्वतो निर्विकृतं निविष्टं तयोः पृथक्त्वे पृथगाविरस्ति ॥ ४९ ॥
 अग्निश्च वायुश्च जलस्य रूपे बलैर्विचित्रैस्तु तथा क्रियेते ।
 ताग्द्वलापक्षयतो जलं तत् स्वरूपमायात्पविनष्टसत्तम् ॥ ५० ॥
- (२) पुष्पस्य बलस्य च सैनिकेषु गन्धान्तरस्यानुद्दयोऽस्ति बलं ।
 निर्गन्धता लिङ्गमयाग्नियोगाद् गन्धोद्दयो बलवि हारतः स्यात् ॥ ५१ ॥
 रसे तु यत्रोद्दयते बलस्य प्रणोदनादन्परलं प्रसुप्तम् ।
 न तत्र दृश्येत रसे विकारस्ततस्तमाहुः किल निर्विकारम् ॥ ५२ ॥
- (३) मृदस्ति तूलं पुनरस्ति सूत्रं ततोऽस्ति बलं च पुनस्तनुवम् ।
 ततोऽस्ति कन्या पुनरग्नियोगाद् क्षारं ततस्तत् पुनरस्ति मा मृत् ॥ ५३ ॥
 इत्थं यदेकं भवतोह नानारूपं तमेवात्र विकारमाहुः ।
 तत्र एकमादिविशेषयोजं बलं यदस्तीति रसः स एकः ॥ ५४ ॥
- (४) अथाहुलोकम्भवत् एष तत्र प्रकम्पनं नाम विकारमाहुः ।
 कम्पो बलं तल्लितिरङ्गुलीयं धत्ते पलं निर्विकृतिः स्वरूपात् ॥ ५५ ॥
 ये ये विकाराः प्रयितास्तदित्यं बलस्य रूपाणि मतानि तानि ।
 विलीयते यत्र बलं ततोऽन्यद्योद्भवायते यत्र स निर्विकारः ॥ ५६ ॥
- (५) क्वचिद्दिमोक्षः क्वचिदस्ति वन्यः क्वचिद्विकारः क्रमते विशेषात् ।
 सर्गानुसर्गप्रतिसर्गभेदात् क्वचिद्विसर्गः प्रचयः क्वचित् स्यात् ॥ ५७ ॥
 इत्थं रसे कर्मवशाद्विकारो दुष्टोऽपि नास्त्येव रसे विकारः ।
 अकर्मणो लक्षणमस्ति कर्म तद्विक्रियालक्षितविक्रियोऽसौ ॥ ५८ ॥
 योगो विभूतिर्यदि वास्तु यन्धो वृत्तान्यमेवास्तु तथापि मृत्युः ।
 रसेऽमृते स्यादुपसृष्टमुक्तोऽमृतं तु पूर्णं विभक्त्यमुत्पिन् ॥ ५९ ॥

योपावृषभ्यां तदिरानिराभ्यां यो बुद्ध्वा फेनमृदात्मकोऽभूत् ।
 परस्परसङ्गवशाद् विसर्गं स कर्मणां कर्मसु मङ्ग इष्ट ॥ ६० ॥
 यथा पुन श्यामलपीतसङ्गतो विलक्षणं रूपमुदेति हारितम् ।
 द्वयोर्विकारेण तयोऽमृते पुनर्न मृत्युसङ्गेन विकार इच्छयने ॥ ६१ ॥
 पूर्वाग्रत प्रातरनेकदिक्कृमात् दृष्टोऽभ्युविन्दू रघिरिमसंगत ।
 रक्तं स दृश्येत हरित्थोऽन्यथा तथाऽमृतं मृत्युवशान् पृथग्वि उम् ॥ ६२ ॥
 यथा जम्बेऽस्मिन् विमले सितोरला तलेन रूपेण विकुर्वते स्वयम् ।
 जम्बं विदुर्वन्नि च तेन तस्मलं न वस्तुतो विक्रियते तथाऽमृतम् ॥ ६३ ॥
 विशुद्धशुद्धस्य परस्य रजनाद् यथा हरिद्रोदितरूपता मता ।
 स रङ्गसङ्गस्य तु मङ्गत शुचिस्त्वयाऽऽशुऽस्मिन्नमृतेऽप्यसङ्गत ॥ ६४ ॥
 पृथक्स्थिता या न कदापि नश्यति प्रकाशते सा दिवसे न चन्द्रिका ।
 यथाऽभिभूता तपनप्रकाशतस्थयामृतं स्यात् तमसोऽतिशयने ॥ ६५ ॥
 यत स्वभावादमृतं निरञ्जनं ततस्तदाऽऽसज्जनमृत्युसङ्गत ।
 न सज्जने न व्ययते न लिप्यते तदाऽमृतं केवलमीक्ष्यतेऽन्यथा ॥ ६६ ॥

९ सदसद्भादामृतमृत्युवादाहोरात्रादानां पूर्णद्विसत्यवादशाखात्वम्

एवं स्थिरे ब्रह्मणि शान्तमूर्ता कर्माणि नृत्यन्ति निरन्तरं यत् ।
 तान्मेव कर्माण्यखिला विकारा विमान्ति कर्मापहित तु शान्तम् ॥ ६७ ॥
 कर्म त्वमद् ब्रह्म सवित्थमाभात्यस्य सद्य द्वयमेव विश्वम् ।
 कश्चित्तदाहामृतमृत्युशब्दं कश्चित्त्वहोरात्रयदतदाहु ॥ ६८ ॥

अथ ब्रह्मकर्मणोः सम्बन्धाधिकारः ।

१ ब्रह्मकर्मणोरलौकिकसम्बन्धाधिकारणम् ।

सम्बन्धमाहुः कृतिनो द्विनिष्ठं तत्रोभयोरेव कृती भवेताम् ।
 किन्त्वत्र सम्बन्धगतिविभिन्ना स एकनिष्ठोऽत्र कृतिर्न हेतुः ॥ १ ॥
 कर्मैतदासन्नमस्ति तस्मादासकमेवैतदुपैति रूपम् ।
 निरञ्जनं ब्रह्म ततोऽत्र कर्म प्रसङ्गतोऽप्यस्ति न बन्धमायः ॥ २ ॥
 यद् ब्रह्म तन्नाम रसं यदासौ बलं यदासः पुनरत्र कर्म ।
 रसः स्थिरस्तत्र बलं प्रविष्टं बलानुरोधाद् रस एव विश्वम् ॥ ३ ॥
 बलं हि यत्नो बलमेव हेतुर्वलप्रयोगाय बलं कृतः स्यात् ।
 अयन्ननिर्हेतुकमेतदस्मिन् रसे बलं नित्ययुतं स्थितं स्यात् ॥ ४ ॥
 एकस्तु सम्बन्धमपेक्षते परो नापेक्षते तेन स एकतः कृतः ।
 तिष्ठयुदासीनतया बले रसो न सञ्ज्यते सञ्ज्यत एव तद्वलम् ॥ ५ ॥
 संरन्ध्रते तत्र रसे बलं भृशं तेनेदमामाति बलं रसात्मना ।
 संरन्ध्रते नैव रसो बले यतस्ततो रसोन्मुक्तमिदं विलीयते ॥ ६ ॥
 रसोऽपि चेत्तेन बलेन बन्धं यायात्तदा तस्य बलस्य नाशे ।
 रसोऽपि ज्ञशैद्विकृते बले वा रसोऽपि तद्वद्विकृतोऽभविष्यत् ॥ ७ ॥
 प्रत्यक्षमीक्षे तु मृदो घटस्थ वा सत्ता किलैका, घटनाशतोऽपि सा ।
 मृत्नाशतो वा बलनाशतोऽपि वा शून्यस्थिता सा न कदापि नश्यति ॥ ८ ॥
 यथा घटाकाशविनाशवासना घटक्षयोपाधिकृता न वस्तुतः ।
 तथैव सत्ताविगमस्य धीरियं घटक्षयोपाधिकृता न वस्तुतः ॥ ९ ॥
 घटेन सत्ता यदि बन्धमेयात् घटाप्ययेऽवश्यमिदं त्वमेयात् ।
 सत्ता रसो नित्यमनञ्जनोऽयं तत्रैव विश्वानि न तेषु सोऽयम् ॥ १० ॥
 इत्थं रसो यद्यपि न कचिद्वले सम्बन्धमायाति विकारमेति वा ।
 तथापि तस्मिन् बलमेकतः सदा सम्बन्धमेव ध्रियतेऽन्तरिक्षत् ॥ ११ ॥
 अधोदितः कर्म सु कर्मणां तु यः सम्बन्ध इष्टः स विभिन्नलक्षणः ।
 तयोर्विरेकाय पृथक् पृथक् पुनः सम्बन्धमेवानिह दर्शयाम्यहम् ॥ १२ ॥

२ कर्मणि कर्मसंबन्धाः पञ्चविधाः ।

कर्मान्वयः कर्मणि पञ्चधा स्यात् स्थानानुरोधेन तन्मन्त्रमेव ।
 वेदान्तव्यरूपेण तथैकभाज्यरूपेण मन्त्रेणा च विशेषमयं ॥ १ ॥
 (१) जलेन पूरणेन जलं मृदा न मृत्स्थितेऽपि दोषान्मपिके निवेदयते ।
 स्थानानुरोधेनानुरससंज्ञान्-वर्गी शङ्कनिर्हान्, क्षितिगितिगच्छु ॥ २ ॥

- (२) समञ्जमत्यात् गृहं प्रकाशे दीपप्रकाशाः शतमामवन्ति ।
 दीपेषु भूयस्स्यधिकारकाशाऽप्रगाहिमानोऽपि स देशवृत्तेः ॥ ३ ॥
 यहपणे चक्षुषि चारुपदेशे तेजांनि रूपाणि पृथग्विधानि ।
 दिग्म्यः समागत्य पृथग्विधाभ्यः सहैव तिष्ठन्ति समञ्जसं तत् ॥ ४ ॥
 विचार्यमानं हि यत्नेन केनचिद् विरुद्धदिग्लभ्यतान्तराश्रयात् ।
 स्थिरीभवेत् तत्र विरुद्धदिग्मयं यत्तद्वयं तद् युगपत् सहाभू ते ॥ ५ ॥
- (३) अयोमिना, चूर्णमयाम्बुना, घृतेरैकात्म्यमायाति, मृद्वग्निपाचिता, ।
 (४) तेजोम्युनोस्ते परमाणवां नयं जलाणुभावं जनयन्ति योजिताः ॥ ६ ॥
 (५) अनिरले दिग्द्वयमित्तिकीलायलभ्यतप्राप्तयुगे तू स्रे ।
 सूत्राद्वलिष्ठं ध्रियतेऽयलभ्यं घटादि तद्भित्तिवलयस्य भक्त्या ॥ ७ ॥
 महोद्यतं चापि महात्रलिष्ठं कपाटमारतयते रुशोऽपि ।
 लोष्टेन कीलेन च रुद्धपते तत् तत्रारलं तत् प्रयलस्य भक्तम् ॥ ८ ॥
 यो दुर्बलोऽप्येकजनो बलिष्ठान् राजाऽऽश्रयाऽऽकामति भूयसोऽपि ।
 तन्न्यायसिद्धान्तविरोधिभो वा तत्रारलं तत् प्रयलस्य भक्तम् ॥ ९ ॥
 गच्छत्यगच्छन् शिविकास्थितो नरस्तद्भक्तिभूतः शिविकागतिक्रमात् ।
 इतोहरो पञ्चविधेऽपि वान्यये स्थानाजरोधोऽभिमत प्रधानतः ॥ १० ॥
 यः कर्मणे ब्रह्मणि संमनो न स स्थानायरोधाय कदापि जायते ।
 पूर्णं रसेऽपूर्णरलं यतस्ततस्तादात्म्यरूपेण पुनक्ति सर्वतः ॥ ११ ॥

३ ब्रह्मणि कर्म संबन्धास्त्रयोदशविधाः १३ ॥

- * ३ शश्वद्धिते ब्रह्म च कर्म च द्वे तयोश्च सम्बन्ध उदेति शश्वत् ।
 द्वयं विशिष्टाद्वयमेतदेवं सम्बद्धरूपं ध्रियतेऽपि शश्वत् ॥ १ ॥
 सम्बन्धमेदस्तु रसें वलयस्य त्रयोदशाहु किल तान् घदाम् ।
 अलक्षणं चाथ विभूतियोगी वन्तोऽमिता वृत्तिरुदात्तवृत्ति ॥ २ ॥
 स्यात्सत्तमीयं समत्रायवृत्तिरासङ्गवृत्ति पुनरष्टमी स्यात् ।
 अच्युदसन्ती दहरोत्तरत्यौतप्रीतभात्री च ब्रह्मोद्ब्रह्मत्वम् ॥ ३ ॥

● ब्रह्मणि कर्मसम्बन्धास्त्रयोदश १३

स्वरूपसंबन्धाः ४		पर्याप्तिवृत्तित्वसंबन्धाः		अन्यात्मिक वृत्तित्वसंबन्धाः	
१ अलक्षणम्	असंसर्गः	१ अतिम	असंसर्गः	१ सन्धि	असं०
२ विभूति	संसर्गः	२ वृत्तित्वम्	संसर्गः	२ दहरोत्तरत्वम्	"
३ योग	संसर्गः	३ उदार	संसर्गः	३ ओतप्रोतत्वम्	"
४ वन्ध	संसर्गः	४ आसङ्ग	संसर्गः	४ प्रहातिप्रहत्वम्	"
		५ समवाय	संसर्गः	५ अभ्युदत्वम्	"

४ त्रयोदशविधानां सम्बन्धभेदानां स्वरूप वृत्तित्वाभ्यां विभागः ।

- ४ अन्योन्यमेते परिचित्ता. ह्युस्तेषाममीषां परिवर्तनं यत् ।
 आकस्मिकं तत्र; क्लान्न कामात् स्वभाव एवात्र परं निदानम् ॥ ४ ॥
 स्वरूपसम्बन्धविधाश्चतस्रो वृत्तित्वसम्बन्धविधास्ततोऽन्याः ।
 पर्याप्तिवृत्तित्वविधाश्चतस्रोऽन्याभक्तिवृत्तित्वविधास्तु पञ्च ॥ ५ ॥
 उद्भावकं स्यात् पुरुषप्रकृत्योः स्वरूपमायोजकमेतयोः स्यात् ।
 पर्याप्तिवृत्तित्वमथैवमन्वाभक्तिस्तु पुं सोरिह सान्धहेतुः ॥ ६ ॥
 अन्तःप्रवेशादविविक्ततायां स्वरूपसम्बन्ध इत प्रसिद्धिः ।
 विविक्तभावेन तयोः प्रतीतौ वृत्तित्वसम्बन्धमुदाहराम्त ॥ ७ ॥

५-तेषां पुनः संसर्गसंसर्गाभ्यां विभागः ।

- ५ अपूर्ववृत्तिर्द्यदि चेदुभाभ्यां संसर्गं उक्तं स समन्वयोऽपि ।
 पङ्कत संसर्गविधाः स्युरेवं सप्तत्वसंसर्गविधाः स्युरन्याः ॥ २१ ॥
 बन्धश्च योगश्च विभूतिनामाऽऽसङ्गोऽप्युदारः समवाय इत्यम् ।
 त्रिधा स्वरूपं त्रिविधा च वृत्तिः संसर्गसम्बन्धविधाः पङ्कताः ॥ २२ ॥
 अलक्षणे चामितवृत्तित्वायामध्यूढसन्ध्यादिकपञ्चके च ।
 न सर्गं क्लृप्तिर्न च मोक्षं क्लृप्तिस्तस्मादसंसर्गविधाः स्युरेताः ॥ २३ ॥

६-स्वरूपसंसर्गाणां वृत्तित्वसंसर्गाणां च परिभाषा ।

- ६ बलं रसे ब्रह्मणि चोत्थितं पतन्निर्लीयते तत्र पुनर्विजायते ।
 तत्र स्वरूपेण निर्लीयते पुनः समुत्थितं वृत्तितयाऽनु सज्जते ॥ २४ ॥
 यत्रोदयं याति बलं तु तत्रसे संसर्गं एतस्य विधीयते नहि ।
 बलान्तरेणापहिते रसान्तरे बलान्तरं याति समन्वयः स हि ॥ २५ ॥
 रसो रसेनैक्यमुपैति चेद्बलं बलेन भूयोऽप्युभयं यदेकताम् ।
 तदाऽस्वरूपं प्रयते ततोऽन्यथा वृत्तित्वमेवेति मुहुर्विचिन्व्यताम् ॥ २६ ॥
 बलप्रवाहं प्रथमप्रवृत्तेः यदोपमर्द्यानुपमर्द्यं वा ऽस्मात् ।
 प्रवर्ततेऽन्यः प्रबलः प्रवाहः संसर्गसम्बन्धगतस्तिदा स्यात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मणि कर्मसंबन्धात्त्रयोदश १३

१	बन्धः	स्वरूप-संसर्गाः ३	१	अलक्षणम्	असंसर्गः स्वरूप संबन्धः १
२	योगः			२	अमित वृत्तित्ता
३	विभूतिः	३		अध्यूढभावः	असंसर्गः अन्याभक्तिवृत्तित्वम्
४	आसङ्गः	पर्याप्ति—		४	ग्रहातिग्रहभावः
५	उदारः	वृत्तित्व-संसर्गाः	५	ओतप्रोतभावः	"
६	समवायः	३	६	दहरोत्तरभावः	"
			७	संहिता (सन्धिः)	"

७ अलक्षणसंसर्गः स्वरूपसम्बन्धः ।

- ७ स्वरूपसम्बन्धगतिद्विधा स्यान्मृत्युप्रसुप्त्याऽमृतमृत्युमुक्तया ।
 स्वादे पलं स्यात्तु रसस्वरूपं धलस्वरूपस्तु रसो न तेन ॥ ८ ॥
 सुप्त्या न जागर्ति रसो न शैते ततो रसो नास्ति धलस्वरूपः ।
 जागर्ति निद्राति पलं ततस्तत् सुप्तं भवत्येव रसस्वरूपम् ॥ ९ ॥
 प्रस्यापतो यत्र भवेत् स्वरूपमलक्षणं तत्र च तत्र संसर्गः ।
 अन्योन्यभोगात्तु तयो स्वरूपे समन्वयोऽस्तीह ततोऽस्ति संसर्गः ॥ १० ॥

८—अलक्षणसम्बन्धोदाहरणानि ।

- ८ यथास्ति पादे गतये बलं करे तत्क्षेपणायास्ति बलं तथा मुढे ।
 यकं बलं किन्तु न सर्वदा तत कार्याणि लोके, तदलक्षणं धलम् ॥ १ ॥
 यथात्र बीजेऽस्ति बुटाङ्करोद्भिदे रसानिहावृष्य निरन्तरं क्रमात् ।
 रक्षन्धप्रशाखाविटपादिभूतये बलं तथाप्यय तदस्त्यलक्षणम् ॥ २ ॥
 इहाप्रकाशे ऽस्ति तमस्तथैह च्छाया तथेहातप एव इत्यम् ।
 लक्ष्यन्त एते हि दिवाप्रकाशा नक्तं तदाकाशमलक्षणं स्यात् ॥
 तथा त्रिशुद्धेऽस्त्यमृते स मृत्यु सुप्तस्ततोऽत्यक्तयास्त्यलक्ष्य ।
 वैविध्यतो लक्षयतेऽमृतं य स नास्ति तेनामृतमप्यलक्ष्यम् ॥ ३ ॥
 तदन्तरे तत्परितो यहिर्धोऽऽहित हि मृयाप्रमृत समन्तात् ।
 तत्रास्य मृत्योरमृतं स्वरूपं सर्वाविविकं तदलक्षणं स्यात् ॥ ४ ॥
 अलक्षणं तन्नगतोऽस्त्यरूपमाद्यं ततो लक्ष्यमिदं जगत् स्यात् ।
 नाना जगन्ति प्रभवन्ति तेषामन्यान्यकाला प्रलयोदया स्युः ॥ ६ ॥

९ संसर्ग सम्बन्धे संवन्धिनोर्बीजयोनित्राभ्यां विभागः ।

- ९ आधीयते ऽप्यत्र यद्गयदस्मिन्नभ्याहित चेदुदरेऽन्तरेति ।
 स्वरूपतस्त्रव्ययते तदानीं भुक्तं तदन्येन तदन्यदाहुः ॥ ११ ॥
 अन्नादनं तत्र द्विविधं क्वचिद्वा विस्त्रस्तभागप्रतिपूरणाय ।
 हृदे प्रगानीहृतमारिषूय वाटिप्रणास्याऽपरयाऽम्भुपेति ॥ १२ ॥
 दोषाचिपि संसितमागवृत्तिं करोति तैल कमश प्रविष्टम् ।
 जीरोऽग्निसर्वाऽन्न मिहात्तितत् तद्विस्त्रस्तभागप्रतिपूतिडेदु ॥ १३ ॥
 १ अथ क्वचिद्वा नयप्रस्तुत्सृष्ट्यै तदन्नमन्नादसमन्वितं स्यात् ।
 एकस्य पिष्टस्य त्रिोत्रयोगादन्यान्यवस्तूनि भवन्ति लोके ॥ १४ ॥
 दुग्धे तदन्यान्यत्रिोषयोगादामिक्षिका वा दधि वा शरो वा ।
 रसे तदन्यान्यत्रयोगात् परोऽक्षरो वा भवति क्षरो वा ॥ १५ ॥

तत्रह सृष्ट्यर्थंयुतिक्रमे यो भोगाय भोक्ता क्रमते स्वभोज्ये ।
 स उच्यते तत्र वृषाऽथ योषा संज्ञायते भोग्यतया प्रतीता ॥ १६ ॥
 संसृज्यते तत्र च यावदंशो वृष्णस्तमंशं कथयन्ति बीजम् ।
 यावान् समन्वेत्यपि योपिदंशो योनिःस तावान् व्यपदिश्यतेऽत्र ॥ १७ ॥
 मृत्युर्येदि स्यादशितोऽमृतेन स्वरूपसंसर्गत आत्मसृष्टिः ।
 बलाशितेऽस्मिन्नमृते तु योनेः स्वरूपसंसर्गवशेन सृष्टिः ॥ १८ ॥
 रसोऽयमात्मा पुरुषोऽथ तस्य तद्वलं तुयोनिः प्रकृतिश्च कथ्यते ।
 यावन्न जायेत समन्वयोनयोर्न तावदाभ्यां किमपीह सृज्यते ॥ १९ ॥
 रसस्वरूपेण समन्विते बले कर्मात्मनः स्यात्पुरुषस्य संभवः ।
 बलस्वरूपेण समन्विते रसे योनेः प्रकृत्या अपि संभवो नवः ॥ २० ॥

१०—त्रयः संसर्गाख्याः स्वरूपसंबन्धाः ।

१० स्वरूपसंसर्ग इह त्रिधा स्याद् बन्धश्च योगश्च तथा विभूतिः ।
 अनुप्रहादेव भवेद् विभूतिर्यत्कौशलं कर्मसु योग एव ॥ ७ ॥
 बन्धस्तु सङ्गातिशयादिह स्याद्भेदमिच्छिमिः संस्क्रियते स आत्मा ।
 त आत्मसर्गास्त्रिविधाः प्रसिद्धाः संसर्गनाशं तु वदन्ति मोक्षम् ॥ ८ ॥
 ब्रह्मप्रधानः स विभूतिसर्गः कर्मप्रधानः पुनरेव बन्धः ।
 द्वयोस्तु साम्ये भवतीह योगो विश्वं त्रिसंसर्गवशात् प्रवृत्तम् ॥ ९ ॥

११—विभूति संसर्गः । १ ।

११ यत्र द्वयोरन्वितयोस्तु सर्गादिकं मृतं स्यादमृतं द्वितीयम् ।
 स्वतन्त्रमेकं परतन्त्रमन्यच्चान्वेति नान्वेति विभूतिरेषा ॥ १० ॥
 यद्गुणं सन्निहितं मुखं, जपापुष्पस्य वर्णः स्फटिकेवभासते ।
 तत्राहितोर्थो विभयन् स्वमाश्रयं स्वेनैव रूपेण तदाऽवभासयेत् ॥ ११ ॥
 आवेशसत्त्वे तु विभूतिरिष्टा, नात्राविशत् नात्र विभूतिरेषा ।
 उदारवृत्तिः कथितोपरागादत्रोपरागं हि वदन्ति वृद्धाः ॥ १२ ॥
 यत्ताम्रतन्तौ ज्वलितौह विषुद्, यदग्नितापोऽर्चिते जलेऽनुतप्ते ।
 याङ्गारखण्डेऽङ्गिरसः स्थितिः सा विभूतिरस्तीति समर्थयामः ॥ १३ ॥
 यदिच्छुद्धो यत्नयतः स्थिरः करः प्रतिष्ठतौह प्रचरत्यनेकधा ।
 प्राणस्य ः शानुचरस्य सा करे विभूतिरन्तर्निहिताऽप्यलितवत् ॥ १४ ॥
 उद्विष्यते लोष्ट्रयो शरस्तयो र्यद्वाहितं स्याद् बलमन्तरान्तरे ।
 शरो बलेसौ बलमस्ति तच्छरे विभूतिरेषा न शरेऽनुपलभते ॥ १५ ॥
 न चेष्टका शुष्कमृदाभवेत् ततो जलात् करोतीह मृदं सु पेशलाम् ।
 तयेष्टकासंपदि शोष्यते जलं शिवाग्निवायुर्विनयत्येषेष्टकाम् ॥ १६ ॥

न ताहरण्डद्वितयं परस्परं संसृज्यते तेन तदत्रिणा ढ्यम् ।
 सुपेशं चेदपि सृज्यतेऽब्रसा शिवाग्निवायुर्विमयत्यनुष्म तत् ॥ १७ ॥
 गजाश्वेदमाद्रिवनादयो यदा दृष्टी स्मृती वा प्रतिमातितप्र हि ।
 विद्वानमेकं विभयत्यनुकमादमीषु भूयो महिमस्यनेकधा ॥ १८ ॥

१२—योगसंसर्गः । २ ।

१२ यत्र द्वयोरन्यितयोः स्वतन्त्रप्रवृत्तयोः कर्मणि साहचर्यात् ।
 द्वियोगजं सृष्टमपूर्वमुद्याय चान्यतोऽन्यत्रियते स योगः ॥ १६ ॥
 प्राचीं प्रतीचीं च पृथक् पतत्रे पतत्रिणः संपततस्ततः स्यात् ।
 गन्धोद्भवोयोगवशादुदीचीगतिर्विभिन्ना समकोणसिद्धा ॥ २० ॥
 यत्पाणिना पाणिरमुष्प घृष्यते बलाद् दृढोऽदमा प्रतिहन्यतेऽदमना ।
 विद्वद्भक्तिद्रव्ययोगतस्ततस्तदाऽनलभ्रक्रगतिर्विजायते ॥ २१ ॥
 कृष्णोऽतिसूक्ष्मावरणोऽन्तराहितो वह्निर्भवन् मास्यश्चुक् इक्ष्यते ।
 रक्तः स वर्णस्तत एव शोणितो धूमाग्निरङ्कार शुचिः प्रणे रधि ॥ २२ ॥
 पीतोऽतिसूक्ष्मावरणेऽन्तराहितो वह्निर्भवन् श्यामल इक्ष्यते यदि ।
 हरित् स वर्णस्तत एव शाखिनां पश्यन्ति पथाणि हरीति सर्यत ॥ २३ ॥

१३—बन्धसंसर्गः । ३ ।

१३ यत्र द्वयोरन्यितयोः पूर्व द्वियोगजं सृष्टमुदेति किन्तु ।
 अन्योन्यमन्योन्यहतं मृतं सत् पृथक् स्वतन्त्रं न भवेत् स बन्धः ॥ २४ ॥
 यथाप्यु वायु हृषते स खण्डशो यदोदकैरावियते स बुद्बुदः ।
 न चावृत्तिस्तु द्यति चेत् तदोभयं संसृज्य बद्धं भवेति फेनताम् ॥ २५ ॥
 दुग्धं प्रतप्तं यदि शीतवायुनाऽभिभूयते वायुत्यन्तु बध्यते ।
 दुग्धस्य वायोरपि बन्धनात्मियः शरः समुद्भूय पृथग विजायते ॥ २६ ॥
 अग्निः क्रमादुरक्रमते रसाद्रपन्, वायुः क्रमादन्तरूपैति संदधत् ।
 वायोः स्वयोग्ये हि रसेनुबन्धनादयं रसस्तत्र शरः प्रजायते ॥ २७ ॥

१४ स्वरूप—संसर्गाणामुदाहरणम् ।

१४ तृणेषु बन्धादिह दुग्धमस्मिन् जलं विभूत्या, द्रवताऽस्तु योगात् ।
 दुग्धे तृणं वृत्तिमदाहितं चेदेकत्र संसर्गचतुष्कमित्यम् ॥ २८ ॥
 स्वरूपसंसर्गिरलप्रवृद्धधात्मनः स्वरूपेऽस्य तथा स्वभावे ।
 सकी च वृत्ता स्वयमेव भेदः प्रयतंते तेन च वस्तुभेदः ॥ २९ ॥

१५ वृत्तित्वसंबन्धनिर्देशः ।

- १५ स्वरूपसंबन्धविनाशतन्त्रो रसे रत्नानामुदिता इतीत्यम् ।
 सर्गां अग्न्यांश्च तथात ऊर्ध्वं वृत्तिरसं प्रविधा प्रदर्श्या ॥ १ ॥
 यत्राश्रितस्याश्रयतांऽन्वयेन संसृज्य नापूर्वमुदेति किञ्चित् ।
 यत्राश्रितं स्वाश्रयनेरपेक्ष्यात् प्रवर्तते कर्मसु वृत्तित्ता सा ॥ २ ॥
 यथा हि पथ्यस्य जनस्य गच्छत पन्था निमित्तं ध्रुवमाश्रयत्वत ।
 न चप्रमथ्येव गति-स्वरूपगो वृत्तित्प्रमेयं तदुदाहरन्ति हि ॥ ३ ॥
 यथायमाकाशगत समीरणो व्याप्नोति चाकाशमशेषदिक्ष्वपि ।
 न वायुनाकाशमिदं विलिप्यते तथाखिलं स्याद्रसवृत्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

१६-सामान्यवृत्तित्वम् । अससर्गो वृत्तित्वसंबन्धः ।

- १६ रसे बलं सर्वबलं रसो वा, सजाऽश्रितं रूपामिहास्ति शश्वत् ।
 तयान् मात्रा नियमस्तद्गानी सामान्यवृत्तिरिमिदं न सर्ग ॥ ५ ॥
 यथा घने सन्ति मृगादिजन्तवो लुठधरा वा शतरा सहस्रश ।
 असद्भिरनेर्न घनस्य हीयते घनं विनापि स्युरमी यतस्तत ॥ ६ ॥
 यथेद् यथ च किञ्चलोके ब्रह्माण्डचक्रेऽखिलमेतदास्ते ।
 सामान्यवृत्तित्वमिदं न तेभ्यो ब्रह्माण्डयोगादिह कोऽपिसर्ग ॥ ७ ॥

१७ त्रयः संसर्गाख्या वृत्तित्वसंबन्धाः ३ ।

- १७ आसक्त्युदारो समवाय इत्थं वृत्तित्वसर्गोऽपि भवेत् त्रिधैव ।
 तेन स्वरूपप्रयमुक्तवृत्ति प्रयं पडतेऽमृतमृ-युसर्गा ॥ ८ ॥
 स्वरूपसंसर्गिबलादिहा मा विधीयतेऽनेकविध स भोक्ता ।
 वृत्तित्वसंसर्गिप्रलस्तु भोक्तुस्तस्या मनो भोग्यमुपस्थितं स्यात् ॥ ९ ॥

१८-उदारवृत्तित्वम् । संसर्गः । १ ।

- १८ बलस्य यस्यां रसवृत्तित्तायां सिध्य यसाधारणतेव तस्मिन् ।
 निष्पन्दता वा रसलितता वा न जायते सा तदुदावृत्ति ॥ १० ॥
 यथायमाकाशगत समीरो निर्लिप्त एव प्रचरत्यमुष्मिन् ।
 भययसाधारणतामुपेत एभेदतस्तद्ब्रदिहापि विधात् ॥ ११ ॥
 यथा जलं पुष्करपत्रनिष्ठं निर्लिप्तमेव प्रचरत्यमुष्मिन् ।
 भययसाधारणतामुपेत कचिन्भूतं तद्ब्रदिहापि विधात् ॥ १२ ॥

१९—समवायवृत्तित्वम् । संसर्गः । २ ।

- १६ बलस्य यस्यां रसवृत्तित्वायां सिद्धं यद्वष्टम्भ इहाविरूढं ।
 निष्पन्नमस्मिन्नप्रत्यक्षितं स्यात्प्र संचरेत् सा समवायवृत्तिः ॥ १३ ॥
 यथा, पटस्तन्तुषु मृदघटो वा मृत्स्थेय तिष्ठत्यप्रत्यक्षमानम् ।
 निष्पन्नमस्मिन्नं न ततः पृथक् स्यात्त चाश्रयं हन्ति तथेह विद्यात् ॥ १४ ॥
 यथा गुणा द्रव्यगता अमुष्मिन् प्रतिष्ठिताः सन्त्यवर्द्धयन्तस्ते ।
 निष्पन्नमस्मिन्नं न ततः पृथक् स्युर्न पाश्र्वयं हन्त्युत्तिहापि तद्वत् ॥ १५ ॥
 इहं दमस्तीति मतिः पृथक्त्वकामादेऽपि चैत् सा समवायवृत्तिता ।
 यथा प्रदीपेऽविरूपेति, शोचिनो घने, सरस्यम्बु, भद्राश्चमृगता ॥ १६ ॥

२०—आसङ्गवृत्तित्वम् । संसर्गः । ३ ।

- २० बलस्य यस्यां रसवृत्तित्वायां यत्नेन लेपः पुरुषेऽत्र सिद्ध्येत् ।
 लेपाच्च तस्याप्रणाद् विकार स्यादात्मनः सा खलु सङ्गवृत्तिः ॥ १७ ॥
 यथाऽऽहितं सैन्धवखिल्यमप्सु व्याप्नोति ताश्चाकृणुते विलिम्पत् ।
 -रूपाद्सादा विकरोति तोयं ह्यासक्तिवृत्त्यात्मगलं च तद्वत् ॥ १८ ॥
 यथा विशुद्धस्य पटस्य रजनादन्तर्गहिस्तन्नुविकार ईक्ष्यते ।
 तदङ्गलेपाप्रणाद् तथात्मनो विकार आसक्तिवृत्तेन जायते ॥ १९ ॥

२१—वृत्तित्वसंसर्गोदाहरणानि ।

- २१ पत्रेऽन्तरे या सहदास्ति लेखा मस्यादिक्रुता च वहिर्दंढा या ।
 ह्याया मयूखादिक्रुता च लेखा क्रमेण सक्तिः समवायुदापै ॥ २० ॥
 अथेऽनपेक्षे प्रमत्तयुदात्ता प्रसस्य नात्र स्मरणं न संस्क्रिया ।
 संस्कारमात्रे समवाय इष्यतेऽथासक्तिरस्य व्यसनेषु जायते ॥ २१ ॥
 यत्रायमभ्यस्थति गद्यपद्ये तत् संस्क्रियास्मिन् समवेति तद्वत् ।
 स्यादाप्रणाध्यानस्माधियोगात् स संयमो योगरत्नानि चास्मिन् ॥ २२ ॥
 यज्ञप्रभागाद् यज्ञमान आत्मा संपद्यते हि द्विविधस्तयोः स्यात् ।
 सांस्कारिकत्वात् समवाय इत्थं सर्वत्र सम्बन्धगतिं प्रविद्यात् ॥ २३ ॥

२२—कर्मात्मनि वृत्तित्वसंसर्गत्रयम् ।

- २२ तत्रैककर्मात्मनि तस्य सक्तिरुदात्तवृत्त्यैव हि संनिघत्ते ।
 उदात्तसक्त्या हि पर, स्वभावादाविश्य त्रिदं स विमर्ति नित्यम् ॥ २४ ॥
 कार्थप्रसुति समवायवृत्त्या द्वैकमिकत्वे समवायवृत्तिः ।
 ततोऽक्षरस्यैव तु कारणत्वं परस्य नैतत् समवायिभेदात् ॥ २५ ॥

आसक्तिवृत्तैव भवेद् विकारो न त्यक्षरे नापि परे विकार ।
 त्रैकमिके सकथु पपत्तितोऽयमसङ्ग आमा स परोऽक्षरश्च ॥ २^१ ॥
 उदार एवं समग्राय एवं व्यासक्तिरेवंत्विति वृत्तितेयम् ।
 त्रिधापि कर्म्मार्त्मनि कर्म्महतो प्रवर्तते शुद्धरसे तु नास्ति ॥ २७ ॥
 पर्थ्याप्तिवृत्तित्वविशेषभेदाश्चतुर्विधा एवमिहोपदिष्टा
 अत परं पञ्च निदर्शयामोऽन्वाभक्तिवृत्तित्वत्रिधा असर्ग्या ॥ २८ ॥

२३—उद्बृहसम्बन्धभेदाः (संहिताः) ।

२३ भूतप्रतिष्ठं क्वचिदस्ति भूतं प्राणेन वा स्याद्विधृतं च भूतम् ।
 प्राणं क्वचित् प्राणधृतोऽथ वा स्यात् त्रेधा तदित्थं प्रभवत्युद्बृहम् ॥ १ ॥
 अन्योन्यतद्बेद्विधृतित्स्तदेकं प्राणद्वयोद्बृहमिदं बलिष्ठम् ।
 प्राणस्य भूते विधृतित्स्तु मध्यं भूतद्वयोद्बृहमिदं ननु कृष्टम् ॥ २ ॥
 यच्छर्कराचूर्णचयोस्ति तस्मिन् चूर्णानि भूप्राणविधारितानि ।
 अथ स्थचूर्णतु तदूर्ध्वचूर्णं प्रतिष्ठितं नो विधृतं मिथस्तत् ॥ ३ ॥
 ये चैरुलोष्टे परमाणवः स्युस्तेपामनूनां हि परस्परेण ।
 प्राणा उद्बृहः अथवस्यमासंक्तं याताइहेते सयुजोऽणत्र स्युः ॥ ४ ॥
 यथा हि तैलं च जलं च योगेष्वमिश्रमन्योन्यगतं त्रिभाति ।
 प्राणास्त्रया प्रवृत्ताश्च तद्वत् तिष्ठन्त्युद्बृहाः सयुजोऽप्यमिश्राः ॥ ५ ॥
 नयः समुद्रा यजुषामिहाग्निर्ऋचा महोक्तं च महाव्रतं तु ।
 साभ्ना त एते त्रिविधाः समुद्रा उद्बृहवृत्त्येव सहस्थिताः स्युः ॥ ६ ॥
 एवं तदेकैकसमुद्रमध्ये महान्ति चोक्तानि महाव्रतानि ।
 अग्नीश्च तानाहुर्बृहन्त्याः सह स्थितान्यत्र परस्परेण ॥ ७ ॥

२४—कोशाधानम् ।

२४ अधान्तरिक्षोदर एव पृथ्वा बुध्नोस्ति कोशो वसुधानकोशः ।
 घोरत्तरं तस्य त्रिलं विशस्तास्तरस्रक्तयो विश्वमिदं हि तत्स्थम् ॥ ८ ॥

२५—आरण्यकीयसंहिताभेदास्त्रिखण्डाः ।

२५ उद्बृहसम्बन्ध इहोच्यते यः स्ता संहितामाहुर्हितरयाः ।
 अङ्गानि च त्रीणि वदान्तं तस्याः ससंहिते ह्युत्तरं पूर्वरूपे ॥ ९ ॥
 स्यात् पूर्वरूपं पृथिवी तथा घोः स्यादुत्तरं रूपमथेव वायुः ।
 स्यात् संहितेत्याह तु शूरवीरो माक्षव्य आकाशमथैव वायुम् ॥ १० ॥
 आगस्त्य इत्याह समानमेतद् द्वयं यदाकाशमथैव वायुः ।
 इत्थं निरुक्तान्यधिदैवतं तान्यप्याममप्येवमुदाहरन्ति ॥ ११ ॥

याद् पूर्व रूपं मन उत्तरं स्याद् प्रागुत्तरं वा मन एव पूर्वम् ।
 स्यात् संहिता प्राण इहेति माण्डूकेय प्रपश्यत्यपि शूराय ॥ १२ ॥
 या संहिता प्राणमनीययोभि सा प्रष्टिवाहाश्वस्थेन तुल्या ।
 उद्दुदमत्रैर समस्तमेतद्विद्वं षचिन् भसएतां नित्यम् ॥ १३ ॥

२६-शाकल्यसंहिताभेदाश्चतुःखण्डाः ।

अथैष शाकल्यमहर्षिस्स्या अङ्गानि चत्वारि त्रिभिश्च यक्ति ।
 यत्पूर्वरूपोत्तररूपसन्धिसन्धावृभिस्तानि पृथग विभान्ति ॥ १४ ॥
 पृथ्यो तथा चास्थ बृष्टिरेपं पर्जन्य इत्थं न्यधिर्दयत तत् ।
 अध्यात्ममन्येवमिदं वदन्ति यतोऽस्ति सर्वं पुरुषोऽयमान्दम् ॥ १५ ॥
 तस्याथ ऊर्ध्वं निदले भद्रेतां तत्रोत्तरं धौरथरं तु पृथ्वी ।
 तदन्तरं खं तु यथान्तरिक्षं प्राणास्त्रिहामुय यथास्ति वायु ॥ १६ ॥
 ज्योतीष्यपि त्रीणि यथा धामुषिंस्तथैव चास्मिन् पुरुषेपि सन्ति ।
 सूर्योऽस्ति चञ्चुर्द्वय तु विद्यद्र तो धृ पस्थेऽग्निरिन्द्राग्नाति ॥ १७ ॥

२७-तारुक्ष्यसंहिता । सामसंहिताख्या ।

२७ अथाह तारुक्ष्यमहर्षिस्थे वागस्ति रूपं हि स्थन्तरस्य ।
 प्राणस्तु रूपं बृहतस्तयो सन्धीयेत रूपेण हि संहितेयम् ॥ १८ ॥
 धातु धृ तानात्सत्रितुश्च विष्णो स्थन्तरं कश्चिद्बृहदाचकार ।
 धातुधृ तानात्सत्रितुश्च विष्णोरग्नेश्च कश्चिद् बृहदाचकार ॥ १९ ॥

२८-कौण्डरव्य संहिता । अवरौत्तराख्या ।

२८ वाक् प्राणतोऽसौ पवमानतोऽसौ विद्वंश्च दवस्थ ते दुर्लोकात् ।
 स ब्रह्मणेत्याह तु कौण्डरव्यो या संहिता सा धारौत्तरा स्यात् ॥ २० ॥
 पञ्चात्मवण्डस्तु महर्षिरेषा वाक्संहितेत्याह चराचराणाम् ।
 वागेव सर्वं त्विदमस्ति वाचा सन्धीयतेऽन्योन्यमिदं समस्तम् ॥ २१ ॥
 छन्दांसि वेदा इतरे च सन्धीयते हि वाचाऽस्त्वयनया तदैक्यम् ।
 वाचैव मित्राण्यपि सर्वभूतान्यमूनि वा संदधतीह सर्वं ॥ २२ ॥

२९ प्रतर्दन संहिता । द्विखण्डा ।

२९ प्रतर्दन पश्यति यावदेव प्रभापते प्राणिति नैव तावत् ।
 यावत् स प्राणिति नैव तावत् प्रभापतेऽन्योन्यतदाहुति स्यात् ॥ २३ ॥

यत्र त्वग्नीतेऽप्यथ भावते वा प्राणस्तदा वाचि तदेक्यमेति ।
 तूर्णानि स आस्तेऽप्यथ यत्र शेते प्राणे तदा वागियमेक्यमेति ॥ २४ ॥
 एक सुपर्णाऽस्ति समुद्रमध्ये स एव विश्वं भुवनं विचष्टे ।
 विशुद्ध दृष्ट्या तमपश्यन्ते माता च तं लेहि स मातरं च ॥ २५ ॥

३० अदितिसंहिता चतुःखण्डा ।

३० प्रजापतिश्चादितिसंहिताया अङ्गानि चत्वारि पृथग् विभक्ति ।
 जाया हि पूर्वं पतिरुत्तरं स्यात् सन्धानसन्धी जननप्रजे स्त ॥ २६ ॥

३१ तित्तिरिसंहिता । चतुःखण्डा ।

३१ अङ्गानि चत्वारि च संहितायामाचक्षते तित्तिरयोऽपि तद्वत् ।
 तत्पूर्वरूपोत्तररूपयुग्मं सन्धिश्च सन्धानमिति द्वयं च ॥ २७ ॥
 तत्पूर्वरूपं प्रतियोगि यास्यादधानुयोग्युत्तररूपमाहु ।
 तदन्तरे तिष्ठति य स सन्धिः सन्धानमेतत् त्रयसन्धि सूत्रम् ॥ २८ ॥
 पृथ्वी तथा द्यौरिदमन्तरिक्षं वायुस्तथेति ध्रियतेऽधिलोक्म् ।
 अग्निस्तथादित्य इमास्तथापोऽधिज्योतिष वेद्यत इत्यत्रेहि ॥ २९ ॥
 आचार्यको माणवकश्च विद्याऽथाध्यापनं चेत्यधिःविद्यमूह्यम् ।
 अधिप्रजं तानि भजन्ति माता पिता प्रजाऽयो जनन क्रमेण ॥ ३० ॥
 अध्यात्ममेतान्यध्याहनुयोत्तराहनुर्यास्त्यथ वारू च जिह्वा ।
 इत्थं तु सर्वत्र चतुष्टयं तत् संभाषयन्ति क्रमशो यथार्थम् ॥ ३१ ॥

३२ वाध्व संहिता-एकायनसंहिताख्या ।

३२ शारीरकश्चान्दस एव वेदिको महानपीथं पुर्याश्चतुर्विधा ।
 अस्मिन् शरीरे निजसन्ति संहिता तत्रैव वाध्वोऽनुविध्रं समीक्षते ॥ ३२ ॥
 शारीरको योस्यशरीर आत्मा स प्रह एकोस्ति रस शरीरे ।
 अकार एवास्ति रस स आमाऽभिप्रेयते हृन्दसि वाइमयेऽपि ॥ ३३ ॥
 येनैव वेदानिह वेद तस्य ब्रह्मा रसो वेदमये स आत्मा ।
 संवत्सरोऽन्य पुरुषो महानाद्रित्यो रसस्तस्य मत पुराणे ॥ ३४ ॥
 भूतानि पूर्वाणि विनाशयत्यैक्याभाषयत्येव नशानि तानि ।
 स एव संवत्सर एव देह स्थितो महापूरुष उक्त आत्मा ॥ ३५ ॥
 प्रज्ञात्मको वर्मणि योऽशरीरो यश्चेव आद्रिन्य इहैकमेतत् ।
 ततो निरक्तोऽखिलजह्ममानां स स्थावराणामपि सूर्य आत्मा ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वं दिवो यद् यद्वारु पृथिव्यां चाप्रापृथिव्यौ च यदन्तरास्ति ।
भूतं भविष्यच्च भवच्च रसेन यदस्ति तं प्राण इति ब्रुवन्ति ॥ २८ ॥
तस्मिन् समस्तं जगदतदीतं प्रोतं स चाकाशगतोऽथमोत ।
प्रोत स चाकाश इहाक्षरे स्यात् तस्मिन्नुत्स्यूत मिदं समस्तम् ॥ २९ ॥

३७- ग्रहातिग्रहसम्बन्धः

अध्यात्मिकानामधिभूतप्रमैरासंस्त्रयो येन निरूपित स्यात् ।
स हि ग्रहातिग्रहभाष उक्तोऽध्यात्मं ग्रहोभूतमतिग्रह स्यात् ॥ ३० ॥
प्राणो ह्यपानेन च धाम् तु नाम्ना रूपेण चक्षु रसना रसेन ।
श्रोत्रं तु शब्देन मनस्तु कामं स्पर्शनं तु त्वक् किल कर्मणा दौ ॥ ३१ ॥
ग्रहो गृहीतस्तदतिग्रहेणेत्यतिग्रह संस्त्रयते ग्रहोऽसौ ।
इत्थं जरन्नारसुतातभागप्रश्ने पुरोवाच स याज्ञवल्क्य ॥ ३२ ॥

३८-अध्यूढसम्बन्धः ।

हृन्दोमितानीह पदानि यानि तेष्वेव गेयानि निवेशितानि ।
प्रणीयतेऽध्यूढमिदं हि पद्यं गेयं तदध्यूढमिदं प्रविधात् ॥ ३३ ॥

३९-पङ्क्विकल्पसंबन्धः ।

स्वरूपसम्बन्धप्रशास्य नित्यं वृत्तित्वसम्बन्धप्रशास्य भूय ।
रसे बलं सर्वविधं प्रष्टुं ततो विकल्पान् पडिमानि होषु ॥ ३४ ॥
धर्मं त्वकर्मस्थमकर्म कर्मसद्भिन्नद्वयं तत् तदभिन्नमहयम् ।
अकर्म मिद्येते न कर्म मिद्यतेऽध्यासोऽसृते स्यादिति पङ्क्विकल्पना ॥ ३५ ॥
घटो मृदि स्यात् मृदिय घटे स्याद् भिन्नौ तु तौ वा मृदियं घटो वा ।
भिन्ना तु मृत्त्रैष घटस्तु भिन्नो घटो मृदध्यस्त इतीप विधात् ॥ ३६ ॥

४० सर्वविधसंसर्गत्यागान्मोक्षसिद्धिः ।

बले बलानां च रसे बलानां सम्बन्धभेदा य इहोपपन्ना ।
त इत्थमष्टादशधा निरक्तास्तेषां विमोक्षादपवर्गमाहुः ॥ ३७ ॥
बलस्वरूपेण रसोऽपभासते रसस्वरूपेण बलं प्रवाहि वा ।
नान्योन्यमन्योन्यविनाश्रुतं भवेन्न चान्यनोऽन्यद् भवति क्वचित् पृथक् ॥ ३८ ॥
संसृज्यते वा प्रतिसृज्यते वाऽनुसृज्यते वाप्यमृते स मृत्यु ।
सर्गं स मोक्षस्त्वमृताद्विमोक्षो मृत्यो स खण्डस्य न चाखिलस्य ॥ ३९ ॥
मितस्य कस्यापि रसस्य मायाव्य पापत संभयतीह मुक्ति ।
न तेन सर्वस्य मितस्य मायामुक्ति प्रकल्प्या प्रतिभाषमेदात् ॥ ४० ॥
कुत स आत्मा कुत एव शक्ति कुतश्च संसर्गविशेषसिद्धि ।
कुतश्च सृष्टिश्च इत्थमेतन्न वेद्मि तद् वेद्मि यथा यदस्ति ॥ ४१ ॥

सम्बन्धतादिका ।

१	१	स्थानविरोधः	असंसर्गो २	
२	२	सामञ्जस्यम्		
३	३	ऐकात्म्यम्	संसर्गो २	कर्मणि कर्मसम्बन्धाः ५
४	४	ऐकभाष्यम्		
५	५	भक्ति	असंसर्गः २	
६	१	अलक्षणम्	असंसर्गः १	
७	२	विभूति		ब्रह्मणि कर्मणां स्वरूप- सम्बन्धा ४
८	३	योगः	संसर्गः ३	
९	४	बन्धः		
१०	१	अमित वृत्तिता	असंसर्गः १	
११	२	उदारः		ब्रह्मणि कर्मणां पर्याप्ति- वृत्तिता ४
१२	३	समवायः	संसर्गाः ३	
१३	४	आसङ्गा		
१४	१	संहिता		
१५	२	दहरोत्तर भावः		ब्रह्माणं कर्मणाम् अन्वाभक्ति वृत्तिता ५
१६	३	ओत प्रीत भाव	असंसर्गः ५	
१७	४	ग्रहातिग्रह भावः		
१८	५	अध्युद भावः		

इति पूर्णद्विसत्ये ब्रह्मकर्मसंबन्धाधिकारो द्वितीयः पूर्ण ॥

अथ ब्रह्मकर्मभ्यां सृष्टिक्रमाधिकारः ॥ ३
पुरुषत्रयावतार-प्रकृतित्रयावतारौ ॥

१-पुरुष प्रकृति समन्वयात् सृष्टिः ॥

यत् प्रलय यत्कर्म सह द्वयं तत् पूर्णद्विस्तयं न ततोऽन्यदस्ति ।
ग्रहैव क्रमापि समन्वितत्वाद्नेकधा ते प्रयदन्ति लोकाः ॥ १ ॥
ग्रहोदमात्मा पुरुषोऽस्ति तस्मिन् यत्कर्म सेयं प्रकृतिः प्रकृत्या ।
सृष्टे जडेस्मिन् अजयाच्चिदात्माविष्टः पुरु स्यन् पुरुषः स उक्तः ॥ २ ॥
सृष्टेस्तु यास्ति प्रकृतिः स योनिर्बलं तदुक्तं तदनेकरूपम् ।
यतोऽस्यनेकाग्रवं हतस्तत्पुरं पुरुष्य पुरुषो रसः सः ॥ ३ ॥
पुरप्रभेदात् पुरि संनिविष्टः स एष आत्मा पुरुषोऽप्यनेकः ।
समन्वयात् तस्य यथा प्रकृत्या सृष्टिस्तथाऽन प्रतिपादयामि ॥ ४ ॥

२-पुरुष प्रकृत्योः संबन्धेऽप्यसमन्वये सृष्ट्यभावः ।

२ रसे प्रसुप्तं तु रसस्वरूपं बलं तदानीमनिरुक्तमेकम् ।
ग्रहैव नातोऽन्यदतो द्वितीयाऽसमन्वयात्तत्र न कोऽपि सर्गः ॥ ५ ॥
उद्धृद्मास्मिन् बलमस्ति याग्रदलेऽस्ति तस्यामितवृत्तिता चेत् ।
सति द्वितीयेऽप्यमितस्वभावात् समन्वयो नास्ति ततो न सर्गः ॥ ६ ॥
न यत्र मानानियमस्तयोः स्यात् सम्बन्धसत्त्वेऽपि न तत्र सर्गः ।
असत्तमस्मिन्नमृतं हि मृत्यौ स्वतन्त्रमाभाति तथा स मृत्यु ॥ ७ ॥

३-आत्मयोन्योरुत्तरोत्तरमुत्पत्तिक्रमः ।

मितोऽमिते नाथ निरुद्धमात्रयाऽमृतेन मृत्यु क्रमते यदा क्वचित् ।
तदात्र सम्बन्धविशेष इष्यते संसर्गसंबन्धस्तत एव सृज्यते ॥ ८ ॥
छन्दः पदेनेह निरूपयिष्यते मितिश्चतुर्धाऽप्यथ सप्तधाऽथवा ।
अनेकधा छन्द इदं हि दृश्यते यदीहते चस्तु विभिन्नलक्षणम् ॥ ९ ॥
मितो मितेनाथ निरुद्धमात्रो निरुद्धमात्रेण समन्वितश्चेत् ।
अथाशितश्चेत् परतः परेण तत्रैकमेपादितरस्वरूपम् ॥ १० ॥
यत्रतद्भ्याद्घतोह विश्वित् सोऽत्ता यदाधीयत एतदाद्यम् ।
यदाद्यमसोभयमेकभूतमाध्यायतेऽसौ तदा न चाद्यम् ॥ ११ ॥
बलं रसान्तर्गमितं रसे चेदाधीयते तत्र बली रसः स्यात् ।
रसो बलान्तर्गमितो बले चेदाधीयते तद्रसबलं स्यात् ॥ १२ ॥
रसस्वरूपेण बलेन चात्मा विधीयते भुक्त्वमिदं बलं तत् ।
बलस्वरूपेण रसेन योनिर्भवत्यदो भोक्तृबलं रसस्य ॥ १३ ॥
रसप्रदत्त्वात् स रसो यथात्मा बलं रसाधानतया तु योनिः ।
भात्मानापोन्यंशसमन्वयेन तथान्य आत्मा च तथान्ययोनिः ॥ १४ ॥

रसेन भुके हि बले बलं तद्रसस्वरूपं यदभूत् स आत्मा ।
 बलेन भुके तु रसे रसोऽसौ बल स्वरूपोऽभ्युदेप योनिः ॥ १५ ॥
 स्वरूप संमर्ग इह त्रिधा स्याद्वन्धश्च योगश्च तथा विभूतिः ।
 त्रिभिः स्वरूपानुगतै प्रसर्गैरात्मा च योनिश्च पृथग्भवेताम् ॥ १६ ॥

४-रसबल समन्वयाद् रसावतारोऽव्ययपुरुषः ।

- ४ तत्रायमात्मा त्रिविधः स्वरूपत्रैविध्यतस्तायदुदेति सर्गात् ।
 मनो विभूत्या भवतीह योगात् प्राणोऽथ बन्धादिह जायते वाक् ॥ १७ ॥
 प्राणे मनोऽध्युद्मयं च वाचि प्राणस्तदित्यं क्रमशः परस्मिन् ।
 पूर्वं तदध्युद्मतो न सर्गः सम्बन्धसत्त्वेऽप्यसमन्वितत्वात् ॥ १८ ॥
 कैश्चित् तेषां पृथगात्मनां मिथः सम्बन्ध उक्तः समवायसंहकः ।
 अन्योन्यतस्ते समवेत रूपिणो विनान्यतोऽन्यस्य न च स्थितिः क्वचित् ॥ १९ ॥
 त्रयस्त्रिमे ये, पुरुषा निरुक्ताः प्राणो मनो वागिति संप्रतीता ।
 अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः स्यादव्ययः सोऽस्ति रसावतारः ॥ २० ॥
 स वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयो य एक आःमास्तिः सनातन प्रभुः ।
 स उ तमः सोऽव्ययसंहकः परः प्राणो मनो वागिति तस्य विक्रमाः ॥ २१ ॥

५-बलरससमन्वयाद् बलावतारो महान् योनिः ।

- ५ अथाशिते तत्र रसे बलेन रसः स जायेत बलस्वरूपः ।
 सत्त्वं विभूत्याथ रजस्तु योगात् तमस्तु बन्धात् त्रिविधः स योनिः ॥ २२ ॥
 सत्त्वं रजस्यैव रजस्तमस्यध्युद्मं तदित्यं क्रमशः परस्मिन् ।
 पूर्वं तदध्युद्मतो न सर्गः सम्बन्धसत्त्वेऽप्यसमन्वितत्वात् ॥ २३ ॥
 त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि भवन्ति मृत्यौ रसतारतम्यात् ।
 अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिर्बलावतारो महदुच्यते सः ॥ २४ ॥

६-अव्ययमहत्समन्वयाद् रसावतारोऽक्षरपुरुषः ।

महदव्ययसमन्वयाद् बलावतारोऽहंकारः ।

- ६ अथाव्यये वाचि रसे महद्वलं स्वरूपसम्बन्धवशेन सृज्यते ।
 सर्गो द्विधा स्यादितरेतराशनाद्रसःऽक्षरोऽहंकरणं बलं तथा ॥ २५ ॥
 मनो विभूत्या भवतीह योगात् प्राणोऽथ बन्धादिह जायते वाक् ।
 अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः स्यादक्षरः सोऽस्ति रसावतारः ॥ २६ ॥
 सत्त्वं विभूत्याथ रजस्तु योगात् तमस्तु बन्धात् स बलावतारः ।
 अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः प्रजायतेऽहं कृतिसंज्ञयासौ ॥ २७ ॥

७-अक्षराहंकाराभ्यां रसावतारःक्षरो बलावतारो विशेषश्च ।

- ७ अथाक्षरे वाचि रसेऽप्यहंकारिः स्वरूपसम्बन्धवशेन सृज्यते ।
 सर्गो द्विधा स्यादितरेतराशनाद्रसः क्षरस्तत्र बलं विशेषकाः ॥ २८ ॥

मनो विभूत्या भ्रतीह योगात् प्राणोऽथ घन्धादिह जायते वाक् ।

अन्योन्यसाहित्यमृतेकमूर्तिः क्षरः स जायेत रसाप्रताः ॥ २६ ॥

सत्त्वं विभूत्याय रजस्तु योगात्तमस्तु यः प्रात् स यद्वाप्रताः ।

अनेयन्यसाहित्यमृतेकमूर्तिविशेषसंज्ञोभ्रतीह मृत्युः ॥ २७ ॥

अथाक्षरे वाचि रसे विशेषकः स्वरूपसम्बन्धप्रदो न सृज्यते ।

किन्तु क्षराद्वाऽथ विशेषतोऽपि याऽतिरिच्य रूपं न विजायते ततः ॥ ३१ ॥

ब्रह्म		ब्रह्म = रसः पुरुषः		कर्म = बलं प्रकृतिः	
रसो बलं समन्वितः	विभूत्या	योगेन	घन्धेन	बलं रस समन्वितम्	विभूत्या
निद्रुद्धयो स्वरूप	मनः	प्राणः	वाक्	सत्त्वम्	रजः
संसर्गो अन्यः	अवयवः		महत्		
अव्ययी महत्समन्वित	विभूत्या	योगेन	घन्धेन	महदुत्तम समन्वितम्	विभूत्या
संपृष्टयोरप्रन्धिकयोः	मनः	प्राणः	वाक्	सत्त्वम्	रजः
स्वरूप संसर्गो अक्षरः	अक्षरः		अहंकारः		
अक्षरोऽहंकार समन्वितः	विभूत्या	योगेन	घन्धेन	अहंकारोऽक्षर समन्वितः	विभूत्या
संपृष्टयोः सप्रन्धिकयोः	मनः	प्राणः	वाक्	सत्त्वम्	रजः
स्वरूप संसर्गो क्षरः	क्षरः		विशेषः		

असंपृष्टयावु

असंपृष्टसंसर्गात्

संपृष्टसंसर्गात्

८-अव्ययाक्षरक्षराणां पुरुषाणां महदहंकार विशेषाणां प्रकृतीनां चान्योन्य वैधर्म्यम् ।

- ८ स्वरूप संसर्ग इह द्विधायं विशुद्धकृत्तोऽप्यथ सृष्टकृत्तः ।
 संसृष्टकृत्तोऽपि पुनर्द्विधा स्यात् सप्रत्यिकाप्रत्यिकभेदकृत्तः ॥ ३१ ॥
 सर्गोत्थिमिः शुद्धनिरूपितैस्ते भवन्ति वाक् प्राण मनांसि यानि ।
 तेरात्मभिर्यं प्रथमः प्रवृत्तः परः स आत्माऽव्यय उत्तमश्च ॥ ३२ ॥
 सर्गोत्थिमि सृष्टनिरूपितैस्ते भवन्ति वाक् प्राणमनांसि यानि ।
 अप्रत्यिकेस्तैरपरः प्रवृत्तोऽक्षरः स आत्मा स परांरश्च ॥ ३३ ॥
 संसृष्टिमंसृष्टनिरूपितैस्ते भवन्ति वाक् प्राणमनांसि यानि ।
 सप्रत्यिकेस्तैरवरोऽयमात्माऽभरत् तृतीयः क्षर इत्यनित्यः ॥ ३४ ॥
 एवं स योनिर्महदाख्ययाऽभूत् संशुद्धयोरेव तयोः प्रसर्गात् ।
 संसृष्टयोश्चाप्यनयोः प्रसर्गादिभूदहंकार इतीह योनिः ॥ ३५ ॥
 संसृष्टिसंसृष्टसमन्वयाच्चाभरद्विशेषः क्षरयोनि रेपः ।
 सप्रत्यिकस्तत्र विशेष एषोऽस्त्यग्रान्थ चाहंकरणं महच्च ॥ ३६ ॥

९-कार्यब्रह्मणामिन्द्र वाद्यवर्गानां स्वरूप निर्देशः ।

- १ त्रयोऽप्यमी स्युः पुरुषाः पृथगत्रिधामनोमयाः प्राणमयाश्च वाङ् मयाः ।
 तद्वीर्यभूतानि तु यानि कार्यवद् ब्रह्माणि तानि त्रिविधानि वच्म्यतः ॥ १ ॥
 सप्रत्यिकाप्रत्यिकशुद्धभेदात् त्रिधामनः स्यात् त्रिविधा तथा वाक् ।
 प्राणस्त्रिधा स्यात् प्रथमं द्वितीये तेषां द्वितीयं तु पुनस्तृतीये ॥ २ ॥
 त्रिमिः कृतस्तैः पुरुषस्त्रिधा सोऽवच्छिद्यते यो मनसा स इन्द्रः ।
 प्राणेन वायुः पुरुषोऽथराचा सोऽस्त्रियस्ते त्रिविधाः पुनः स्युः ॥ ३ ॥
 तेषामरद्धान्यपि चाव्ययानि शुद्धानि वाक् प्राण मनांसि यानि ।
 तानि प्रतिष्ठा विवृतिश्च तद्वज्ज्योतिस्तथेति क्रमतः प्रथन्ते ॥ ४ ॥
 ज्योतिर्मनः स्याद्विवृतिः पुनः स्यात् प्राण प्रतिष्ठापुनरत्र वाक् स्यात् ।
 चिज्ज्योतिपि स्याद्विवृती तु मुत्स्याद्यतः प्रतिष्ठा तत एव सत् स्यात् ॥ ५ ॥
 ज्योतिः प्रस्ताराय रसः प्रतिष्ठा त्वाङ्मनायास्ति रसोऽखिलेषु ।
 भवेद्वले संतननं विवृत्या स्युरक्षराण्यायतनान्यमीषाम् ॥ ६ ॥
- २ अथाक्षराण्याहुंरिमानि चान्तर्यामी मनः सत्यमिदं तु सा वाक् ।
 प्राणस्तु सूत्रात्मतया प्रसिद्धस्त्रिपुरुषोऽन्यः पुरुषास्त्रिमिस्तेः ॥ ७ ॥
 एतानि सन्त्यापतनानि तेषां क्रमात् परस्थाननिरूपितानाम् ।
 ज्योतिर्गृहीतं भवतीदमन्तर्यामिण्वधो सत्यगता प्रतिष्ठा ॥ ८ ॥

सूत्रात्मलाभाद्विधृतेर्हि त्नामो धर्मत्रिमिस्तेरिह धर्मिणस्ते ।

ताः शक्तयोऽमी खलु शक्तिमन्तो न तीर्त्तिनैर्षां कचिदात्मलाभः ॥ ८ ॥

- ३ प्रज्ञा मनः प्राण इहास्ति तेजो वाग्भूतमित्थं क्षरतोऽपि विद्यात् ।
क्षरेषु तिष्ठन्ति यदाक्षराणि नानात्वमेतान्युपयन्ति तेन ॥ १० ॥
परोऽक्षरो वा न विशेषकर्मां तस्मात्सदैकत्वमिमौ लभेते ।
ज्योतिः सरूपं बहुनास्ति नान्तर्यामी सरूपो बहुधा प्रपन्नः ॥ ११ ॥
यज्ज्योतिष कापि बहुत्वमन्तर्यामी वचिद्वा बहुधोदितः स्यात् ।
तत्रास्य चैकस्य सतोऽप्युपाधिक्षरस्य भेदादिव भेदमाहुः ॥ १२ ॥
क्षरस्तु सर्वोस्ति विशेषकर्मां स्वतन्त्र उत्पद्यत एष नाना ।
प्रज्ञा सरूपाः पृथगुद्भजन्त्यो नश्यन्त्यपूर्वाः पुनरुद्भवन्ति ॥ १३ ॥
प्रज्ञाधिमात्रा अपि भूतमात्रा प्राणाधिमात्रा यद्वह्यो भवन्ति ।
प्रज्ञाश्च भूतानि सटान्वितानि प्राणेषु देवेषु समर्पितानि ॥ १४ ॥

- ४ ज्योतिर्मयान्मग्रहणं मनः स्याज्ज्योतिर्मयं ज्योतिरिति त्रिधा तत् ।
प्राणत्रिधा स्याद्विश्रुतिविंशती विधर्तृमात्रग्रहणश्च तद्वत् ॥ १५ ॥
प्रतिष्ठितात्मग्रहणः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठितात्मेति च वाक् त्रिधा स्यात् ।
सत्ता च सत् सत्यमिति त्रयी वाक् सत्ता प्रतिष्ठेति न भिद्यतेऽर्थः ॥ १६ ॥

कार्यं ब्रह्मणि	मनः	प्राणः	वाक्
परस्थाने अवद्धानि	ज्योतिः	विद्युतिः	प्रतिष्ठा
अक्षरस्थाने अग्रन्थि ब्रह्मणि	अन्तर्यामी	सूत्रात्मा	अव्यक्तसत्यम्
क्षरस्थाने स्वग्रन्थि ब्रह्मणि	प्रज्ञा (प्रज्ञामात्रा)	तेज (प्राणमात्रा)	भूतम् (भूतमात्रा)
देवता विशेषा	इन्द्रः	वायुः	अग्निः

१०-प्रकृतिविशेषाणां माया-महा माया योगमायानां स्वरूप निर्देशः ।

अथो रसे तत्र बलस्य सर्गादुदेति योऽयं विविधो विशेषः ।

हुत न आयति त्रियाति स कृत्यज्ञानता सा कथिताऽत्र माया ५ १ ॥

सामान्यमाया महती च मायाऽन्या योगमायेति भवन्ति माया ।

तिष्ठ. प्रसिद्धा अथ योगमायां तां विष्णुमायामिति केचिदाहुः ॥ २ ॥

२. माया बलं ब्रह्मणि कर्म यत् तत् कर्मत्रिधा तत् त्रिविधास्ति माया ।
 रसेऽमिते सा मितिरेव माया दिग्देश कालैरुपकल्पिता या ॥ ३ ॥
 तत्रामिते सा हि मितिर्विकृद्धा कथं मितं स्यादमितं यदीदम् ।
 असंभवन्तीमपि लोकयामो मायाऽत्र मिथ्येति वितर्कयामः ॥ ४ ॥
 न वा सती सा न च वाऽसती सा ज्ञ्यतोऽसती या परतः सती या ।
 विरुद्धधर्मद्वययोगिनीयं मायाऽस्ति मिथ्येति वितर्कयामः ॥ ५ ॥
 रसोऽक्रियश्चैकरसो बलं वा यद्गीरसं तन्न पृथक् प्रवृत्तिः ।
 रसेन संसृज्य बलं प्रसूते मायाऽस्ति माताऽथ पिता स आत्मा ॥ ६ ॥
 यतोमितिः सा महती तु माया बलं हि तन्नाम च कर्म रूपम् ।
 बन्धाश्च योगाश्च विभूतयो वा मा च प्रमा च प्रतिमा च माया ॥ ७ ॥
 परोऽवरो वाध परावरो वा स ईश्वरो वा परमेश्वरो वा ।
 मायावशादेव भवन्ति रूपाण्येतानि माया महती ततः सा ॥ ८ ॥
३. स्वरूपसंसर्गवशाद्दसे स्थितं बलं विशेषद्वयमत्र भावयेत् ।
 मात्रां च संस्थां च ततः स मात्रया संसृज्यते तद्वदसौ च संस्थया ॥ ९ ॥
 छन्दः स्वरूपं द्विविधं तदुक्तं या तत्र मात्रास्त्यथ याऽत्र संस्था ।
 दिग्देशकालैः प्रमितिस्तु मात्रा छन्दो मितं तन्कृतवृत्तमाहुः ॥ १० ॥
 जात्याकृतिव्यक्तिकृतिस्तु वर्णच्छन्दः कृतं तेन तु वर्णवृत्तम् ।
 मात्राकृतं वर्णकृतं स्वरूपं यस्योच्यतेऽसौ पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ११ ॥
 निचाय्यतौपाधिक एव मात्रा संसर्ग एते न रसस्य खण्डः ।
 न वस्तुगत्या परिकल्पनीयो घटस्थिताकाशवदर्थं बाधात् ॥ १२ ॥
 अणूनि रूपाणि घृह्मिन्त नानाविधानि मृत्योः स्वयमुद्भवन्ति ।
 तत्सर्गरूपावरणेन पूर्णखण्डामृतं खण्डवदेव भाति ॥ १३ ॥ १३ ॥
 तस्यामितस्यापि मितिः कृतेयं मायाऽस्मायाति वियाति चेयम् ।
 मितिस्तु माया मित एव मायाऽवरोऽस्थ मायात्मयमेव विश्वम् ॥ १४ ॥
४. रसे बलस्याथ भवन्ति संस्था संसर्गभेदास्त्रिविधाः प्रसिद्धाः ।
 बन्धश्च योगश्च विभूतिरैते रसे भवन्ति त्रिविधा हि संस्थाः ॥ १५ ॥
 बन्धक्रमेण प्रभवोदियं वाक् प्राणस्तु योगक्रमजो निरुक्तः ।
 मनो विभूतिक्रमतः प्रवृत्ते संसर्गभेदात् त्रय आत्मसर्गाः ॥ १६ ॥
 संसृज्य तस्मिन् प्रतिसृज्य भूयो यत्रैव नानात्वमुपैति मृत्युः ।
 तत्राम्यमायाति वियाति तस्मात् तदभ्यमस्मिन् महती हि माया ॥ १७ ॥
 यदद्भुतं यत्त्वसदेव दारुणं यतः पृथग्भावमिवाऽमनोऽर्षते ।
 आशङ्कते चात्मनि विक्रिया यतो लोके तदभ्यं तदु यक्षमुच्यते ॥ १८ ॥
 यत्पद्भुतं चासदिदं भयावहं ततः पृथक्त्वं पुनरिष्टमात्मनः ।
 विमान्यते प्रह्मणि विक्रिया ततस्तद् प्रह्मणोऽध्वानितथं प्रकल्पते ॥ १९ ॥

रूप च तत्कर्म च नाम चेति प्रजापते प्रपञ्चि कर्मरन्धात् ।
 प्रयं राक्षस्यं तद्गु यक्षमुक्तं पुनः पुनश्चाग्निप्रयत्नेऽमृतस्थम् ॥ २० ॥
 न सर्वथाऽपि त्रियतेऽमृते स्थितस्ततोऽमृतो गृह्युत्थामृतं पुनः ।
 यदावृतं नित्यमनेन गृह्युना रसः स तस्माद्गुरुकर्मवान् ॥ २१ ॥

- ४ स्वरूपसंमर्गिफलं तु भावो वृत्तित्यसंमर्गिफलं च कर्म ।
 भावः स यत्राम यदस्य रूपं माया च संस्थोऽपुभयं द्वि रूपम् ॥ २२ ॥
 घटस्य यत्राम घटस्य माया संस्थेति रूपं च घटस्य भावः ।
 घटत्वमुक्तं तदतः पृथक् स्याद् घटस्य कर्मेत्यखिलेषु विधात् ॥ २३ ॥
- ५ ज्योतिर्निवद्धं फलमस्ति रूपं प्राणैर्न संवद्धफलं तु कर्म ।
 स्याद्यामसंवद्धफलं तु यात्रा मायायत्नानि त्रिविधानि तानि ॥ २४ ॥

- ६ तद्ब्रह्मणोऽभ्यं परपूरणे च प्रयाहनित्यं त्रियतेऽक्षरे या ।
 क्षरे व्यनित्यं भवतीह भावः स्यादप्यभावा रसविप्रकर्षात् ॥ २५ ॥
 पूर्वासतोऽपि प्रमत्तस्थया यः प्रतिष्ठयाऽभ्यधितयस्य योगः ।
 न एष भावोऽथ तथा त्रियोगो भवेद्भावोऽप्युभयः स मर्त्यः ॥ २६ ॥
 तदेषु भावेषु यदस्ति नाताविद्येत्यमुक्तः स विशेष एषः ।
 तत्रैकभावेऽपि भवन्न्यनन्ता इमे विशेषा इति भावसिद्धिः ॥ २७ ॥
 सा योगमायाऽन्वितवोस्तु कर्मणोः पूर्वं प्रतिष्ठे उभये निजाभ्यतः ।
 यदि व्यवेते अथ चेन्न या भवत्येका प्रतिष्ठेह न वाप्यगामिनी ॥ २८ ॥
 अभ्यानि सर्वाणि तु योगतः स्युर्नायोगतः किञ्चिदुदेति रूपम् ।
 बलस्थितामिच्छति योगमायां रसस्थिता स्यान्महती तु माया ॥ २९ ॥
 ह्योस्तु योगाय चिराय युक्तं स्थानुं लयायैव च यानि युक्ते ।
 सा ब्रह्ममाया ऽपिच विष्णुमाया शंभोच माया शमराः पृथक् स्यात् ॥ ३० ॥
 सा शैवमाया यदि चेद्वले द्व युते क्षणादाप्य युते भवेताम् ।
 जलोर्मयो वारिद्रूपमग्निज्वाला यथोक्ता द्विवि विद्यतश्च ॥ ३१ ॥
 रं नीलिमा भास्कर-चन्द्र तारा-पृथ्वी-समुद्राश्च महोदराश्च ।
 एवं-विधा ये चिरमेकरूपा भावाः स्थिताः सा किल विष्णुमाया ॥ ३२ ॥

- ७ बलद्वये या ऽधिभ्रूति लोके सा योगमाया महती तु माया ।
 रसं फलं योजयते महत्यां सा योगमाया खिपिना विशन्ति ॥ ३३ ॥
 सा योगमाया महती च माया विशुद्धमाया च न मिद्यतेऽर्थः ।
 यत्राम यद् न मयास्य कर्माप्यपूर्वमथापरवच्च भावा ॥ ३४ ॥

११ मायाया रसत्रलपुरुपातिरिक्तत्वमतम् ।

- १२ नेयं रसो नापि फलं न पुरुषो माया तुरीयेति वदन्ति केचन ।
 रसे फलं तद् पुरुषो ह्योस्तयो मायास्थितेयं पुरुषद्वये भवेत् ३४ ॥

रसो बलानां पुरुषस्य ते द्वे आत्मास्त्यमुष्याः पुरुषौ पुनर्द्वौ ।
 माया तु मिथ्या पुरुषस्तु सत्यानृतस्वरूपः प्रथमे तु सत्यम् ॥ ३६ ॥
 रसो बलंवा परमार्थरूपे स पुरुषस्तु व्यंघहारहेतुः ।
 माया तुरीया प्रतिभासगम्या सर्वत्र तत्त्वं स रसो बलं वा ॥ ३७ ॥

१२—मायोदाहरणम् ।

- १२ मायामिहाकर्षति यां दिशं बलादन्यद्वलं तद्विपरीतदिक्रमात् ।
 अभ्येति तं तं मणिमुत्तरोत्तरं तन्मायिकं कर्षणतः प्रभिद्यते ॥ ३८ ॥
 पार्श्वार्हतामत्रजलस्य वोची मायाबलात् तिष्ठति नाभिमित्वा ।
 आघाततः काचपदं शुटित्वा धारां शुटेः पार्श्वत एति मायाम् ॥ ३९ ॥
 स्पर्शां रवो गन्धरसे च रूपं भवन्ति नानाबलसंघघातात् ।
 असन्त्यकस्मादिह यत् स्फुरन्ति प्रत्युत्क्रमन्ते ऽपि च मायिकं तत् ॥ ४० ॥

१३ कर्मस्थब्रह्मपरिचयः ।

- १ ब्रह्मास्ति तत्प्रत्ययसाक्षिकं रसप्रदं च पात्रं च विवर्तितं लम्बनम् ।
 आलम्बनं चायतनं च सतथा तद्ब्रह्म पश्यामि तु कर्मसु स्थितम् ॥ १ ॥
- २ तथाहि तत् प्रत्ययसाक्षिकं बलैः प्रतीयते द्रव्यबहुत्वणे गुणैः ।
 भटद्रुमक्षेत्र जलार्चिरुच्चयैः सेना वनग्रामसरःप्रदीपवत् ॥ २ ॥
- ३ रसप्रदं ब्रह्म तु कर्मणि ध्रुवं निरामकं कर्मबलं न दृश्यते ।
 आत्मा स सत्तारसमादधाति यो यतो घटः सन्नधुना पुरा त्वसन् ॥ ३ ॥
- ४ पात्रं बलस्यास्ति यथाभ्युनः पटास्तिलास्तु तैलस्य घृतस्य वा पयः ।
 ब्रह्मेति बालम्बनमस्ति कर्मणां जलस्य बिन्दू रजसां मृदां यथा ॥ ४ ॥
- ५ उन्मीलितं चक्षुर्विद्वान्धकारे न त्वात्मनोऽन्येष्ववलम्बते तु ।
 अथ प्रकाशे त्ववलम्बते यद् गत्वा क्वचित् सोऽस्ति रसो बलस्थः ॥ ५ ॥
 यद् गच्छतः शून्यधरातले स्यात् पातोऽथ पूर्णं तु पदावलम्बः ।
 यदेव तत्रैव पदावलम्ब्य प्रवर्तते सोऽस्ति रसो ऽवलम्बः ॥ ६ ॥
 जन्मान्ध एव क्रमते स्वहस्तौ स्पर्शाय विस्तार्य पुरः क्वचित्तु ।
 स्पृष्ट्वा बलेनाहत एव किञ्चिद्धयस्तीति यद्वेत्ति स सोऽवलम्बः ॥ ७ ॥
 अथान्धकारे निधिडे स चक्षुर्विस्फार्य पश्यन्न च किञ्च पश्येत् ।
 अथापि पश्यन् प्रतमां तमोऽस्तीत्येवं स पश्यत्यवलम्बनं तत् ॥ ८ ॥
- ६ ब्रह्मेति बालम्बनमस्ति विम्वस्योर्म्याञ्च धारीव बलस्य सत्यम् ।
 आरम्भणं तन्नु यतश्च यस्मिन्नारभ्यते तस्य बलस्य रूपम् ॥ ९ ॥

सर्वत्र संख्या हि बलप्रवृत्तेः सा सा, पृथग्वधियतास्ति लोके ।
 यादृग्रलं काप्यतिशायि हृष्टं तन्मन्दमन्यत्र च न क्वचित्तत् ॥ १० ॥
 क्वचिद्वलं कर्तुमिवेच्छतोऽपि नोत्पद्यते यत्नयतोऽपि भूयः ।
 क्वचेत्वक्रस्मादिव तत्प्रभूतं प्रजायते तन्नियतिप्रज्ञादात् ॥ ११ ॥
 बलं स्वतन्त्रं यदि जन्मनि स्यात्सर्वत्र सर्वं बलमेकदा स्यात् ।
 तस्माद्बलं नियतिर्नियन्त्री बलस्य काचिद् धियते रसः सः ॥ १२ ॥
 आरम्भणं तेन घदन्ति विश्वा बलस्य तद्ब्रह्मतदस्ति सत्यम् ।
 सत्यानुरोधेन बलोदयः स्यात् सत्यं गृहीत्या यतते बलाय ॥ १३ ॥

- ७ पृथक् प्रतीतेरिह नामरूपे पृथग् विभिन्नायतने भवेताम् ।
 यदन्तरा तेहि यतः पृथक्त्वं ब्रह्मतदाकाशमिदं त्रिसंस्थम् ॥ १४ ॥
- ८ फेचित् पुनर्ब्रह्म विवर्तनं विदुः स्वप्ने हि विज्ञानंगता यथाखिलाः ।
 रथा रथी सारथिरक्षत्रकाः पथस्तथा ननु ब्रह्मणि कर्मणाम् कलाः ॥ १५ ॥
 ब्रह्मच कर्म च पूर्णं, प्रत्येकं पूर्णतास्ति पर्याप्ता ।
 यत् पूर्णं तत् सत्यं, सत्ये द्वे तेन ते सिद्धे ॥ १६ ॥

इति पूर्णद्विसत्योपनिषत्नाम तृतीयं पर्वं पूर्णम्

अथ प्रत्ययैकसत्योपनिषत् ।

१ ब्रह्मकर्मान्वितरूपस्य प्रत्ययत्वम् ।

प्रत्यय इति यत्संज्ञा, ब्रह्म च कर्म च तदेकधाभूतम् ।
विषयाकाराकारितमिन्द्रियजनितं हि तज्ज्ञानम् ॥ १ ॥
इन्द्रियजनितज्ञानं जगतीदं दृश्यते किन्तु ।
इन्द्रियमास्तां मास्तां प्रत्यय एषोस्ति नित्योऽर्थः ॥ २ ॥
नित्ये ज्ञाने ब्रह्मणि कर्माण्येतानि भान्ति विषया ये ।
उदयन्ते विलयन्ति च तद्विश्वं शाश्वतं विकुर्वाणम् ॥ ३ ॥

२ प्रत्ययस्याहंज्ञानाकारस्यैकसत्यत्वम् ।

कृष्णत्रिसत्यं प्रवदन्ति केचित् पूर्णद्विसत्यं च वदन्ति केचित् ।
एकं तु सत्यं प्रवदामि जीवं जीवादिह प्रत्ययतोस्ति नान्यत् ॥ १ ॥
विचारकक्षापरपारगामिनो विज्ञानपाथोदितलावगाहिनः ।
अलौकिकं किञ्चिदवेक्ष्य चक्षते सत्यं तदेकं मतमस्ति निश्चितम् ॥ २ ॥
स प्रत्ययः प्रत्यय एव सत्यता तत्रैवनिष्ठा हि पुरा विपश्चिताम् ।
स ईश्वरो वा स च जीव एव वा जगत् स आत्मा स च यज्ञपूरुषः ॥ ३ ॥
स जीव एवेति ममास्ति निश्चयो मत् प्रत्ययो भावयतेऽखिलं जगत् ।
स प्रत्ययः साधु विविच्य भावितो विज्ञानमाहात्म्यविशेषमर्पति ॥ ४ ॥

३—ईश्वरज्ञानस्याहंज्ञानपूर्वकत्वम् ।

यदाहुरेके परमेश्वरैकसत्यत्वमस्तीति तदस्त्यलीकम् ।
सिद्धे तु सत्ये मयि सत्यतां चोपजीव्यतामीश्वरसत्यतास्ति ॥ १ ॥
यदीश्वरः स्यात् प्रथमं प्रपन्नस्तदैषु विम्बप्रतिविम्बभावात् ।
जीवेश्वरन्यत्वमितो महेशाहुदीरितं स्यादिदमुकरीत्या ॥ २ ॥
किन्तु ईश्वरो न प्रथमं प्रपन्नो बहिर्जगन्मूलतया तमीक्षे ।
अन्तर्जगत्तस्तु बहिर्जगत्तत् प्रोतर्ष्यतेऽन्तर्जगदस्ति मत्तः ॥ ३ ॥
अहं तु साक्षादनुभूयमानोऽस्म्ययं प्रमाणानुगमानपेक्षः ।
सिद्धः स्वतः स्वानुभवैकगम्यो न चापलप्यो निजप्रोधरूपः ॥ ४ ॥
मामेव तस्मात् प्रथमं प्रवेक्षि प्रत्यक्तमं तत् परमीश्वरं च ।
अहं हि सोऽन्तर्जगदाकरोमि ततो बहिर्विम्बमध्येश्वरश्च ॥ ५ ॥

४—जीवेश्वरयोरहंरूपैकत्वम् ।

अहं तु साक्षादिव यः प्रपन्नः स एव विश्वं च महेश्वरश्च ।
नातः पृथक् किञ्चन सिद्ध्यतीति त्रुमोऽयधेयं ध्रुवमेकसत्यम् ॥ १ ॥

न सन्ति तावद्बहवोऽत्र जीवा एकोऽहमेवास्म्यत्रोभरूप ।
 अनन्तजीवप्रतिपत्तिहेतोर्भ्रान्त्या प्रतीतायपि नोपपत्तिः ॥ २ ॥
 पूर्वं विनष्टा न जगद्दिनष्टं त्वितिभ्रयं प्रत्यय एव मेऽस्ति ।
 मज्जानमात्रं जगदेतदस्ति स्वप्रान्तिर्ज्ञानादित्यवेहि ॥ ३ ॥
 स्वप्ने यथा मत्प्रतिपत्तिसिद्धाश्चाद्भादय स्युर्बहवोऽस्म्यहं च ।
 चैत्रक्षये स्वप्नजगत् नष्टं मयि प्रमुञ्चे तु विलीयते तत् ॥ ४ ॥
 स्वप्ने यथा प्रत्यय एव सर्वं पापस्तरिस्तारयिता तरीता ।
 अहं परे चेत्यमिह प्रतीमो जाग्रत्यपि प्रत्यय एव सर्वं ॥ ५ ॥
 एकोऽहमेवास्मि सम सुषुप्तौ स्वप्नेऽपि जाग्रत्यपि ता अवस्था ।
 ज्ञानप्रकारा परिवर्त्यमाना दिनेऽधिसन्व्य निशि सूर्यं एव ॥ ६ ॥
 ज्ञानार्थभेदेषु वित्त्यमानेष्वपि भ्रुं नायमहं विनाशी ।
 एकोह मेवास्मि परो न कश्चिज्ज्ञानप्रकारा स्वपरत्नमेदा ॥ ७ ॥
 न प्रत्ययादन्यदिहास्ति किञ्चित् प्रत्ययास्ते बहवो भवेयुः ।
 स्वप्ने यथा तद्दिमेऽन्यजीवास्ततोऽस्मि चैको निजरोभरूप ॥ ८ ॥
 इमे तु जीवन्ति मृता इमेऽन्ये जीवामि कालेन गतिर्भ्रमापि ।
 तदित्यमित्यं च धियो भवन्तीत्येत्ताद्भया मूलमहं स एक ॥ ९ ॥
 प्रवेधि तस्माद्बहमस्म्यथो वाऽहमस्मि तस्मादाखिल प्रवेधि ।
 शक्यं न निर्धारयितुं ततोऽहं ज्ञानं च सत्ता च न भिद्यतेऽर्थ ॥ १० ॥

५ अहमात्मनः प्रत्ययैकसारत्वम् ।

ज्ञान हि काले न च तत्र कालो ज्ञान हि दशो न च तस्य देश ।
 अधस्तदूर्ध्वं न दिशोऽत्र तु स्युः प्रपूर्णरूपं क चलेत् स्थलेद्वा ॥ ११ ॥
 अनादि कालाद्भगदस्त्यनन्ते काले पुन स्थास्यति विश्वमेतत् ।
 प्रवाहरूपा गतिरित्यमस्मिन्नास्ति प्रवाह प्रतिपद्यते स ॥ १२ ॥
 नासीद्द्रुम सोऽङ्कुरत क्रमेण पुष्पी फली नाशमुपैति काले ।
 तदित्यमित्यं प्रभवन्ति भागा ज्ञानस्य रूपाणि विजम्भितानि ॥ १३ ॥
 शुक्रं च कृष्णं च हरिश्च पीतं ह्रस्व च दीर्घं निकटं च दूरम् ।
 क्षुद्रं महत्याधिकमल्पमेतत् सर्वं ननु ज्ञानमतो न भिन्नम् ॥ १४ ॥
 वृष्णं प्रतीमो धवलं प्रतीमो मेद प्रतीमोऽस्त्युभय प्रतीम ।
 यद्वेद्यते वेद्यते च वेत्ता तांस्तत् प्रमेदाश्च मिथ्य प्रतीम ॥ १५ ॥
 तस्माद्भ्रुयं प्रत्यय एव सर्वा न प्रत्ययादन्यदिहास्ति किञ्चित् ।
 तत्प्रत्ययाद् भिन्नतया प्रतीतान्येतानि भूतान्यपि त प्रतीम ॥ १६ ॥

* अत्र प्रत्ययैकत्वमुक्तम् । तद्विद्वद् ह्यप्रत्ययनानात्वमुक्तं विधिदृष्टिसत्योपनिषदि ईश्वर इति
 प्रकरणे— एषा ऽहमेकोऽसीत्यादिना ॥ x ॥

६ अहमात्मनि प्रात्ययिक भेदोपपादनम् ।

यत्वाहुरेषामविशेषभागादहंतया प्र ययमात्रतायाम् ।
 यस्तत्र भेद प्रतिभाति तस्मिन् किं मूलमस्तीति हि तत्र वच्मि ॥ १७ ॥
 स्यात् प्रत्ययोऽसौ सदसत् स्वरूपो ज्ञानं तदज्ञानवृत् प्रतीम ।
 ज्ञाने स्युरज्ञानकृता विशेषा दुर्वोधमज्ञानमिदं यथापत् ॥ १८ ॥
 चतु प्रकारा प्रतिपत्ति रस्मिन् संभाव्यते ता पृथगत्र विद्धि ।
 मृत्यु स शून्यं तदियं च मायाधैकात्म्यमेतास्त्रापि नो विशेष ॥ १९ ॥

७ मृत्युवादः ।

यदन्ति हि ज्ञानमिदं विरुद्धद्विरूपतादात्म्यमिति व्रवीमि ।
 तत्रामृतं भासक मेकवत् स्यादनेकवद्भास्य इहैव मृत्यु ॥ २० ॥
 अत्रामृतं त्वन्तरमस्ति मृत्यो सत्राऽमृतं चाहितमस्ति मृत्यो ।
 प्रतिक्षणान्यान्यधिधस्वरूपास्ते मृत्ययोऽस्मिन्नमृते विभान्ति ॥ २१ ॥
 यथोर्म्नय स्यु क्षणिका समुद्रादुद्भूय तत्र प्रलयं व्रजन्त ।
 न ते समुद्रात् पृथगुद्भवन्ते तथाऽमृत मृत्युव आस्थितास्ते ॥ २२ ॥

८ शून्यवादः ।

६ यद्वेदमुष्णीपमसत् पट सत्येवं पटोऽसन् सति भाति सूत्रे ।
 असच्च सूत्रं सति भाति तूलेऽसत्तूलमाभाति मृदीव सत्याम् ॥ २३ ॥
 मृदप्सु तास्तेजसि तच्च वायौ स वाच्यधिप्राणाग्रयंचसथे ।
 इत्थं क्रमात्ते निखिला विकारा असन्त एतेह मयैव हृ ता ॥ २४ ॥
 नामासतो यद्धतमेतदेव त्वारम्भणं कल्पितवस्तुनोऽस्य ।
 न ते विकारा अपि तु ध्रुवं मे विकारकामा प्रतिभान्ति भेदात् ॥ २५ ॥
 यथाऽन्धकारे मनसा पिशाचं प्रकल्प्य तस्माद्भयमेति भूय ।
 सत्यं पिशाचं प्रतिपश्यतेऽसौ न वेत्ति सद्ज्ञान त्रिजैमित्तं तत् ॥ २६ ॥
 तथैव बाल्याप्रतिपद्य भिन्नं भिन्नं हृदं प्रत्ययमेति भेदे ।
 तद्वस्तुनद्भाति तु वस्तुशून्यं सत्ताश्रयानाधितभातिसिद्धम् ॥ २७ ॥
 नाना न किञ्चित् कचिदस्ति रूपाण्येतानि नानापि तदेकरूपम् ।
 ज्ञानस्य रूपं हि तथात्रभास स्वाभाविकत्वादिदमप्रणोद्यम् ॥ २८ ॥

९ मायावादः ।

७ यद्वाहमानन्दमयोऽयमात्माऽनुच्छिन्ति त्रमास्मिन्स निर्विकार ।
 येऽस्मिन् विकारा प्रतिभान्त नाना मिव्येव ते भानमिदं तु माया ॥ २९ ॥

❁ पुरुषैकसत्योपनिषत् । (५)

(प्राणैकसत्योपनिषत्)

—:❁:—

१—ब्रह्मकर्मान्वितैकरूपे पुरुषप्राणात्मशब्दाः ।

यद् ब्रह्म कर्मान्वितरूपमेव प्राणः स एकः पुरुषः स एव ।
 द्विधा चतुर्धा भवति त्रिधा या तद् ब्रह्म कर्मान्वयतारत्तम्यात् ॥ १ ॥
 यदक्रियं तद्दशमृतं परंस्यादधावरं मर्त्यमिदं यदन्नम् ।
 स्वतः क्रिया नास्त्यमृतेऽथ मर्त्यं क्रियाविकारा अनिशं निसर्गात् ॥ २ ॥
 चैतन्यमुल्बणं वा गूढं वेति द्विधाऽमृतं भवति ।
 चेष्टोल्बणा च गूढा तदिदं मर्त्यं द्विधा तत् स्यात् ॥ ३ ॥
 स्याच्चेतनाऽथ सोमोऽधाग्निस्थापश्च रूपाणि ।
 सा चेतना मनः स्यादापो वाक् चेतरी प्राणौ ॥ ४ ॥
 तथा च वाक् प्राणमनोमयोऽसत्त्वात्मा स उक्तः प्रभवोऽखिलानाम् ।
 प्राणः स एकः पुरुषोस्ति विश्वं मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ५ ॥

२—चतुर्भेदभिन्नस्य प्राणपुरुषस्य त्रिधातुकत्वम् ।

प्राणोऽयमग्ने विभवन् समन्ताद् यथा सरस्वान् स तथास्ति पूर्णः ।
 स्वभावभेदेन चतुर्विधोऽसौ चत्वार एकत्र समाहिताः स्युः ॥ १ ॥
 अणोरणीयानपि सर्वतोऽस्माज्ज्यायानसापस्ति बहुप्रभेदः ।
 स्थूलोपि सूक्ष्मोपि चतुर्विधेस्तेश्चतुष्कलः सन् परितः प्रवृत्तः ॥ २ ॥
 परोरजा अग्निस्थैश्च सोमश्चापश्च चत्वार इमे स्वभावात् ।
 भेदाः स्युराद्यं मन आदुरुत्वं वाचं तथा प्राण इतीतरौ द्वौ ॥ ३ ॥
 सोमात् स्थितिः स्याद्, गतिरग्निः स्यादित्थं क्रिया प्राणवशेन सर्वा ।
 ज्ञानं मनस्तोऽर्थकलातु वाचो ज्ञानक्रियार्था इदमस्ति विश्वम् ॥ ४ ॥
 तत्रापि नैकेन विनान्यदस्ति त्रीण्येक आत्मा पृथगात्मता च ।
 वाक् प्राणतः प्राणततिर्मनस्तो नियुज्यमानैव करोति सृष्टिम् ॥ ५ ॥
 उत्पद्यतेऽस्मादिद् यन्न किञ्चित् तदस्य देहं तत् आधृतोऽयम् ।
 देहस्य चात्माऽऽत्मन एव देहस्ताभ्यां विना क्वापि न किञ्चिदस्ति ॥ ६ ॥
 देहस्य सर्गं मनसः प्रसङ्गाज्ज्ञानेन्द्रियाण्येव, क्रियेन्द्रियाणि ।
 प्राणप्रसङ्गादय, वाक्प्रसङ्गादर्याः स्युर्त्थं त्रयमेकदेहम् ॥ ७ ॥

* [घटप० १५ कां ३ प्र० २ वा] [घटप० १५ । ४ । २] [छटा. १ प्र. ४ वा]

३-एकात्मनः स्त्रीपुरुषात्मद्वयसृष्टिः ।

जीवोऽयमात्माऽग्निमयोऽस्ति मयं स चेतन स प्रमित स्वतन्त्र -।
 य स्वानुरूपान् जनयत्यनन्तान् स एक आत्मा जगतोऽग्र आसीत् ॥ १ ॥
 न चान्ननोऽ-यत् किमपीदमासीत् स सर्गतोऽस्मात् खलु पूर्वं औपत् ।
 सर्गनिमान् पाप्मन इत्यमुष्माद्धतो स आत्मा पुरुष प्रसिद्ध ॥ २ ॥
 पुमान् परिप्लव इव स्त्रियाऽसावभिन्न आसीत् सहित स आत्मा ।
 स एक आसीदिति नैव रेमे द्वितीयमंशुन्न तदान्य आसीत् ॥ ३ ॥
 एकोऽयमात्मा द्विविधस्ततोऽभूत् पतिश्च पत्नी च यभूवतुस्तत् ।
 योगादजायन्त तयोर्मुप्या स्त्रो गौरभूत् साय वृषोऽपरोऽभूत् ॥ ४ ॥
 सर्वाणि हीत्थं मिथुनान्यभूवन् पिपोलिकान्तान्यथ संबभूवु ॥
 अह य आत्मा तत एव सर्वा सृष्टि र्बभूवेत्यहमेव सर्वम् ॥ ५ ॥

४ अग्निसोमात्मऋदात्मनः सर्वदेवसृष्टिः ।

अग्नि स आत्मा स मुखाद्य योने पादाद्य पाणेरसृजत् स्वरूपम् ।
 तस्मादिमान्यन्तरतो हि लोम्ना शून्यानि तीवाग्निमुष्णोद्धतत्वात् ॥ १ ॥
 स रेतस स्वादसृजत् यदाद्रं सोम स सोऽन्न स्वयमग्निरन्नात् ।
 एतावदस्ति ह्यमेव नर् यदन्नमन्नादमितोस्ति नाग्यत् ॥ २ ॥
 सर्वेऽपि देवा अयमग्निरैवासृजत् स, मन्त्याऽप्यमृतास्तु देवान् ।
 यच्छ्रेयसस्तानसृजत् स देवान् सा ब्रह्मणोऽभूदतिसृष्टिरादौ ॥ ३ ॥

५ अव्याकृतात्मसृष्टानां नामरूपव्याकरणम् ।

प्रागेक आसीन्न जगत् तदासीदव्याकृत सर्वमिदं तदासीत् ।
 जातेषु भूतेषु उभूव नाम्ना रूपेण च व्याकरणं पृथग्भवत् ॥ १ ॥
 सत्यं त्रिधा व्याकरणं यत स्यात् ते नाम रूपे अथ कर्म चान्यत् ।
 प्रागु-धमेपामियमस्ति नाम्नां सामापि च ब्रह्म च सैव तेषाम् ॥ २ ॥
 नामानि वाचो ध्रुमुत्थितानि समं च वाङ् नामभिरस्ति सर्वं ।
 नामानि सर्वाणि विभक्तिं सा वाङ् वागब्रह्मसामोकथमतोस्ति नाम्नाम् ॥ ३ ॥
 रूपाण्यथो चक्षुष उत्थितानि चक्षु समं सर्वविधैश्च रूपै ।
 रूपाणि सर्वाणि विभक्तिं चक्षुस्तेषामिदं ब्रह्म च साम चोकथम् ॥ ४ ॥
 कर्माणि कायादत् उत्थितानि काय समं कर्माभिरस्ति सर्वं ।
 कर्माणि सर्वाणि विभक्तिं कायस्तेषामय ब्रह्म च साम चोकथम् ॥ ५ ॥
 त्रय सदृश्येकमत स आत्मा सन्नेक आत्मैव पुनस्तय तत् ।
 ह्यन्न हि सत्येन सताऽमृतं तत् त्रय तदेक स न भिद्यतेऽर्थं ॥ ६ ॥

प्राणोऽयमात्माऽस्त्यमृतं तदाहुः मृत्यं विदुस्ते खलु नामरुपे ।
प्राणो हि सञ्छन्न इवास्ति ताभ्यां प्राणस्तु वागक्षिमयस्तनुप्रः ॥ १५ ॥

६-पञ्चप्राणात्मकस्यात्मनः पञ्चप्राणा अन्तरङ्गाणि ।

प्राणायमात्माऽग्निमयोऽत्र देहे प्रविष्ट आलोमनत्वाप्रमस्ति ।
अनेककर्मां स पृथक् स्वकर्म्मस्वकृत्स्न एवेति न दृश्यतेऽद्वा ॥ १६ ॥
प्राणघ्नयं प्राण, उतो वदन् वाक्, श्रोत्रं स शृण्वन्नय, सोऽक्षि पश्यन् ।
मनः स मन्वान, इमानि कर्म्मोत्पानान्यकृत्स्नोऽत्र स एक एकः ॥ १७ ॥
सर्वोऽप्यमी यत्र भवन्ति चेकं स एक आत्मास्ति जिज्ञिष्ट रूपः ।
स यक्ति, स प्राणिति, पश्यतीदं, शृणोति, तद्धन्मनुते, स देही ॥ १८ ॥

७-शरिरप्रजास्र्वापशुवित्तान्यात्मनः पञ्च बहिरङ्गाणि ।

वित्तं ममात्मा, पशु भृत्यमात्मा, स्त्री पुत्रमात्माऽथ शरीरमात्मा ।
ततोऽपि योऽन्योऽन्तरतः स आत्मा, वित्तान्तमस्यैव स रश्मिरस्ति ॥ १९ ॥
वित्तं प्रियं मे, पशव प्रिया मे, पुत्र प्रियो मे, मिथ एव देहः ।
प्रियोऽखिलेभ्योऽन्तरमस्ति यत् तत् प्रियाणि सर्वाणि तदंशुतोऽस्मै ॥ २० ॥

८-ऋषिपितृदेवानामात्मविकारत्वम् ।

महोप सर्ग, तत एव सर्वं तद्विद्यया सिद्धयति सर्वमित्यम् ।
ब्रह्मायमात्मैव तदस्ति सोऽहं ब्रह्मास्मि, मत्तोऽभवदत्र सर्वम्, ॥ २१ ॥
द्विपत्तया यं च सुहृत्तया यं यथा चिरं भावयते स नूनम् ।
तथाभवेदात्मनि सर्वमस्य स्थितं, स यशुः स र्षिः स सर्गः ॥ २२ ॥
यं कं च देवं पितरं परं वा यजत्वयं तस्य स लोस्ति देवः ।
आत्मैव नूनं मनसाऽनुकूलोऽस्यात्मा तथा भावयते तथा स्यात् ॥ २३ ॥
देवा विभिन्नाकृतयो विभिन्नस्वभावाऽशीलाश्च विभिन्नवर्णाः ।
सर्गे स आत्माऽस्त्यविशेष एकस्तस्यैव सर्वापि विस्तृष्टिरेषा ॥ २४ ॥
यान्तेषु देवानथ यान्मनुष्यानुर्वाश्च यानात्मनि भावयेद्देह ।
आत्मा स लोऽयो भवतीह सर्गः पश्यंस्तथा यक्ति च वामदेवः ॥ २५ ॥
'आदमनुरभव सृष्ट्वैश्वः आर्षं वशीना ऋषि रस्मि विप्र ।
'आर्षं इति मातुर्वैश्वं शृणुते आर्षं कविदयना परयता मा' ॥ २६ ॥ (श्रु तं ४ मं ३ अ. २६ २६)
देवेषु मत्तोऽयमत्र मृत्यं तल्लोकवृत्तं तु तथापि तेन ।
अध्यात्ममिश्रः स्तुत एव देहो विनात्मना नैव फटोति किञ्चित् ॥ २७ ॥
'आर्षं निवेच शृणुवी सुतया मदं श्रुत्वा रजयत् क्त साकम् ।
'आर्षं सस्यमनत यद् वशमि आर्षं देवीं परि वाचं विराच ॥ २८ ॥

‘अहं जजान पृथ्वी मुतया मह मृतं रजनयं सप्त सिन्धुन् ।

‘अग्निं सत्यमनत यद् वदामि यो अग्निबोमावक्षुषे सत्वायौ ॥ (२६ ॥ अ२ सं ६।६।६१।)

वाचः प्रतिज्ञेयमथर्षवेदे सा वाग् न चात्मानमृते विवक्ति ।

अग्निं स सोमं जुषतेऽयमात्मा धावापृथिव्यौ मनसा विविङ्क्तं ॥ ३० ॥

९-ब्रह्मवीर्यादात्मनः क्षत्रविट् शूद्रवीर्यात्पत्तिः ७

- ७ ब्रह्मकमेव त्विदमग्र आसीत् क्षत्रं ततः श्रेय उदैत्त रूपम् ।
 क्षत्रात् परं नास्त्वत एव सोऽधः सन् ब्राह्मणः क्षत्रियमध्युपास्ते ॥ ३१ ॥
 क्षत्रस्य तु ब्रह्म तदस्ति योनी राजा प्ररूपं परमं च गच्छन् ।
 ब्रह्मैव चोपयश्रते स्वयोनिं संवर्द्धयत्येतदयं स्वशूद्रयै ॥ ३२ ॥
 विशं ससर्जाथ च शोद्रवर्णं धर्मं तु सत्यं स ततः ससर्ज ।
 क्षत्रस्य तत् क्षत्रमिहावलीयानाशंसते धर्मपरो बलिष्ठम् ॥ ३३ ॥
 ब्रह्माथ च क्षत्रमथो विडेयं शूद्रश्च धर्मोऽस्ति तदस्ति सत्यम् ।
 सत्यं न जातु च्यवते, नियत्या तथैष लोकः परिरक्षितोऽस्ति ॥ ३४ ॥
 देवेषु तु ब्रह्म तदग्नि नाप्यं तद् ब्राह्मणेनात्र मनुष्यजाते ।
 क्षत्रं तु देवेष्वधिलोरुपालं यः क्षत्रियस्तत्र मनुष्यजाते ॥ ३५ ॥
 ये विश्वदेवा मरुतश्च रुद्रा अथादितेया वसत्रश्च देवाः ।
 विट् तेषु वैश्येषु मनुष्यजाते शूद्रस्तु पूषेयमथो मनुष्यः ॥ ३६ ॥
 तत्तन्मनुष्यस्य सधर्मिदेवो लोकः स्व एतं यदि चेददृष्ट्वा ।
 प्रेयात् स एनं न भुनक्त्यलत्रयः पुण्यं महत्कर्म च हीयतेऽस्य ॥ ३७ ॥
 तस्मादुपासीत नियम्य लोकां ह्यात्मानमेवैष न हीयतेऽतः ।
 यथा यथा कामयते स सर्वं तस्यात्मनः सिध्यति सृज्यमानम् ॥ ३८ ॥

१०-आत्मनः सर्वभूतलोकत्वम् ८

- सर्वेषां भूतानामप्ययमात्मैव लोक उपनेयः ।
 होमं यजनं कुर्वन् देवानामेष लोकोऽस्ति ॥ ३९ ॥
 अनुवचनात् स ऋषीणां स पितृणां पिण्डदानतः प्रजया ।
 वासयते स मनुष्यानशनं तेभ्यो ददाति तन्नृणाम् ॥ ४० ॥
 यत्तु पशुभ्यस्तृणजलमुपदत्ते तत् पशूनां स्यात् ।
 उपजीवन्ति विहङ्गा माक्षिकमशकाः पिरीलिकाद्याश्च ॥ ४१ ॥
 आत्मा यः खल्वेवं सर्वेषां लोक आश्रयोऽस्यस्मै ।
 भूतान्यरिष्टिमिच्छन्त्येतेन्मोमांसितं विदितम् ॥ ४२ ॥

११-पाङ्क्तस्यात्मनः कारस्त्र्यम् १

आत्मैव आसीद्विदमप्र एकश्चयार एतस्य भवन्ति कामा ।
 स्त्री स्यात्, प्रजापेय, च, वित्तमास्तां, कर्म प्रदुर्वीय शिवाय, चेति ॥ ४३ ॥
 इयान्नु कामोऽस्यहि साधनीयो नात परं विन्दति वान्हुयापि ।
 एकैकमेपां तु न यावदाप्नोत्यष्टस्नतां भन्यत एव तावत् ॥ ४४ ॥
 तं सार्द्धमात्मा भवतीह कामं पञ्चाङ्ग आत्मा धनिता प्रजा च ।,
 वित्तं च कर्मापि च पाङ्क्त एभि भूत्वा स आत्मा भवतीह वृत्स्न ॥ ४५ ॥
 द्विधास्य पाङ्क्तत्वमदोऽन्तरन्यद् वहिस्तदन्यद् तदमुष्य कारस्त्र्यम् ।
 प्राणस्तदस्थान्तरतो वहिर्धा धन्यात्मभि स्पृश्रमवै प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥
 आत्मा मनो, वाग् धनिता, प्रजा तु प्राणोऽस्य, चक्षु श्रवणे तु वित्तं, ।
 इष्टं विहामुप्र च तच्छ्रु तं स्यात्, कायोऽस्य कर्म क्रियते ततस्तत् ॥ ४७ ॥
 यद् स पाङ्क्त, पुरुषश्च पाङ्क्त, पशुश्च पाङ्क्तोऽखिलमेव पाङ्क्तम्, ।
 पाङ्क्त स आत्मा तु सर्वमेतन्न चात्मनोऽस्ति व्यतिरिच्य किञ्चित् ॥ ४८ ॥
 वाजिधृ ती पश्चिमकाण्ड पाठे तार्तीयके ब्राह्मणकं द्वितीयम् । (यत्पथ १४ । ३ । २)
 जीवात्मनोऽस्यैव समस्त्रविश्वप्रपञ्चनीजत्वमयोचदित्यम् ॥ ४९ ॥

१२-एकात्मनः सृष्टिविधौ त्रिमूर्तित्वम् १०

सृष्टिस्त्रिधा शुद्धतमाऽथ खण्डात्मिका महासृष्टिरिति प्रभदोत् ।
 एकैकभूतस्य शरीरसृष्टि शुद्राण्डजन्म त्विह खण्डसृष्टि ॥ ५० ॥
 सर्वाण्डसाधारण त्रिधमायोदयो महासृष्टिरिति प्रतीयात् ।
 तिघस्तु ता सृष्टिषा इयं हि श्रुति समानं त्रिपयीकरोति ॥ ५१ ॥
 तत्रादिसृष्टि परमेश्वरात् स्यात् तपेश्वरात्मध्यगताणुसृष्टि ।
 शुद्रात्त जीवात् पुरुषादिसृष्टि समानमेतान् धृ तिराह सैवा ॥ ५२ ॥
 हिरण्यगर्भं स तिराड् य ईश्वर स एव जह्ने प्रथमं शरीरवान् ।
 स एक आसीत् पुरुषाकृति पुरा स्त्रीषु समेदास्तत एव जक्षिरे ॥ ५३ ॥
 जीवास्त एते बह्व्यो न तेषां स्त्रीषु समेदौ तनुखण्डजातौ ।
 तस्माच्छ्रु तिनैयमितस्तु जीवादिमां, विसृष्टि त्रिपयीकरोति ॥ ५४ ॥
 महेश्वरस्त्वप्रमितोस्त्यकायो न स्त्रीत्वपुंस्त्वे न च तस्य कामा ।
 स निर्विशेषोऽस्त्यभयोस्ति तस्माद्गैवा धृ तिस्तद्विपयेति केचित् ॥ ५५ ॥
 न यस्य देहो न च यस्य काम परात्पर कोऽपि स वै पृथक् स्यात् ।
 यांस्त्यनुवंस्त्रीन् पुरुषानिय तान् श्रुति समानं त्रिपयीकरोति ॥ ५६ ॥
 क्षरस्तु जीवोऽक्षर ईश्वरोऽयं यस्त्वन्ययोऽन्य परमेश्वर स ।
 त्रयोऽपि देहं दधते च कामानियं श्रु तिस्तद्विपया समं स्यात् ॥ ५७ ॥

साम्येऽपि तच्छ्रुत्युदितं न यावत् संभान्यतेऽस्मिन् पुरुषे क चापि
 तद्रूपं नेयमियं श्रुतिर्यत् प्रीनेकयत् तान् विपयीकरोति ॥ ५८ ॥
 क्षुद्रं च सृष्टिर्विषयो न चान्ये इत्येव मन्ये प्रतिपन्ति तत्र ।
 एकात्मनः स्त्रीपुरुषौ विभागौ न क्षुद्रं सृष्टौ भयतः प्रतीतौ ॥ ५९ ॥
 यत् पाणिपादाननयोनितोऽग्नेर्निर्लामतायै प्रथमं तदेतत् ।
 तत् क्षुद्रं सृष्ट्यामुपपद्यतेऽद्वा वाक् प्राण चक्षुः श्रुति कर्म चापि ॥ ६० ॥
 क्षुद्रां च सृष्टिं महतीं च सृष्टिःसंगृह्णीयं श्रुतिरजसैव ।
 मध्येऽण्डसृष्टिं विपयीकरोति त्रिधापि सोकाऽऽत्मन एव सृष्टिः ॥ ६१ ॥
 यत्वादि सृष्टौ परमेश्वरोऽयं मध्येण्डसृष्टौ त्ययोमेश्वरोऽस्ति ।
 स्यात् क्षुद्रसृष्टौ तु स जीव आत्मेत्येवं विदुः केचन तन्न सम्यक् ॥ ६२ ॥
 आत्मैक एवास्ति न तु प्रयस्ते निम्नोऽपि सृष्टीः कुरुते स एकः ।
 मर्यः स देहीति स जीव इष्टो न त्वीश्वरो वा परमेश्वरो वा ॥ ६३ ॥
 पक्षी पशुः कीटपिपीलिकाद्या नराद् विरूपा अपि जीवसंज्ञाः ।
 तथेश्वरो वा परमेश्वरो वा नराद् विरूपोऽपि स जीव एव ॥ ६४ ॥
 मनुष्यदेहे रुधिरास्थिशुक्रव्रणादिजीवा हि यथा वसन्ति ।
 तथेश्वराख्यस्य तनौ मृदम्भोवाख्यग्निजीवा विविधा वयं स्मः ॥ ६५ ॥
 त ईश्वरोऽस्या अपि नूनमन्यान्याकारजीवा बहवः कश्चित् स्युः ।
 महेश्वराख्यस्य तनौ प्रविष्टा जीवो हि जीवान् जनयत्यनन्तान् ॥ ६६ ॥
 महेश्वरस्येश्वर एकमङ्गं जीवोऽहमस्मीशितुरेकमङ्गम् ।
 अङ्गानि जीवस्य भवन्ति जीवाः सोऽहं तथाऽहं स न चेह नाना ॥ ६७ ॥
 यद्वा यथा व मयि भाषयामि ध्रुवं तथा तत् परमेश्वरोऽपि ।
 आत्मानमेवैतमतः स्वमेकं प्रतिक्षयेदाह कठस्तथार्षिः ॥ ६८ ॥

१३-त्रिमूर्ते रैकत्वे जीवत्वे च प्रमाणभूता कठश्रुतिः ११

“अणोरणीयान् महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
 तमस्तु परयतिवीतशोको धातु प्रसादात्महिमानमात्मन ॥ ६९ ॥
 अशरीरं शरीरेष्व नवस्थेष्ववस्थितम् ।
 महान्तं विद्युमात्मान मत्वावीरो न शोचति ॥ ७० ॥
 इन्द्रियेभ्य परा कर्षा अप्येश्वरच परं मन ।
 मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरैवात्मा महान् परः ॥ ७१ ॥
 महतः परमम्यकमम्यकाद् पुरुष परः ।
 पुरुषान् परं किञ्चिद् सा कान्धा सा परा गति ॥ ७२ ॥
 एष सर्वेषु भूतेषु शब्दोत्तमा न प्रकाशते ।
 दूरपते स्वप्नया बुद्धया सृष्टमया सृष्टमर्दादिभि ॥ ७३ ॥
 य इम मध्यं वेद आत्मानं जीवमन्तिकाम् ।
 ईशानं भूतमन्यस्य न ततो विदुःपुस्तते ॥ ७४ ॥
 अज्ञानमात्रं पुरुषो मया आत्मनि निष्ठति ।
 ईशानं भूतमन्यस्य न ततो विदुःपुस्तते ॥ ७५ ॥

अष्टम मास पुरवो ज्योतिषिवायुमक ।
 ईशानो भूतमप्यस्य स षष्ठाग स षष्ठ्य ॥ ४६ ॥
 न शंभुर्षे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैवम् ।
 इहा मनीषी भवसाधिराजो य एतदिदृशेत्कन्यम्भे भवन्ति ॥ ४७ ॥
 पदाभिर्नानि स्रग्भुवन्स्यसंभू त्स्वमात्पराहू पश्यति भाग्यतरागम् ।
 कश्चिद्द्वार प्रत्यगात्मानं मीक्षशक्येन चक्षु रमृतत्व मिच्छन् ॥ ४८ ॥
 पदाप्य कामा ननु यस्मिन् बाधाम्भे मृत्योर्षन्ति सिततप्य पागम् ।
 अयसीरा अमृतसर्वं विदित्वा भूषमभ्रुंषिद् न प्रार्थयन्ते ॥ ४९ ॥
 अनायनन्तं महान परं भुवं विधाप्य तस्मैषु भुवाभू प्रमुच्यते ॥ ५० ॥
 यदेतेतदमुत्र यशमुत्र तदस्मिद् ।
 मृत्यो न मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ ५१ ॥
 मनसीरेदमाप्तस्यं नेह नानाम्नि विद्यन् ।
 मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ५२ ॥
 पुत्रमेकादशद्वार मत्स्यावपूचेतस ।
 अत्रुच्छाय न शीवति त्रिभुक्तय त्रिमुच्यते ॥ ५३ ॥
 एतदात्मस्वनं श्रेयसेतदात्मस्वनं परम् ।
 एतदात्मस्वनं तातसा न्यत्नोक्ते मगीयते ॥ ५४ ॥
 भवन्ति प्राणे वाचि व्यास्रज्यैकं यतोस्मि पुरुषवचम् ।
 पुरुषो यतोऽस्ति स्वयं तस्मात् स्वयं तदेकमिह विद्म ॥ ५५ ॥

इति पुरुषिक सत्यो रनिषत् पूर्णा ॥

इति पञ्चमं पर्व ॥ ५ ॥

अथ यज्ञैकसत्योपनिषत् । षष्ठं पर्व ।

१-अन्योदरेऽन्याधानस्य यज्ञत्वम् ।

यदन्यदन्वत्र हुत स यज्ञो यद् उच्यते सर्वमिदं स यज्ञ ।
अन्योदरेऽन्यत्त यदाहितं स्यात् तदन्नमत्तुर्लभते स्वरूपम् ॥ १ ॥
यो ब्रह्म कर्मणोर्जा, जीवेश्वरयोस्तथास्ति यो यज्ञ ।
प्राणमन कृतयज्ञो ज्ञान क्रिययोश्च तत्कृतं त्रिदशम् ॥ २ ॥
यत्र यदेव हुतं स्यात् संपत्तिस्तस्य तेन रूपेण ।
अन्योन्यतो विकासस्तयोस्तत संमन्यनिशम् ॥ ३ ॥

२-ब्रह्म कर्म यज्ञः । (१)

ब्रह्मण्यकर्मणीदं कर्म हुतं तेन शाश्वत विश्वम् ।
ब्रह्मा कर्म च कर्माणि हुतमिति परिवर्ति विश्वमिदम् ॥ १ ॥

३-ज।वेश्वर यज्ञः । (२)

अधेश्वरे सति हिता अशेषा जीवा अमी तेन च त्रिदशमेकम् ।
हुतश्च जीवेषु स ईश्वरो यद् भूतान्यनेकानि ततोऽत्र भान्ति ॥ १ ॥
महेश्वरस्य प्रतिविम्बनूता जीवाश्चिदाभासमया भवन्ति ।
इतोतरे किन्तु वदामि जीवेश्वरी सदाऽन्योन्य विकासभूतौ ॥ २ ॥

४-प्राणचातुर्विध्यम् ।

अस्तीश्वरोऽयं विभवन् समन्ताद् प्राण सरस्यानित्र स प्रपूर्ण ।
स्वभावाभेदेन चतुर्विधोऽसौ चत्वार एकत्र समाहिता स्यु ॥ १ ॥
अणोरणीयानपि सर्गतोऽस्माज्ज्यायानसास्ति बहुप्रभेद ।
स्थूलोऽपि सूक्ष्मोऽपि चतुर्विधस्तु चतुष्फल सन् परित प्रवृत्त ॥ २ ॥
परोरजा अग्निरथैष सोमश्चापश्च चत्वार इमे स्वभावात् ।
भेदा स्युराद्य मन आहु रन्त्यं याच तथा प्राण इतोतरौ द्वौ ॥ ३ ॥

५-मनः प्राणयज्ञः । (३)

अकर्म यत् तन्मन उच्यते यत्, कर्मास्ति स प्राण इहोदितोऽन्य ।
प्राणो मनस्याहुत एवमेतत् प्राणे मनोऽप्यस्ति हुतं तदकम् ॥ १ ॥

६-प्राणवाग् यज्ञः सध्रैर्वैरूपस्य, धर्मस्थया तापस्य । (४)

एक सध्रैर्वा समुद्र माविशेत् स इदं किरवं ध्रुवं त्रिविष्ट ।

तं पाकेन मनसाऽपरम्भितं तप्तं माता रेदि स षडिति पातत् ॥ १ ॥ (श्रु. सं. १० । ११५ । ४)

एक परन्द जो कि दरिया में घुसा था, उही इस तयाम दुनिया का निगरा था ।
[उसे मैं पाक दिलसे पास देखा था, उसे मा चाटती वह माकुँ चाटता था ॥ २ ॥]

७-मनो वाग्यज्ञो बह्वचानाम् । (५)

प्राणे हुता धाम् लभते मनस्त्वं वाकृत्य मन प्राणदुत क्रमेण ।

इत्थं मनो वागथ धाम् मन स्यात् पश्यत्यमुं यज्ञमिद्वैतरंय ॥ १ ॥

८-अन्नादान्न यज्ञः । (६)

तत्र प्राणोर्गन्नानामभ्योन्यपरिग्रहस्य यज्ञत्वं याजसनेयानाम् ।

विश्रसत प्राण इह स्वभान्त प्राणे गते ह्यिश्यति तत्सित मन ।

प्राण पुन छष्टमिदं तु वाङ्मयं पीताशितं कामयतेऽन्नमाहृतम् ॥ १ ॥

प्राणो द्विधा व्याप्रियते स केनचिद्वागेन विद्यस्य परेण युज्यते ।

अन्न समाहास्यते तु केनचिद्वागेन सोऽन्नं परिगृह्य तिष्ठति ॥ २ ॥

गृहीतमन्न द्विविधं प्रयतंते प्राणस्तदुत्सादितं संमितंभवेत् ।

प्राण तु विद्यस्तमनेन पूरयेद् भूयोऽन्न मस्मिन् जनयेद् विशेषिताम् ॥ ३ ॥

मनोऽहृत प्राणमधिष्ठितं वागासङ्गते, नास्ति मिथो व्यपाय ।

वाचो विकाराय प्रभवन्ति शब्दवत् पूयग्विधास्तांस्तु जहाति पश्चात् ॥ ४ ॥

सृष्ट्वा विसृष्टास्त इमे पदार्था अन्नं भवन्तीति तदन्नभोगात् ।

कश्चित् सवाक्प्राणमनोमयात्मा विलक्षणा सृष्टिमिहातनोति ॥ ५ ॥

अन्न भवेद्गर्ग्यं मूर्खं तु सद्य प्राणो भवेत् प्राण इदतरै द्वे ।

ऊर्खं चेतरे अघमपीतरौ द्वौ धत्त मिथ सध्रह एव यज्ञः ॥ ६ ॥

९-चित्त-वाचोरुत्तरोत्तरिक्रमस्य यज्ञत्वम् (७)

चित्तस्य वाच क्रम उत्तरोत्तरी यज्ञः स इत्याह तथैतद्येक

वाचो भवेदा मविशेष उदगतस्तस्मिन् मन प्राण वाचोऽन्यदुद्भवेत् ॥ १ ॥

सोमात् स्थिति स्याद् गति रंगिनत स्यादित्यं क्रिया प्राणपणेन सर्वा ।

हान मनस्तोऽर्थकला तु वाचो हानक्रियार्था इदमस्ति विश्वम् ॥ २ ॥

१०—ज्ञानक्रिया यज्ञः । (८)

क्रिया हि न ज्ञानविनाकृताः स्युर्ज्ञानं च नार्थप्रदकर्मशून्यम् ।
 ज्ञानात् क्रिया ज्ञानमिदं क्रियातस्तदित्यमन्योभ्यद्भुतेः स यज्ञः ॥ १ ॥
 अर्थाश्रयेणैव भृताः क्रियाः स्युः क्रियाश्रयेणैव भवन्ति, तेऽर्थाः ।
 अर्थे क्रियाऽर्थोऽपि हितः क्रियायामर्थक्रिया यज्ञ इति प्रदिष्टः ॥ १ ॥

११—ज्ञानार्थ यज्ञः । (९)

ज्ञानं न चार्थं ग्रहणाद् ऋते स्यादर्थोऽपि न ज्ञानविनाकृतः स्यात् ।
 यदस्ति तद् भाव्यथ भाति वा यत् तदस्ति स स्वादुपलब्धि यज्ञः ॥ १ ॥

१२—आत्मात्मियत्वम् ।

यासत्तया यस्य परस्य सत्ता परस्यतस्याभिमतः स आत्मा ।
 स एव वारू प्राणमनोमयो वा चतुष्कलो वा पृथगेक आत्मा ॥ १ ॥
 तत्रापि नैकेन विनान्यदस्ति त्रीण्येक आत्मा पृथगात्मता च ।
 वाक् प्राणतः प्राणततिर्मनसो निजुज्यमानैव करोति सृष्टिम् ॥ २ ॥
 उत्पद्यतेऽस्मादिह यद्य किञ्चित्, तदस्य देहं, तत आवृतोऽयम् ।
 देहस्य चात्मात्मन एव देहस्ताभ्यां विना कापि न किञ्चिदस्ति ॥ ३ ॥
 देहस्य समं मनसः प्रसङ्गाज्ज्ञानेन्द्रियाण्येव, क्रियेन्द्रियाणि ।
 प्राणप्रसङ्गादथ, वारूप्रसङ्गादर्थाः, स्युरित्थं त्रयमेकदेहम् ॥ ४ ॥

१३—यज्ञस्यैवात्मत्वम् ।

आत्मा स एव त्वखिलस्य यज्ञः न व्यष्टियज्ञः स समष्टियज्ञः ।
 यो विदयज्ञोऽस्ति विमुः स एको यज्ञा अनन्ता इह सन्ति जीवाः ॥ १ ॥
 आत्मातिरिक्तो यदि यज्ञतः स्यादात्मन्वि नो जात्यपि नो मृतिः स्यात् ।
 असङ्ग आत्मा स कथं नु देही देहात्कथं वा विचलेद् विमुश्चेत् ॥ २ ॥
 न चेत्कनीयान् न च वरुते चेत् यालो युषा स स्वयिरः कथं स्यात् ।
 तस्मादखण्डं करसोऽविनाशीत्यात्माभिमानोऽस्ति घृथा परेषाम् ॥ ३ ॥

१४—यज्ञस्यात्मनः कर्ममयत्वमन्नाश्रितत्वं च ।

यज्ञः पुनः कर्ममयोऽयमात्मा सोऽन्नाश्रयस्तिष्ठति यावदन्नम् ।
 यत् प्राणविभ्रं सनमश्च पूर्वं पश्चादिहाप्राहरणं च नित्यम् ॥ १ ॥

विस्त्रसमानोऽग्निविश्रमाद्भुतं धत्ते ततोऽस्मिन् प्रतिधीयते पुनः ।
 विस्त्रंसितो भीमस्त्रः स दिव्यतो रक्षात् समायुज्य परोऽग्निवद्भवेत् ॥ १ ॥
 तर्धेय देहेऽपि यद्भ्रमाहितं वैश्वानरस्य प्रतिधीयते ततः ।
 विस्त्रंसितो भीमस्त्रः स दिव्यतः संप्रुज्य वैश्वानर एव जायते ॥ ३ ॥
 वैश्वानरोऽसौ पुष्यः शरीरं व्याप्नोति चालोमनराप्रदेशम् ।
 अनादतः शब्द इहास्य घोषो देहे यद्वीर्यं तु तदस्य हृदि ॥ ४ ॥
 स प्राणभृञ्जीवति यावद्वीर्यं वैश्वानराद्वीर्यमुपैति देहे ।
 वैश्वानरो यशस्यः स यज्ञः संपद्यतेऽप्राह्वयनादिहाम्नौ ॥ ५ ॥
 स तापते चादरहस्तु यज्ञः, संतिष्ठते चादरहः स यज्ञः ।
 स स्वर्गगत्यै तमिमं च युञ्जे, स्वर्गं ततः सोदरहः प्रयाति, ॥ ६ ॥

(यत ० ६ । ४ । १५)

न प्राणविस्त्रंसनमस्ति यस्मिन् भोकं समीहेत न चात्र मेतत् ।
 अनादुतेऽग्ने तु न यज्ञसिद्धिर्यक्षं पिना नाग्निव्यं न वीर्यम् ॥ ७ ॥
 तत्राप्राणविस्त्रंसनं कर्मणोऽस्मिन् क्रमेण वृद्धिर्विद्यमानु वृद्धे ।
 अल्पत्वमप्राह्वरणेऽस्ति तद्वत् क्रमेण तत्राप्राणमलापकर्षात् ॥ ८ ॥
 प्राणाल्पविस्त्रंसनतोऽधिकान्नो पादानतो बालशरीरवृद्धिः ।
 प्राणाधिकस्त्रंसनतः कनीयोऽप्रादानतस्तत्र जटावृत्ती स्तः ॥ ९ ॥

१५—यज्ञात्मनः कोशचतुष्टयम् ।

• बुद्धिमनो^(१)ऽथाः पुनरिन्द्रियाणि^(२) कोशा इमे स्त्रुः पुरुषस्य रूपम् ।
 परोऽज्ञाः प्राण इदं मनो धीः^(३), प्राणोऽग्निस्त्रोमाभिहितो मनोऽम्बुत्^(४) ॥ १ ॥
 वाक् प्राण आप्योऽर्धं गणस्तथैवेन्द्रियद्वयात्प्रचयाम्भ कोशीः ।
 कोशीश्चतुर्भिः प्रथमक देहो यज्ञः स आत्मा पुरुषोऽयमुक्तः ॥ २ ॥

१६—आत्मनः पञ्चदर्गाः ।

• तत्राधिधास्ते प्रचरन्त्यनन्ताः परस्परैण व्यतिरिक्तसत्ताः ।
 तेषां च धर्गा इह पञ्च फलता यद्वोत्तराः पूर्णविकारयोगात् ॥ १ ॥
 इहं च जीयः पृथिवी च सू र्यो महेश्वरः पञ्चविधा इतीत्यम् ।
 स्त्रु पूर्णवास्ते निगिलत्यमीषां परः परः पूर्णविसृष्टमर्धम् ॥ २ ॥
 सप्रयु धाक्प्राण मतोमथरात् साधर्म्यमिच्छन्ति विधर्मिणां च ।
 पूर्वा मसंत्पत्तविकारयोगाद् प्रागन्यसर्गाद्दुषसर्गमेदात् ॥ ३ ॥

१७-इन्द्रात्मा

- १० प्राणस्तदिहस्य भुनक्ति वेदान् महेशाग्नौ निश्वसितांस्तदूर्कं स्यात् ।
इहस्थयाचो विरुतौ प्रहीणे प्राणे तदूर्जा पुनरेव सिद्धयेत् ॥ ३४ ॥
इहस्य याक् प्राणहिता प्रसूते भूतानि शश्वत् श्रममाणवर्मा ।
खवायुतेजोजलमृत्तिकाप्यान्येतानि हीहं परिवेष्य तस्थुः ॥ ३५ ॥
कालेन पश्चात् त्यजति स्वमात्रादात्मा स्वयाचः प्रसयान् समस्तान् ।
त्यक्तानि भूतानि तु तानि पश्चादन्याऽयमात्मा प्रसति स्वमायात् ॥ ३६ ॥
भूतानि भुङ्क्ते तु य एव आत्मा भूतापसृष्टः स हि जीव उक्तः ।
महांस्तदिह्नात्मन एव आत्मा संपद्यते संप्रति भूतयोगात् ॥ ३७ ॥

१८-जीवात्मा ।

- ११ प्राणो हि जीवस्य भुनक्ति भूतान्येतानि चेह स्थितयाकृतानि ।
जीवस्थयाचो विरुतौ प्रहीणे प्राणे तदूर्जा पुनरेव सिद्धयेत् ॥ ३८ ॥
जीवस्य याक् प्राणहिता प्रसूते नानाविधान् दैहिकभूतधातून् ।
लोमत्वचासक्पललानि मेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि शिरादिकांश्च ॥ ३९ ॥
एते च जीवं परिवेष्य तस्थुः कालेन तामेव जहाति धातून् ।
आत्मा स्व याच प्रसयान् समस्तान् त्यक्त्वा पुनः प्राग्बदये पृथक् स्यात् ॥ ४० ॥
त्यक्तानमून् धातुगुणांस्तु पश्चादन्योऽयमात्मा प्रसितस्वमायात् ।
अस्नाति धातूनिह यः स आत्मा धातूपसृष्टः पृथिवीति वृत्तः ॥ ४१ ॥
महांस्तु जीवात्मन एव आत्मा संपद्यते भौतिकधातुयोगात् ।
येषांश्च भूतानि च भूतधातून् प्राणे गृहीत्यात्र विलक्षणोऽभूत् ॥ ४२ ॥

१९-पृथिव्यात्मा ।

- १२ पृथ्वी यदस्नाति तु भूतधातून्स्तदप्रमूर्कं स्यान्नत एव च कृतः ।
पृथ्वीस्थयाचो विरुतौ प्रहीणे-प्राणे, पुनः प्राण उदेति सद्यः ॥ ४३ ॥
पृच्छयाश्च याक् प्राणहिता प्रसूते नानाविधांस्तैजसधातुयर्गान् ।
हिरण्यपूर्वांश्च सूतगन् गान्नातालपूर्वांश्च पराश्च काश्चित् ॥ ४४ ॥
पृथ्वीमिमांते परिवेष्य तस्थुः कालेन तान् सापि जहाति धातून् ।
पृथ्वी स्वयाचः प्रसयान् समस्तान्स्त्वा पृथक् प्राग्बदेति चात्मा ॥ ४५ ॥
त्यक्तानमून् धातुगणांस्तु पश्चादन्योऽयमात्मा प्रसति स्वमायात् ।
अस्नाति धातूनिह यः स आत्मा धातूपसृष्टो रवि रित्यनूकः ॥ ४६ ॥
महान् पृथिव्यात्मन एव आत्मा संपद्यते तैजसधातुयोगात् ।
पूर्वांश्च वेदप्रमुदान् क्रमात्तान् प्राणो गृहीत्यात्र विलक्षणोऽभूत् ॥ ४७ ॥

२०-सूर्यात्मा ।

१३ सूर्यां यदइनाति हि धातु तेजांस्यस्रं तद्रूपं स्यात् तत्र एव चोक्तः ।
 सूर्यस्य घाचो विहृती प्रहीणे प्राणे पुनः प्राण उदेति सद्यः ॥ ५८ ॥
 सूर्यस्य यारू प्राणहिता प्रमूने हाग्नेयसौम्यान् विविधांश्च देवान् ।
 आदित्यवाथ्यग्निमुत्तान् दिगिन्दि प्रयान् गवाश्चाद्रि मुरांश्च कांश्चित् ॥ ५९ ॥
 देवास्तु सूर्यं पर्वित्य नरुधुः कालेन तानेव जहानि देवान् ।
 सूर्यः स्ववाचः प्रमथान् समस्तांस्यकृत्वा पुनः प्राग्दये पृथक् स्यात् ॥ ६० ॥
 त्यक्तानमून् देवगणां स्तुपश्चात्त्रयोऽथयोमा व्रमति स्वमागात् ।
 य आत्मसादेव करोति देवान् स देवमतिः परमेष्ठरोऽस्ति ॥ ६१ ॥

२१-परमेश्वरात्मा ।

अणोरणीयान् न यथास्ति हीङ्गस्तथाय मामा महतो महीयान् ।
 अन्ये परिच्छिन्नतया प्रतीता एकोऽयमात्मा परिणाग्रहीनः ॥ ६२ ॥
 आत्मोप्रतेरय परास्ति काष्ठा परा गतिः सा परमाय निष्ठा ।
 जीवो हि कश्चित् क्रमतो विकासे स्याद्दीश्वरोऽयं परमो विकासः ॥ ६३ ॥
 संमाविता स्युर्यहवस्त इहा प्रत्यक्षदृष्टा घटवस्तु जीवाः ।
 पृथ्व्यश्च बह्वथो यहवश्च सूर्या एकोऽयमात्मा परमेश्वरोऽस्ति ॥ ६४ ॥
 इहैरनेकैर्यमेकजीवो जीवैरनेकैर्यमेकपृथ्वी ।
 बह्वीभिरामिः सह चैकसूर्यः सूर्यस्तु सर्गः स महेश एकः ॥ ६५ ॥

२२-पञ्चानामाश्रिताश्रयी भावः ।

पश्यन्ति जीवान् पृथिवीसमाश्रितान् पृथ्वीं च पश्यन्ति रवि समाश्रिताम् ।
 ततो त्रिदुस्तं रविमीश्वराश्रितं जीवाश्रितानीङ्गकुलानि जानते ॥ ६६ ॥
 ततो विपश्यन्ति परं मडेशात् सूर्यं प्रजातं पृथिवीन्तु सूर्यात् ।
 जीवान् पृथिव्या अथ जीवजातानिङ्गानितीर्थं तु वयं न विद्मः ॥ ६७ ॥
 सृष्टिक्रमे सूक्ष्मे एव मन्त्रे स्थूलप्रपूर्ति न तु वैपरीत्यात् ।
 स्थूले तु सूक्ष्माः समवेतभूता भगन्ति तस्मादिह तानपीक्षे ॥ ६८ ॥
 केचित् स्वतन्त्रा इह सन्ति सूक्ष्माः स्थूले तु केचित् समवेतरूपाः ।
 स्थूलं तदालम्ब्य वसन्ति केचित् सूक्ष्मास्त्रिधा सन्ति तदित्यमेते ॥ ६९ ॥
 उद्गाविता, स्पृष्टतोऽपि मृत्तिका उद्गाविताः स्युः पटतोऽपि तन्तवः ।
 तथापि मृद्गधो घट एव जायते तन्तुः पटे हेतुरयं न चान्यथा ॥ ६० ॥
 इहा य पटे पुरुषा अनन्ता य ईश्वरः पुरुष एक उक्तः ।
 तस्यापि तेषामपि पूर्वपश्चाद्भावस्तु निर्धारयितुं न शक्य ॥ ६१ ॥

इङ्गाः क्रमेण प्रतिपद्य योगं महत्त्वमापद्यत ईश्वरोऽन्ते ।
 सं ईश्वरोऽपि प्रतिपद्य भागानणुत्वमुत्पादयते त इङ्गाः ॥ ६२ ॥
 इत्थं प्रवाहोऽयमनाद्यनन्तः प्रवर्तमानः प्रतिपद्यते यत् ।
 तस्मान्न पूर्वत्वपरत्वभावं न कार्यताकारणते च मन्ये ॥ ६३ ॥

२३-एकसत्यत्वसिद्धान्तः ।

६ यज्ञो न नास्तीति स सन्निरुक्तोऽसन्नेप नित्यं परिवर्तते यत् ।
 सद्याप्यसद्यापि यदस्ति विश्वं तस्मात्तदाहुः सदसत्पदेन ॥ ६४ ॥
 एकोऽपि यज्ञो बहवोऽपि यज्ञा यज्ञः स एकव्यवहुत्वभावः ।
 एकः स यज्ञोऽयमनेक रूपो मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ६५ ॥
 अन्नादोऽन्नाधाते व्यासज्यैकं विभाति यज्ञत्वम् ।
 यज्ञं सत्यं मन्ये तस्मात् सत्यं तदेकमिह सिद्धम् ॥ ६६ ॥

इति यज्ञैकसत्योपनिषत् ॥ पष्ठं पर्व ॥ ६ ॥

इति श्री मयूसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मसंशयोच्छेद
 वादे विज्ञान शास्त्रे विज्ञानोपकमाधिकारो
 नाम षट्पद्यां प्रथमः काण्डः १—
 समाप्तः ॥ * ॥

२०-सूर्यात्मा ।

- २३ सूर्यो यद्दर्शयति हि भ्रान्तु तंजांस्यग्रं तद्गुरुं स्यात् तत्र पृथ चोक्तं ।
 सूर्यस्य वाचो त्रितृती प्रहीणे प्राणे पुन प्राण उदति सद्य ॥ ४८ ॥
 सूर्यस्य धाम् प्राणहिता प्रसूने ह्याग्नेयमीम्यान् विप्रि गोश्च देवान् ।
 आदिव्यवाथ्यग्निमुत्तान् त्रिगिन्दि प्रयान् गवाश्चादि मुत्तोश्च कर्वाश्चत् ॥ ४९ ॥
 दयास्तु सूर्ये परिप्रेक्ष्य तस्यु फालेन तानेव जहाति देवान् ।
 सूर्ये स्वयाच प्रमगान् नमस्तांस्यकृत्या पुन प्राग्भद्रं पृथक् स्यात् ॥ ५० ॥
 न्यतानमून देवगणां स्तुपश्चादयोऽयमांसा ब्रसति स्वभावात् ।
 य आत्मसाद्य करोति देवान् स द्यवृति परमेष्टरोऽस्ति ॥ ५१ ॥

२१-परमेश्वरात्मा ।

- अणोरणीयान् न यथास्ति हीङ्गस्तथाय मामा महतो महीयान् ।
 अन्ये परिच्छिन्नतया प्रतीता एकोऽयमांसा परिणामहीन ॥ ५२ ॥
 आत्मोन्नतेरत्र परास्ति काष्ठा परा गति सा परमात्र तिष्ठा ।
 जीयो हि कश्चित् प्रमतो त्रिकासे स्यादोश्वरोऽयं परमो त्रिकाश ॥ ५३ ॥
 संभाविता स्युर्गहवस्त इहा प्रत्यक्षदृष्टा बहवस्तु जीवा ।
 पृथ्वश्च बह्वथो बहवश्च सूर्यां एकोऽयमांसा परमेश्वरोऽस्ति ॥ ५४ ॥
 इङ्गेरनेकैत्यमेकजीवो जीवैरनेकैत्यमेकपृथ्वी ।
 बह्वीभिरामि सह चैकसूर्यं सूर्यंस्तु मयि स महदा एक ॥ ५५ ॥

२२-पञ्चानामाश्रिताश्रयी भावः ।

- पश्यन्ति जीवान् पृथिवीसमाश्रितान् पृथ्वीं च पश्यन्ति रविं नमाश्रिताम् ।
 ततो त्रिदुस्त रविमीश्वराश्रितं जीवाश्रितानीङ्गकुलानि जानते ॥ ५६ ॥
 ततो विपश्यन्ति पर महशात् सूर्य प्रजात पृथिवीन्तु सूर्यात् ।
 जीवान् पृथिव्या अथ जीवजातानिङ्गानितीत्यं तु वय न विद्म ॥ ५७ ॥
 सृष्टिक्रमे सूक्ष्मत एव मन्त्रे स्थूलप्रसूति न तु वैपरीत्यात् ।
 स्थूले तु सूक्ष्मा समयेतभूता भवन्ति तस्मादिह तानपीक्षे ॥ ५८ ॥
 कोचत् स्वतन्त्रा इह सन्ति सूक्ष्मा स्थूले तु केचित् समयेतरूपा ।
 स्थूल तदात्मन्य वसन्ति केचित् सूक्ष्मास्त्रिधा सन्ति तदित्यमेते ॥ ५९ ॥
 उद्भाविता स्युषटतोऽपि सृष्टिका उद्भाविता स्यु पटतोऽपि तन्तव ।
 तपापि सृष्टपो घट एव जायते तन्तु पटे हेतुरय न चान्यथा ॥ ६० ॥
 इहा य एते पुरुषा अनन्ता य ईश्वर पुरुष एक उक्त ।
 तस्यापि तेषामपि पूर्वपञ्चाङ्गास्तु निर्घोरयितुं न शक्य ॥ ६१ ॥

इङ्गाः क्रमेण प्रतिपद्य योगं महत्वमापद्यत ईश्वरोऽन्ते ।
सं ईश्वरोऽपि प्रतिपद्य भागान्पुन्यमुत्पादयते त इङ्गाः ॥ ६२ ॥
इत्थं प्रवाहोऽयमनाद्यनन्तः प्रवर्तमानः प्रतिपद्यते यत् ।
तस्मान्न पूर्वत्वपरत्वभावं न कार्य्यताकारणते च मन्ये ॥ ६३ ॥

२३-एकसत्यत्वसिद्धान्तः ।

१६ यज्ञो न नास्तीति स सन्निरुक्तोऽसन्नेप नित्यं परिवर्तते यत् ।
सच्चाप्यसच्चापि यदस्ति विश्वं तस्मात्तदाहुः सदसत्पदेन ॥ ६४ ॥
एकोऽपि यज्ञो बहवोऽपि यज्ञा यज्ञः स एकत्वबहुत्वभावः ।
एकः स यज्ञोऽयमनेक रूपो मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ६५ ॥
अन्नादोऽन्नाघाते व्यासज्यैकं विभाति यज्ञत्वम् ।
यज्ञं सत्यं मन्ये तस्मात् सत्यं तदेकमिह सिद्धम् ॥ ६६ ॥

इति यज्ञैकसत्योपनिषत् ॥ षष्ठं पर्व ॥ ६ ॥

इति श्री मयुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मसंशयोच्छेद
वादे विज्ञान शास्त्रे विज्ञानोपक्रमाधिका
नाम षट्पर्वा प्रथमः काण्डः १—
समाप्तः ॥ * ॥

अथ संशयवादे संशयाधिकारो नाम द्वितीयः

काण्डः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ संदिग्धसर्वोपनिषत् ।

१-स्याद्वादसूत्रम् ।

- १ मतानि सर्वाण्यधिवीक्ष्य मित्राभ्यनिश्चयं प्राप्य मनेषु तेषु ।
स्याद्वादमेके परिकल्पयन्ति ते क्षत्तमङ्गी नयमाद्गुपरिभन् ॥ १ ॥
- २ स्यादस्ति वा स्यादपि नास्ति चेदं स्यादस्ति नास्तीत्यय स्यादपान्यम् ।
स्यादस्त्यवाच्यं ह्यथ नास्त्यवाच्यं स्यादस्ति नास्त्येय तदप्यवाच्यम् ॥ २ ॥
संभाव्यते सर्वमिदं सदेव संभाव्यते सर्वमथासदेव ।
संभाव्यते चेदमसथ सथ संभाव्यतेऽनिर्वाचनीयमेतत् ॥ ३ ॥
सदप्यदोऽनिर्वाचनीयमेवासदप्यदोऽनिर्वाचनीयमीशे ।
निरंकु मर्ह सदसथ नेदं मत्ये निरुक्ते च तर्थाऽनिरुक्तम् ॥ ४ ॥
यत्तत्र निश्चित्य यदन्ति चेच्चिद् दृष्टिचथमेवार्थित न चान्यथेति ।
तत्सर्वथा साहसमानमेवामनिश्चितं सर्वविधं हि विध्वम् ॥ ५ ॥
- ३ स्याद्वाद पयोऽस्ति पुरा युगे शुधे प्रगर्तित संशयवाद्संशयक ।
जितस्तमेवाभूत किन्तु निश्चितं जीवाद्युमास्यातिशयाच पाचक ॥ ६ ॥

२-मूलाशुद्धिसूत्रम् ।

- १ स्यादित्यमेतद् यदि वाऽन्यथा स्यात् स्याद्वाद पयोऽपि न साधुवस्ति ।
संभाव्यते सर्वमितोह तूक्तं ययं त्वसंभाव्यमिदं यदा ॥ ७ ॥
सृष्टिप्रसङ्गे हि दृथा विवाधे मनुष्यबुद्धेः परतो हि तेऽर्थाः ।
पश्याम पतान् निविधान् निरुद्धान् वादान् किमेवां यद सत्यमस्ति ॥ ८ ॥
त्रि विध्वशीजं परमाणुतो वा स प्रत्ययो वा परमेध्वतो वा ।
स विद्वरूपोऽथ ततो बहिरां सने हि सन्दिग्धमिदं तदास्ति ॥ ९ ॥
पुरातना- केऽपि महर्षयोऽखिलस्यो कथान्यनैकानि यदन्ति यद्यपि ।
तथाप्यसंतुष्य तु विध्वकर्माणोपहस्यतेऽस्मिन् परमेष्ठिनापि च ॥ १० ॥

(१) " न तं विदाथ य इमा जजान अन्वय प्पारमन्तर' वभूव ।

नीशारेण प्राहता जलप्या चाद्वरूप उक्थ वास-रन्ति ॥ १० । ८२ । ७ ॥

[(१) न उसे जाना जिसने यह सब बनाया, आपने अन्दर कुछ औरही समायो ॥
अह्म से धुंधला, बातों से जीत पाया, खुद को यकीन नही, सो कादिर यताया ॥

- (२) किंस्विदासीदधिष्ठानमाग्भण कृतमवखिव कथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन् विरक्तकर्मा विद्यामौण्योन्महिना विव्वक्ष्णा ॥ १० । ८१ । १ ॥
- [(२) क्या थी जगह सामान कौन केसा था, जिनसे ।वश्वकर्म्मों ने भूमि रचा था ।
कैलाया जुहस कैलाय में आसमां, सखको देखता हे व कितना बड़ा था ॥
- (१) 'किं स्विद्वनं क्व वृक्ष आस यतो याग पृथिवी निष्पद्यते ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तदप्यतिष्ठ द्रुववानि धारयन् ॥ ॥ (१० । ८१ । ११)
- (१) कौनसा वनअथ वृक्षवह कौनसा हे, जिनसे यह जमी आसमां तरासा हे ।
अप मुंनशियो ! मनसेपूछोयहउसको, जोदुनियां गरकवजाकररहासाहे ॥ १ ॥
- (२) 'यो अदा वेद क इदं प्रवोचद् कृत थाजाता हुन इयं विद्युष्टि ।
अर्थात् देवा अस्य सिसर्जनेऽनायाः का वेद यत थावभूय ॥ ३ ॥
- (२) किसने ठीक जाना व किसने कहा हे, कहां से आगई क्यों दुनिया इहां है।
पीछे के देवों ने सिरजा नही हे, कौनजाने जहांसे यह आरही हे ॥ २ ॥
- (१) 'इयं विद्युष्टियंत थावभूय यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याप्यक्ष परमे प्योमन् सो अहं वेद यदि वा न वेद ॥ ४ ॥
- (३) भला यह दुनिया जहां से आरही है, गरचे वह जगह कहाँ हे या नही हे ।
जोरसका खालक वसीय आसमां में, यो जाने या वो भी जाने नहीं हे ॥ ३ ॥
असौ तथा दीर्घतया महर्षिर्देस्य विद्वानपि सत्यभाषी ।
अध्वेयतामात्मान आह शारीरकस्य सत्येन तथा च मन्त्रः ॥ ५ ॥
- (४) 'को इदं प्रथमं जायमानमव्ययन्तं पदनया विभति ।
भूम्या अउर सुगारुमा परविबुद्धो विद्वाननुपगात् प्रपृन्नेत् ॥ ६ ॥ (१ । १४ । ४)
- (४) किसने देखा जु शुरु पैदा हुआ हे, ये जिस्म ही जिस्म सखथाम्हे हुया हे ।
मिट्टीका दमगून यो जानकहां हे, यह घानी से पूछने कौन गया हे ॥ ४ ॥
'न विजानामि यदि वेद मस्मि निष्प, संनडा मनसा परामि ।
ददा माऽगन् प्रथमया अदुप्यारि द्राघा अगुने भागमस्य ॥ ७ ॥ (११ । १६४ । १०)
- (५) मैं नहीं जानता कि मैं क्या केसा हूँ, ये खरर दिल से मुस्नेद होरहा हूँ ।
अर कि पानी मेरे आमा में आया, जिसमें बोलपाया यहजान रहा हूँ ॥ ५ ॥
- (६) 'अचिरिपारिषित्पारिषदत्र क्वोर्पृच्छामि विद्वाने न विद्वान् ।
यि एतत्तमम परि.मा रजात्पुत्रस्य रूप निमापि सिददकम् ॥ ८ ॥ (१ । १६४ । ६)
- (६) न शोचा हे किंतु सोचने वालों को, अनजान पूछता हूँ कि यह जानू मैं ।
जो घामे हे इन छः लोक वालोंको, एक हे फोई अन्यय देह मानू मैं ॥ ६ ॥

३-तूताशुद्धि सूत्रम् । (३)

- १ इदं जगद्दर्शनिका अनेके यथा तथा प्रययमर्शयन्ति ।
अहं तु पश्यामि न तत्र सत्यं नाविमदन्त्यं मतमस्ति तेषाम् ॥ १ ॥
- २ पश्यामि विदयं मम दर्शनेऽस्मिन् द्रष्टा च दृश्यं च पृथग् विभाति ।
द्रष्टे च दृश्यप्रतिपत्तिहेतुद्रष्टुः पृथग्दृश्यं भेदं क विद्याम् ॥ २ ॥
नास्तौति चान्द्रशयिभिद्रमस्तीति याधयाऽन्यस्यदेय दृश्यम् ।
निर्धारितं च. प्रतिपत्तयेवं शान्तीति तद्दृश्यमिदं न्यजामि ॥ ३ ॥

- ३ द्रष्टा तु पश्यत्यथ जिवतीदं शृणोति वक्ति स्पृशतीदमश्रौ ।
 द्रष्टा प्रपश्यामि समस्तमर्थं द्रष्टारमेतं तु कथं क विद्याम् ॥ ४ ॥
 बाह्यानिहार्याननपेक्ष्य रूपं द्रष्टुं न पश्यामि पृथक् स्वतन्मम् ।
 नार्थं स्पृशन्तीह यदेन्द्रियाणि द्रष्टा तदा पश्यति नतमर्थम् ॥ ५ ॥
- ४ द्रष्टुं च दृश्यस्य च योगमूलं तद्दर्शनं येन तयो स्वरूपे ।
 तात्कालिके संभ्रत स्वतन्त्रं तयो स्वरूपं तु कथं क विद्याम् ॥ ६ ॥
- ५ द्रष्टास्ति तस्मात् तदुदेति दृश्यं द्रष्टुः पृथक् नास्ति हि दृश्यसत्ता ।
 द्रष्टापि वा दृश्यविशेष एव दृश्याभिधानादिह द्रष्टव्यसत्ता ॥ ७ ॥
- ६ द्रष्टा भवेत् प्रत्यय एव स त्रिधा सामान्य बाह्यान्तरभेदतो मत ।
 बाह्येन्द्रियैश्चाभ्युपगमनादयो ये प्रत्यया ऐन्द्रियका न ते बहिः ॥ ८ ॥
 अथान्तरा मानस प्रत्यया इमे सुखादयो यद्विषया भवन्ति हि ।
 साधारणोऽप्यस्तु तयोस्तुल्यतो यो निर्विशेषो विषयो प्रकाशते ॥ ९ ॥
 द्रष्टा स बुद्ध्या वहिरिन्द्रियैर्वा बहिः स्थिताध्वेषि संनिवृत्ते ।
 तेषां यथारूपमुदेति योगात् तद्दर्शनं तत्र न सत्यमस्ति ॥ ११ ॥

४ प्रत्यक्षैतरप्रमाणस्वरुडनम् ।

- १ यदस्ति तत्सत्यमसत्यमेतं यत्रास्ति तत् प्रादुरथोपलब्धिव ।
 अस्तीति धी सा च प्रमाणसाध्या नास्ति प्रमाणं न ततोस्ति सत्यम् ॥ १ ॥
- २ प्रत्यक्षतस्तर्कत आगमाच्च ज्ञान प्रमाणत्रयज्ञानमिष्टम् ।
 प्रत्युत्थितेस्तु प्रतिकयोगात् तेषु पश्यामि तु न प्रतिष्ठाम् ॥ २ ॥
- ३ तात्पर्यरूपा ग्रहणेऽप्यनासप्रलापने शब्द इहाप्रमाणम् ।
 प्रत्यक्षमूलौ न्यथ तर्कशब्दौ प्रत्यक्षमेकं तु परं प्रमाणम् ॥ ३ ॥

५—प्रत्यक्षप्रामाण्यस्वरुडनम् ।

- १ प्रत्यक्षमप्यास्ति न सत् प्रमाणं तद् उज्जमाभासयते हि सर्पम् ।
 स्थाणुं कदाचित् पुरुषं ध्रुवाणं चक्षु प्रमाणं कथमाहृतं स्यात् ॥ १ ॥
 पश्यामि यन्त्रैणुमीक्षणदिभिर्खिशद्रुण वस्तु कदापि निस्तृतम् ।
 यन्त्रं हि चक्षुस्तत ईक्ष्यते क्वचिच्चैकं द्विधाऽप्यान्यदशाभ्यथेक्षितम् ॥ २ ॥
 महस्थलोद्रिक्तमपीच्छिकायामनम्मसि प्रक्षपयत्यपो यत् ।
 समच्छमामासयते च नीलं महद्य दूरस्थितमीक्षतेऽणु ॥ ३ ॥
 तमेव बालं तरुणं च शृद्धं भूपो जिघं प्राहयतेऽप्यकाले ।
 बस्यास्तिमद्वस्तुनि न प्रपत्तिस्तदिन्द्रियं नाम कथं प्रमाणम् ॥ ४ ॥

- मन्धाद्वये त्रिस्तृतविम्वमर्क रक्तं च मन्धाह गतं तु ह्रस्वम् ।
 शुभ्रं च पश्यामि न स यमतेद् द्वयं ततश्चक्षुरलीकृदशि ॥ ४ ॥
 ये ह्यङ्गुलप्रायस्त्रिप्रहृष्टे द्वे ह्यादके कापि तदन्तराले ।
 दीपस्थितोऽनाग्रणोऽप्यदृश्यो नैकः पृथक् ह्यादकदेशगः स्यात् ॥ ६ ॥
- २ ययानु यत् पश्यति तत्तथास्ति प्रमाणमस्मिन् वद किं तयास्ति ।
 ३ यत्ते प्रमाणं वद तत् प्रमाणं नास्त्यस्ति वा तत्र च किं प्रमाणम् ॥ ७ ॥
- ४ आत्य प्रमाणं निजप्रत्ययं चेत् स प्रत्यय स्पं ननु वक्ति रूपम् ।
 नार्थस्य रूपं न यथार्थतां वा स्वस्मिन् प्रकरोति न तत् प्रमाणम् ॥ ८ ॥
- ५ प्राणान् वहन् मित्तत्रियान् प्रतीम किन्वेपु पञ्चैव यदिन्द्रिये स्वैः ।
 युञ्जन्ति तद्योगवशादपूर्वज्ञानानि पञ्च क्षणमुद्भवन्ति ॥ ९ ॥
 ज्ञानानि गन्धो रसरूपशब्दस्पर्शा इमानोन्द्रियज्ञानि पञ्च ।
 असन्ति तानि प्रतिभान्ति तनादयार्थमुद्बोन्द्रिययोगकृप्या ॥ १० ॥
 या बुद्धिरनास्ति यदोन्द्रियं वा प्राणाश्च ये तान् पृथक् प्रतीम ।
 अन्येन्द्रियार्थान्न यथा तथान्यान् प्राणाश्च पञ्चापि भजन्ति खानि ॥ ११ ॥
 एते गुणैर्यं गुणिनः प्रतीयास्तं प्रययं पाष्टिकमेव मन्ये ।
 द्रव्येषु यत्त्विन्द्रियं संनिरुपात् प्रत्यक्षमाहुः स न किं प्रलापः ॥ १२ ॥
 ये यौगिका रूपरसादिवर्मास्ते एतश्चास्तेरितरैश्च रूढैः ।
 समुद्ययोऽनेक गुणाकरोऽय प्राणीत्यनक्षादधिदन् त्रिरेकात् ॥ १३ ॥
 तदिन्द्रियस्यानसमुद्भवस्ते गन्नादयस्त्वाक्षणिका हि भावा ।
 न सन्ति रूपाणि तु तानि पूर्वाग्यसम्भवादिन्द्रिययोगत प्राक् ॥ १४ ॥
 भावास्तु ये सन्ति पुरा निरुद्धा यद्योगतो यौगिकमात्रसिद्धिः ।
 अक्षाणि गृह्णन्ति न तानिदागोमपि स्वरूपेण न वेद्यन्ति ॥ १५ ॥
- ६ अथारि चार्था न च रान्नि यस्तुत मन्नीन्द्रियाभ्येव मतश्च तद्गतः ।
 द्रष्टा तदायत्तत्रिर्ननं पृथक् प्रयापय यथंमसन्तमद्गतम् ॥ १६ ॥
- ७ तस्यो यवार्थप्रहणानि मन्नीन्द्रियाणि नो घेन्द्रियजं प्रमाणम् ।
 शान्तैस्तु सामान्यतयाश्चजातैरुमेति यज्ज्ञानामिदं प्रमाणम् ॥ १७ ॥
 प्रत्यक्षदृष्टं भ्रमप्रमाणं परीक्षितोऽर्थो भवति प्रमाणम् ।
 इदं प्रमाणं त्रिदमप्रमाणं त्रिरेकतो यो प्रति तत् प्रमाणम् ॥ १८ ॥
 नीलं तदाकाशमितोन्द्रियोत्थं ज्ञानं समेगामपि न प्रमाणम् ।
 एवं निस्तनं स्वच्छमनीलमन्तोत्थेयं त्रिरेकतो भवति प्रमाणम् ॥ १९ ॥
 सूर्यप्रदान् पश्चिमगांस्तु योक्षे स्थितां मर्दी किन्तु अहोप्रहाश्च ।
 गच्छन्ति पूर्वां स्थिर एव सूर्यस्त्वात्तदित्येव मते प्रमाणम् ॥ २० ॥
 सताहलं पश्यति सूर्यं विभं त्रिरेकतः पश्यति भूमितोऽपि ।
 जनेकमादृशगुण-प्रवृत्तं तद्वि प्रमाणं न तदधिदृष्टम् ॥ २१ ॥

- ३ द्रष्टा तु पश्यत्यथ जिघ्रतीदं शृणोति धत्ति स्पृशतीदमक्षैः ।
द्रष्टा प्रपश्यामि समस्तमर्थं द्रष्टारमेनं तु कथं क्व विद्याम् ॥ ४ ॥
बाह्यानिहार्याननपेक्ष्य रूपं द्रष्टुं न पश्यामि पृथक् स्वतन्त्रम् ।
नार्थं स्पृशन्तीह यदेन्द्रियाणि द्रष्टा तदा पश्यति नैतमर्थम् ॥ ५ ॥
- ४ द्रष्टुं च दृश्यस्य च योगमूलं तद्दर्शनं येन तयोः स्वरूपं ।
तान्कालिके संमरतः स्वतन्त्रं तयोः स्वरूपं तु कथं क्व विद्याम् ॥ ६ ॥
- ५ द्रष्टास्ति तस्मात् तदुदेति दृश्यं द्रष्टुः पृथक् नास्ति हि दृश्यसत्ता ।
द्रष्टापि वा दृश्यविशेष एव दृश्याभिधानादिह द्रष्टृसत्ता ॥ ७ ॥
- ६ द्रष्टा भवेत् प्रत्यय एव स त्रिधा सामान्य बाह्यान्तरमेदतो मतः ।
बाह्येन्द्रियैश्चाक्षुषरासनादयो ये प्रत्यया ऐन्द्रियका न ते बहिः ॥ ८ ॥
अथान्तरा मानस प्रत्यया इमे सुखादयो यद्विषया भवन्ति हि ।
साधारणोऽन्यस्तु तयोर्जुष्टुतो यो निविशेषो विषयो प्रकाशते ॥ ९ ॥
द्रष्टा स बुद्ध्या बहिस्त्रिन्द्रियैर्वा बहिः स्थितायैष्वपि संनिवृत्ते ।
तेषां यथारूपमुदेति योगात् तद्दर्शनं तत्र न सत्यमस्ति ॥ ११ ॥

४-प्रत्यक्षैतरप्रमाणस्वरुडनम् ।

- १ यदस्ति तत्सत्यमसत्यमेवं यथास्ति तत् प्रादुश्योपलब्धिः ।
अस्तीति धीः सा च प्रमाणसाध्या नास्ति प्रमाणं न ततोस्ति सत्यम् ॥ १ ॥
- २ प्रत्यक्षतस्तर्कत आगमाद्य ह्यानं प्रमाणत्रयजन्मिष्टम् ।
प्रत्युत्थितेस्तु प्रतितर्कयोगात् तर्केषु पश्यामि तु न प्रतिष्ठाम् ॥ २ ॥
- ३ तात्पर्यरूपा ग्रहणेऽप्यनासप्रलापने शब्द इहाप्रमाणम् ।
प्रत्यक्षमूलौ त्वय तर्कशब्दौ प्रत्यक्षमेकं तु परं प्रमाणम् ॥ ३ ॥

५-प्रत्यक्षप्रामाण्यस्वरुडनम् ।

- १ प्रत्यक्षमप्यस्ति न सत् प्रमाणं तद् रज्जुमाभासयते हि सर्पम् ।
स्थाणुं कदाचित् पुरुषं द्रुमाणं चक्षुः प्रमाणं कथमादृतं स्यात् ॥ १ ॥
पश्यामि यन्त्रैरणुवीक्षणादिभिस्त्रिशद्गुणं यस्तु कदापि विस्मृतम् ।
यन्त्रं हि चक्षुस्तत ईक्ष्यते क्वचिद्यै कं द्विधाऽन्यान्यदशान्वयैक्षितम् ॥ २ ॥
महस्थलोद्भिकमरीचिकायामनम्भसि ग्रहपयत्यपो यत् ।
स्रमच्छमाभासयते च नीलं महच्च दूरस्थितमीक्षतेऽणु ॥ ३ ॥
तमेव घालं तरुणं च वृद्धं भूयो विधं प्राहयतेऽन्यकाले ।
वस्पास्तिमद्वस्तुनि न प्रपत्तिस्तदिन्द्रियं नाम कथं प्रमाणम् ॥ ४ ॥

- सन्ध्याद्वये विस्तृतविश्वमकं रक्तं च मध्याह्नं गतं तु ह्रस्वम् ।
 शुभ्रं च पश्यामि न सन्ध्यामतेद् द्वैवं तनश्चक्षुरलीकदर्शि ॥ ४ ॥
 ये द्वयङ्गुलप्रायखविप्रकृष्टे द्वे छादके कापि तदन्तराले ।
 दीपःस्थितोऽनावरणोऽप्यदृश्यो नैकः पृथक् छादकदेशगः स्यात् ॥ ६ ॥
- २ यथातु यत् पश्यति तत्तथास्ति प्रमाणमस्मिन् वद किं तवास्ति ।
 ३ यत्ते प्रमाणं वद तत् प्रमाणं नास्त्यस्ति या तत्र च किं प्रमाणम् ॥ ७ ॥
- ४ आत्थ प्रमाणं निजप्रत्ययं चेत् स प्रत्यय स्रं ननु वक्ति रूपम् ।
 गार्थस्य रूपं न यथार्थतां वा स्रस्मिन् प्रयकोति न तत् प्रमाणम् ॥ ८ ॥
- ५ प्राणान् वहन् भिन्नविधान् प्रतीम किञ्चेपु पञ्चैव यदिन्द्रियैः स्वैः ।
 युञ्जन्ति तद्योगवशादपूर्वज्ञानानि पञ्च क्षणमुद्भवन्ति ॥ ९ ॥
 ज्ञानानि गन्धो रसरूपशब्दस्पर्शा इमानोन्द्रियज्ञानि पञ्च ।
 असन्ति तानि प्रतिभान्ति तत्रादृश्यार्थबुद्धीन्द्रिययोगकृप्या ॥ १० ॥
 या बुद्धिरत्रास्ति यदीन्द्रियं या प्राणाश्च ये तान्न पृथक् प्रतीम ।
 अन्धेन्द्रियार्थान्न यथा तथान्यान् प्राणान्न पञ्चापि भजन्ति खानि ॥ ११ ॥
 एते गुणैर्यं गुणिनः प्रतीयास्तं प्रत्ययं पाष्टिकमेव मन्ये ।
 द्रव्येषु यत्त्विन्द्रिय संनिरुपात् प्रत्यक्षमाहुः स न किं प्रलापः ॥ १२ ॥
 ये यौगिका रूपरसादिवर्मास्ते ह्यक्षजास्तैरितरैश्च रूढैः ।
 समुद्ययोऽनेक गुणाकरोऽयं प्राणीत्यनक्षादधिदन् विवेकात् ॥ १३ ॥
 तदिन्द्रियस्थानसमुद्भवास्ते गन्धादयस्त्राक्षणिका हि भावा ।
 न सन्ति रूपाणि तु तानि पूर्वाग्यसंभवादिन्द्रिययोगतः प्राक् ॥ १४ ॥
 भावास्तु ये सन्ति पुरा निरूढा यद्योगतो यौगिकभावसिद्धिः ।
 अक्षाणि गृह्णन्ति न तानिदानीमपि स्वरूपेण न वेदयन्ति ॥ १५ ॥
- ६ अथापि चार्था न च सन्ति वस्तुतः सन्तीन्द्रियागयेय मनश्च तद्गतः ।
 द्रष्टा तदायत्तविवर्तनं पृथक् प्रत्यायय यथंमसन्तमद्गतम् ॥ १६ ॥
- ७ तन्नो यथार्थग्रहणानि सन्तीन्द्रियाणि नो वेन्द्रियजं प्रमाणम् ।
 ज्ञानैस्तु सामान्यतयाक्षजातैरुदेति यज्ज्ञानमिदं प्रमाणम् ॥ १७ ॥
 प्रत्यक्षदृष्टं ध्रुवमप्रमाणं परोक्षितोऽर्थो भवति प्रमाणम् ।
 इदं प्रमाणं त्रिदमप्रमाणं विवेकतो बोधति तत् प्रमाणम् ॥ १८ ॥
 नीलं तदाकाशमितीन्द्रियोत्थं ज्ञानं समेयामपि न प्रमाणम् ।
 स्रं निस्तलं स्वच्छमनीलमस्तोत्थेवं विवेको भवति प्रमाणम् ॥ १९ ॥
 सूर्यप्रहान् पश्चिमगांस्तु घांशे स्थितां मूर्धा किन्तु भूमीप्रहाश्च ।
 गच्छन्ति पूर्वां स्थित एव सूर्यस्तारावदित्येव मतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥
 सत्ताङ्गलं पश्यति सूर्ये विभ्रं विवेकतः पश्यति भूमितोऽपि ।
 अनेकमाहस्त्रगुण-प्रवृत्तं तद्वि प्रमाणं न तद्दर्शित्वम् ॥ २१ ॥

भूषणतियं क समसूत्रवर्ती प्रोचन् रविर्दश्यत ण्य मिथ्या ।
 भूकेन्द्रतिथ्यं क समसूत्रवर्ती नियुक्त सिद्धयति तत् प्रमाणम् ॥ २२ ॥
 सुप्रस्तले यश्चि रटोद्दृष्टं दशा विजानन्ति तद्प्रमाणम् ।
 अनिन्द्रियज्ञानमपि प्रमाणं तद्वर्तुल्लभं तु विवेकसिद्धम् ॥ २३ ॥
 योऽत्यास्य गगो मधुरां कदाचित् स द्वाटकायाम् गुनास्ति वृद्धः ।
 अश्राक्षजज्ञानविगौरदशे भेदातिगैकात्म्यमतिविवेकात् ॥ २४ ॥
 न चैव तर्कोऽपितु दृष्टिकर्तृशब्दादिवोध्यानुगमप्रसूतम् ।
 तेभ्यः परं ज्ञानमत्रायलक्षं तत्रास्थिता स्मस्तदिह प्रमाणम् ॥ २५ ॥

६-दोषमूलकाप्रमाणस्वरण्डनम् ।

- १ दोषास्तु दृष्ट्या पुनरीक्ष्यते ऽभ्यथैत्येवं त्रिदु केचन सा कथा वृथा ।
 द्विधाऽपि इष्टिर्येदं तत्र दोषजा न दोषजा केति नियम्यते कथम् ॥ १ ॥
- २ केचिद्ब्रह्मचक्षुकुलं प्रमाणं स्वतोऽप्रमाण परतस्तु दोषात् ।
 ब्रह्मस्तु दोषस्य न दोषभावं प्रामाणिकं दृष्टयविशेषसिद्धे ॥ २ ॥
- ३ यत्रान्यथा पश्यति तत्र दोषै यांगोऽस्ति तत्रेन्द्रियमप्रमाणम् ।
 निर्दोषमेवेन्द्रियमस्ति सत्यप्राप्तीति कोप्याह तदप्यसाधु ॥ ३ ॥
 यत्रेन्द्रियज्ञानमदोषमिष्टं दोषो न तत्रेति कथं गृहीतम् ।
 यतोऽस्त्विदं ज्ञानमिदं प्रसूते तेन ध्रुवं दोष इहास्ति मन्ये ॥ ४ ॥
 शंखस्य पीतप्रहण सदोषं यद्वन्ति किन्त्वक्षि यदीदृशोऽ ।
 स्यान्नमितं विश्वजनीनमादौ तदा न दोषोऽस्य भवेद् गृहीत ॥ ५ ॥
 तथैवपकुं प्रभाषामि चक्षुर्द्रव्यैर्यथा ये हृतमस्ति तद्वत् ।
 प्रतीयते यस्तु परन्तु तादृग् यस्त्वस्ति नो धेति न निर्णयोऽस्ति ॥ ६ ॥
- ४ एकाग्रततो नेन्द्रियमात्रजन्यज्ञानं प्रमाणं तत्रपीदमात्थ ।
 अवप्रहृस्विन्द्रियतस्तत स्यादीहा ततश्चागम प्रमाणम् ॥ ७ ॥
 सदोषनिर्दोषपरीक्षण प्रागोहावशादिन्द्रियज योधे ।
 यज्ञायते तेन विवेकजन्यज्ञानं प्रमाणं न तदक्षजन्यम् ॥ ८ ॥
 तेनाभ्रमाणान्पखिलेन्द्रियाणि प्रमाणमेकं मन एव मन्ये ।
 अचाक्षुषं चाक्षुषमन्यशेषं मन प्रतीत्यैव भवेत् प्रतीतम् ॥ ९ ॥

७-मनःप्रामाण्यस्वरण्डनम् ।

- १ मन प्रमाणं न तु धा प्रमाणं मनोऽपि मिथ्या ज्ञपयत्यनल्पम् ।
 परस्य तन्नायपतेऽभ्यधार्थं ततोऽन्यथा भावयते परस्य ॥ १० ॥

मनांसि भिन्नानि भवन्ति मिश्रवत् प्रत्यापयन्तीति न तेषु सत्यता ।
 एकं मनः किञ्चन सत्यमीक्षते परं मनोऽसत्यमिदं प्रपद्यति ॥ ११ ॥
 विवेकतः पद्यति कश्चिदेतज्जगत् सदन्पस्यसदेव सर्वम् ।
 साधु व्यवस्यत्यपि कर्म कश्चित् परस्तु तत्कर्म वदत्यसाधु ॥ १२ ॥
 परस्परान्तविरोद्धभावाश्रानामतानि प्रचरन्ति लोके ।
 न ज्ञायते कस्य मतं तु सत्यं मिथोऽनुमर्द्दादखिलंत्वसत्यम् ॥ १३ ॥
 एकस्य पुंसोऽपि मनः कदाचित् साध्वीक्षतेऽसाधु पुन कदाचित् ।
 विकल्पसंकल्पकरं कथं स्यादेकान्ततः सर्वमनः प्रमाणम् ॥ १४ ॥
 तस्मादिदं यच्च यथाप्रपद्याभ्येतत् तथैवास्ति ततोऽन्यथा वा ।
 शक्यं न निर्धारयितुं तदेकं सर्वं हि सन्दिग्धमिदं यदामि ॥ १५ ॥

८—आत्मप्रामाण्यखण्डनम् ।

- १ परे पुनः प्राहुरिहास्तु नूनं सर्वं तु सन्दिग्धमिदं तथापि ।
 सर्वं हि सन्दिग्धमितीदृशं यज्जानास्यसन्दिग्धमिदं तवास्ति ॥ १६ ॥
 अब्रूच्यते निश्चितमित्यहं यत् प्रवेष्टि तद्वत् त्वमपि प्रवेष्टि ।
 परे च तद्वत् प्रवदन्ति तेषां घेत्ता क एकः क इहाऽस्य वेद्याः ॥ १७ ॥
 प्रवेष्टि तस्माद्दहमस्म्यथो याहमस्मि तस्मादाखिलं प्रवेष्टि ।
 शक्यं न निर्धारयितुं ततोऽस्ति क्षेयं न न ज्ञानमहं च नास्मि ॥ १८ ॥
 अथापि वा प्रयय एष एको वेत्ता च वेद्यानि च वित्तयोऽपि ।
 तस्यैव रूपं न ततोऽस्ति मित्रं सर्वं जगत् प्रन्ययमेव मन्ये ॥ १९ ॥
 अथापि वा सन्ति पृथग् विद्यानि घेत्ता च वेद्यानि च वित्तयोऽपि ।
 वेद्यानि वा सन्ति यथा स्वरूपाण्यतोऽन्यथा भान्ति तु वित्तियोगात् ॥ २० ॥
 विचिन्तनं मे निर्विषयाऽयमाति, सा भाति नित्यं विषयात्मनैव ।
 अर्थः स्वरूपाच्च्यवतेऽस्य धीश्च द्वियोगजं रूपमपूर्वमेतत् ॥ २१ ॥
 द्रष्टुं न शक्यं यदिहास्ति सत्यं यद् दृश्यते तत्क्षणिकं न सत्यम् ।
 परः सहस्रैरपि नात्र याथातथ्यं प्रयत्नैरुपगन्तुमर्हम् ॥ २२ ॥

९—सत्यज्ञानाशक्यत्वापादनम् ।

- १ सर्वं प्रमाणं मनमप्रमाणं न हि प्रमाणाय परं प्रमाणम् ।
 यद्प्रमाणं न तदस्ति सत्यं तस्मादमन्याद्धि न सत्यसिद्धिः ॥ २३ ॥
 सत्यप्रहायास्ति न कोऽप्युपायो नोपेयसिद्धिस्तु पिनास्युपायात् ।
 तस्मादशक्यार्थपरीक्षणार्थं यत्नो वृथास्ति क्रियतां विरामः ॥ २४ ॥

१०-जीवस्वरुडनम् ।

१. जीवोऽयमामा न शरीरमिन्द्रोऽस्यमूर्तमूर्तव्यतिरिक्तरूप ।
सूक्ष्मं शरीरस्य यदास्त रूपं स्थूलं यतोऽजायत सोऽस्ति जीव ॥ २५ ॥
शरीरखद् मित्रियमाणरूप, साकं शरीरेण स जायते च ।
नश्यत्यनेन सह्य मृत्वा लोकान्तरेणादिति तु प्रमोऽस्ति ॥ २६ ॥

११-ईश्वरस्वरुडनम् ।

१. आपामपादात्रिदुषां कुलाद्वा नाद्यावि यन्नैरवि योऽस्ति इष्ट ।
मित्येभ्वरं तं परिकल्प्य सूक्षां कुर्यान्ति कर्माणि वृथा तदर्थम् ॥ २७ ॥
स सधदानन्द इहभ्वरोऽस्तौत्यातु परे तन्मतमस्ति मित्या ।
न तावदानन्दमयस्तथा सयकाम इत्येव जगत्तु वृथात् ॥ २८ ॥
यत्त्वज्जन्तु लोकवदत्र लीला कैः स्वयमि यस्ति विद्वभ्यनैवा ।
प्रतारणा वा न स ईश्वरोऽसौ संभाज्यते प्रातृत्तृषोक्साभ्यात् ॥ २९ ॥
लोके च लीला द्वित्रिधा विनोदे हतु पयस्ताडनवद् वृथा वा ।
प्यनक्ति तु प्रागिह दौर्मनस्यं, वैरुवाग्निस्तारत्रिधित्रिनोद ॥ ३० ॥
यदा जगत्कतु र्मुष्य तस्माज्जगद्विधानाम्भनस प्रसाद ।
सुखोदयो च ध्रमस्य तर्हि प्रतीयते प्रागिह तु खयोग ॥ ३१ ॥
अथो वृथा-कर्म तु पापमस्तीश्वरो वृथा तन्न कदापि कुर्यात् ।
एतद्वद्वय तु व्यतिरिच्य लोके लीला न काचित् तदयं मृषायं ॥ ३२ ॥
विज्ञानरूप परमेश्वरोसात्रियादुक्ते तदसत् प्रतीम ।
विज्ञानमेवेश्वर इत्यते वा विज्ञानयानीश्वर इत्यते वा ॥ ३३ ॥
ज्ञानं यदीश स जडस्तदानीमापद्यते ज्ञानमिदं क तिष्ठेत् ।
विज्ञानयानोश्च इत्यते चेद्विज्ञानमिन्द्रोऽस्यपि कश्चिदर्थं ॥ ३४ ॥
प्रमाणतो ज्ञानमुदेति सर्वे तज्ज्ञान मासीदिति किं प्रमाणम् ।
ज्ञानं कश्चिद्विषयं न ह्यं प्राक् सृष्टित सो त्रिययोऽस्य बोध्य ॥ ३५ ॥
शश्वज्जगज्ज्ञानगत पि शतुस्तत्कर्मणा सृज्यत इत्यलोकम् ।
यतोऽन्निषं ज्ञानमत फयं वा ज्ञानादिमि स्युर्विषया प्रसृष्टा ॥ ३६ ॥
स ईश्वरो नित्य उतैव जन्मजान् स जायते चेज्जगदेव नेश्वर ।
यतोऽन्यतोऽसाश्रुदित स ईश्वरोऽयानीश्वरो नित्य उतास्यनित्यात् ॥ ३७ ॥
आकस्मिकरुद्वेज्जगदप्यकस्मात् संभाज्यते व्यर्थं इहेश्वरोऽयम् ।
अनित्यतायां पुनरेवमेवाशङ्का प्रसृतं ततोऽनवस्था ॥ ३८ ॥
नि योऽस्ति चैत्रित्य जगत् सृजत्ययं यद्वा कदाचित् सृजतीत्यपूर्वम् ।
नि यस्य काम प्रतिगन्तिरीहितं नित्यान्यनियान्ययया मनुष्ययत् ॥ ३९ ॥
नित्या यदि ज्ञानविधानकामना नित्यं तदेदं तु जगत् प्रसृज्यते ।
न प्रागभागे जगतस्तदास्य सा व्याहन्यते सृष्टिविधौ विधानृता ॥ ४० ॥

अथो कदाचित् सृजतीति मन्यसे तत् प्रागभावं च कदापि पश्यसि ।
 किन्तु प्रमाणं हि न तत्र दृश्यते तत् कल्पनामात्रमसामुच्यते ॥ ४१ ॥
 अनित्यकामस्य तु कामना क्वचित् प्रजायते सृष्टिकृते मतं यदि ।
 उद्देश्यमेतस्य किमस्ति सृष्टये कस्मादकामस्य स काम उद्गतः ॥ ४२ ॥
 मनोविनोदार्थमिदं तदा पुरा संभाष्यते ग्लानिरमुष्य मानसे ।
 सृष्ट्युत्तरं प्रीतिरिहास्ति तस्य चेद्ग्रेऽल्प आनन्द इति प्रसज्यते ॥ ४३ ॥
 नित्यकं चेत् कुरुते तदात्वसावकर्मरुत् पा रुरुदेव संभवेत् ।
 अनिच्छतस्तस्य जगत् स्वतो यदि प्रवर्तते तर्हि ब्रूयेव स स्मृतः ॥ ४४ ॥
 निर्माणकर्ता तु स सृष्टिकर्ता सृष्टा स चेत्तर्हि भवेद्विकारी ।
 निर्माणको ब्रह्मगुणाद्यपेक्षी प्रसज्यते तत् परतन्त्र एव ॥ ४५ ॥
 स किंशरीरः किमुपाय एव वा कुत्र स्थितः कुत्र कदा विनिर्म्ममे ।
 किमस्युपादानमयास्य चेष्टितं किं सृष्टिनः प्रागुपपद्यते न तत् ॥ ४६ ॥
 स व्यापकः स्रोत्रियते मितोवा मितस्तु विश्वेन समोऽस्यनीशः ।
 स व्यापक इवेत् जगदेतदास्ते कुनावकाशेऽन्यकाशतायाम् ॥ ४७ ॥
 तदित्यमत्राऽनुपपद्यः सुब्रह्मोऽपि विश्वेश्वरकल्पनायाम् ।
 स्त्रीकुर्वतो वाऽनुपपन्नमधक्यामितण्डा परिहा र्यशून्या ॥ ४८ ॥
 तस्माद् ब्रूथैश्वरकल्पनेयं मन्यामहे शाश्वतिकं जगत् तत् ।
 अद्यान्तरानेकविकल्पकृत्स्नं स्वभागतः शश्वदिदं स्वतोऽस्ति ॥ ४९ ॥
 सत्ता तु येऽयं जागतः स ईश्वरस्तत् सत्तया सज्जगदस्ति न स्वतः ।
 इत्थं विदुः केचन सा विडम्बना स्वनक्तया सन्न कुतस्तद्विष्यते ॥ ५० ॥

१२-उपास्यदेवताखण्डनम्

१. स्त्रीकुर्वते क्रीचिदने न देवान् विविक्षणान् निग्रहिणोऽप्यदृश्यान् ।
 स्त्रीपुत्रमित्रादिसमाजगन्धं पारं च पुण्यं च वदन्ति तेषाम् ॥ ५१ ॥
 अथापि तानेश्वर्यद्वेषुपासते तान मन्यते स्वाभिमतायसावकान् ।
 न, सन्ति, दे, निग्रहिणोऽप्य, वस्तुतः, प्रमाण, ग्लान्यस्तादुपासते, चूष्य, ॥ ५२ ॥

१३-सर्गसिद्धान्तखण्डनम् ।

१. विज्ञाननिर्म्मन्यनजातरूपं सिद्धान्तमाज्ञोपनिषत्पदेन ।
 अवर्म्म र्मार्खिजकर्ममार्गे स्थियस्थितौ सोऽनिषत् प्रबुद्धके ॥ ५३ ॥
 किन्तुस्ति सन्दिग्धमिदं समस्तं नैकोऽपि सिद्धान्त इहोपपन्नः ।
 तस्माद् यथेच्छाचरणं विस्तां मिष्यायमान्नाचविचारगन्धः ॥ ५४ ॥
 यदेव यत्रैव यथैव भासते तदेव तत्रैव तथैव मन्यताम् ।
 यत्रोचते ते न मयं च यत्र ते तत्कर्म कुर्याः सुखमोस्त्व मा शुचः ॥ ५५ ॥

१४-असमाधेयप्रश्नावली ।

१. सहस्रशो लक्षश एव फोटिदाः दाढ्याः प्रजन्त इहार्थतोऽर्थत ।
 विद्यानशात्यामु न तत्प्रमाधये वैशानिकाः केऽपि कदापि वा क्षमाः ॥ ५६ ॥
 उद्यन्ति दन्ता नहि जन्मकाले क्षरन्ति भूत्वा पुनरुद्भवन्ति ।
 विशीर्यमाणा न पुनर्मथन्ति प्रायेण विज्ञानमिह श्रथं स्यात् ॥ ५७ ॥
 अप्रेऽधरा एव भवन्ति दन्ता अथोत्तरा अप्यधरेऽणुभूता ।
 दन्ताः प्रथीयांस इयोत्तरे स्पुर्दृष्टाः प्रवृद्धा तु समा तु जम्भ्याः ॥ ५८ ॥
 प्रजाः प्रजापन्त इमा हि लोमशाः किन्तूपगक्ष्याणि भवन्ति चोत्तम् ।
 दम्भणि दुर्वारिणकानि वा सृणां स्त्रीणां तु न दम्भु समुद्भव. कुतः ॥ ५९ ॥
 शीर्षं व चाप्र पलितो भययं सोऽन्येथ सर्व पलितो धयम्पयि ।
 मध्ये धयस्येव निपितमुद्ग्रेऽत्रे त शिरीर्षं स्वप्रितस्य वा किम् ॥ ६० ॥
 स्वैदायनः शौनक एवमेवं पप्रच्छ तृदालकमारुणि प्राक ।
 ब्रह्माप्ययं कुण्डित एव तर्ष्या प्रत्युत्तरे न क्षमने स्म तेषाम् ॥ ६१ ॥
 प्रवर्द्धमानोपि नर कुतोऽष्टप्रादेशतो नोर्ध्वमुपति वृद्धिम् ।
 कुतः शिरोजाः पुरतोऽवरता कृष्णा सितास्नत्परतस्तु पीताः ॥ ६२ ॥
 प्राणद्वयं वृक्षगतं मनुष्ये प्राणद्वयं वृक्षनिघाश्च तस्मिन् ।
 वृक्षणा द्रुमा पल्लविता पुन स्तुवृक्षणो नरो जीवति नेति कस्मात् ॥ ६३ ॥
 यथा वृक्षा वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।
 तस्य पक्ष्यानि सामानि स्वगतात्पारिका बहि ॥ ६४ ॥
 एव एवास्य दधिर् प्रसदि त्वच वरपट ।
 तस्मात्तदा वृन्नाद् प्रति रसो वृक्षादि वाहतात् ॥ ६ ॥
 मासान्यस्य यकराणि किनाटं स्नाय तस्थिरम् ।
 अस्थीन्यन्तरता दारुणि मज्जा मज्जोपमावृता ॥ ६६ ॥
 यद् वृक्षो वृक्षो रोइति मूलान्नवर पुन ।
 मत्स्यं श्विन्यत्सुना वृक्षा कस्मान्मूलान् प्ररोइति ॥ ६७ ॥
 वेत्स इति मा वोचत जीवतस्तत् प्रजापते ।
 जात एव न जायते को म्वेनं जनयेत् पुन । ६८ ॥
 धाना वइ उवै वृक्षोऽ-दत प्रेत्यतंभव ।
 यत्समूल मुदुद्वेषैर्षं न पुनरा भवेत् ॥ ७० ॥
 यत् परमूले यद्दृष्टु मस्य द्वे कण्डके उद्भवतः सहैव ।
 यकं तु तत्रैकमथैकमन्यत् त्वग्नमीक्षे तद्विदं कुतोऽभूत् ॥ ७० ॥
 या वर्तमाना अपि या भविष्या याश्चाप्यतीता जनता अनन्ताः ।
 तदाकृतौ तद्वचने च भूय. साम्येऽपि किं भेदकमित्यचिन्त्यम् ॥ ७० ॥
 उच्छ्वासनिश्यासत्रि जी शरीरे प्रतिक्षणं यौ भवतो निसर्गात् ।
 भूय परीक्ष्यापि तयोर्थथायद् विदन्ति हेतुं न मनीषिणोऽपि ॥ ७१ ॥
 कुतो दिवाय प्राश्च कुतो निशान्ता अहर्निदां तुल्यदशाः कुतः स्युः ।
 भृण्वन्ति कस्माद्य दशैव केचिच्छिका सुपुतस्य कुतो न दृष्टा ॥ ७२ ॥

पेन्द्रं धनुर्वद्दुर्मर्धवृत्तं वीक्षे न करमात्परिवृतुं लं तत् ।
 पाद्मार्हाहतामत्रजलस्य वीची संतिष्ठते नाभिमिहेत्यकस्मात् ॥ ७३ ॥
 कुतो न वीक्षे हसितं खगानां कथं शिखा शोणितपृष्टिरुर्ध्वात् ।
 कुतो रवीन्द्रोः परिवेष एवं समस्तपृष्ठ्यां न कुतः स दृश्यः ॥ ७४ ॥
 काचे दृढेऽप्यप्रतिरुद्धरश्मिर्निरुध्यते ध्रुवतिलेन कस्मात् ।
 लौहे कठोऽप्यनिरुद्धतापोऽह्नाऽल्पखण्डे पि निरुद्धघते किम् ॥ ७५ ॥
 दृढोऽपि लौहो मृदि शीर्यतेऽथाङ्गारः समास्तिष्ठति शाश्वतीः किम् ।
 विनैव पक्षं पशवोपि केचिद्भ्रमन्ति खेऽन्ये तु न पक्षिणोऽपि ॥ ७६ ॥
 सर्वं तदित्थं व्यभिचारि कश्चिन्न शन्यतेऽस्मिन्नियमः प्ररकुम् ।
 सूर्यं जिघृक्षेदपि पाणिना यज्जिज्ञासते तद्वदिदं समस्तम् ॥ ७७ ॥

(१) आश्रयं व पश्यति कश्चिदेन माश्रयं वद, वरति तथैव चान्य ।
 आश्रयं वान मन्य श्रुति भुक्त्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ॥ ७८ ॥

अचरज भरी आंखों से देखता है इसे कोई,
 अचरज के तौर पर कहता है इसे कोई ॥
 अचरज के भावों से सुनता है इसे कोई,
 धार्यार सुन कर भी न जानता है इसे कोई ॥

(२) “ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविशामुपासने ।

तता भूय इव ते तपो य उ विद्याया रताः ” ॥ ७९ ॥

गहरे अँधेरे में घुसते हैं वो, अनजान थे समझ अरु देखार हैं जो ।
 उससे भी ज्यादा अँधेरे में वो, सब सही जानने को मुस्तैद हैं जो ॥

१५—अज्ञानश्रेयस्त्वसूत्रम् ।

वृथा च विज्ञानरते परिध्रमो न ज्ञानतः श्रय इहोपलभ्यते !
 विरुद्धभावाश्रयणे विधादिता चित्ते च कालुष्यमतीव जायते ॥ ८० ॥
 ये ज्ञानिनस्ते सततं बुभुक्षया व्यग्रा भ्रान्तोऽपि न वेत्तुमीशते ।
 अज्ञेयमर्थं तत आकुलेन्द्रियाः करस्थमन्नं च न हन्त भुञ्जते ॥ ८१ ॥
 अज्ञानिनां किन्तु न चास्त्यहंश्रुतिर्न चित्तकालुष्यमतो न चिन्तनम् ।
 सुरेण निद्रान्ति, सुरेण जाग्रति, प्रायः सुरं जीवनमस्ति तादृशम् ॥ ८२ ॥
 अज्ञानिकाः केचन सात्यमुग्रि—शाकल्य—पस्वादय पयमूचु ।
 दुरुदृष्टिक्रमहेतुचिन्तायैमुप्यमेयां हि मतेऽस्ति पथ्यम् ॥ ८३ ॥

इति सान्द्रिग्यसयौपनिषत् ॥ x ॥ प्रथमं पर्व ॥ १ ॥

अथ--असत्योपनिषत् ।

१-परस्प प्रत्ययमर्हात् सर्वमतानामप्रामाण्यम् ।

१. विमर्शयन्तो जगतोऽप्य मूलं प्राप्ता अगृह्यन् मतमन्यदन्वयत् ।
 एके प्रिसत्यं तु, परे द्विसत्यं, यदग्निं चाग्ने यदुर्ध्वं रुसत्यम् ॥ १ ॥
 इत्थं विद्वां सशयतः परस्पराद्याताश्च सर्वाणि मतानि दुद्रुधुः ।
 नास्ति प्रमाणं यदि तर्हि निश्चिनं नास्त्येव किञ्चित् त्विति मन्मटे वयम् ॥ २ ॥
 यस्तोयमस्तोत्यविदत् प्रमाणतः स हि प्रमाणं यदि नेशते तदा ।
 न तोयमस्तोत्यन्धारयेत्, स्ततोऽस्तत्ता हि, नत्ता तु भयेत् प्रमाणतः ॥ ३ ॥
 सामान्यतः सर्वविधप्रमाणाभापोऽस्ति चेत् संशय एव नास्ति ।
 सामान्यतः सर्वमिदं स्ततोऽस्तत् सिद्धयेत्, प्रमाणेन तु सद् धियैत ॥ ४ ॥
 तस्मात् प्रमाणव्यतिरेकत सतो यथा तथा स्याद्स्ततोऽप्यधारणम् ।
 इत्थं कुतर्कावसरो न विद्यते, स्याद्वा तथापि त्यसदेव सिद्धयति ॥ ५ ॥
 सद्वास्ति चेत् सर्वमस्तत् प्रतीयतां स प्रत्ययस्यस्ति स नापलभ्यते ।
 इत्थं कुतर्कोऽपि न युज्यते यतः स्तप्रान्तिकज्ञानवदस्थ भावनात् ॥ ६ ॥
 यथाग्निं रत्यन्तविद्वद्वा लान्द्रसत्ताण दहन तेन सहैव शाम्यति ।
 तथा नस्तत्प्रत्यय एव सर्वसद् व्यपोह्य तेनैति गृह व्य रोहनम् ॥ ७ ॥

२-शास्त्राणां मतभेदादात्मस्वरूपे सिद्धान्ताप्रतिपत्तिः ।

- वैशेषिकाणां द्विविधोऽयमात्मा प्राधानिका आहुत्नेकधात्मा ।
 शारीरकाणामयमेक आत्मा सचेऽभ्यमी संशयितः स्म खान्त ॥ १ ॥
 जीवेद्वरौ पश्यति तौ कणादः, प्रत्येति जीवान् कर्पिली न चेशम्, ।
 द्वेषायनो मन्यत ईशमेकं, नैत्रस्य कस्यापि स निश्चतोऽर्थः ॥ २ ॥
 वेदान्त वाक्येष्वपि कश्चिदर्थो न निश्चितो लभ्यत ऐक्यमयात् ।
 प्रज्ञानमात्माऽथ महानिहा मा विज्ञानमात्मा कश्चिद्व्ययामा ॥ ३ ॥
 आत्पर्यवद् पश्यति शरिरेनमारचपर्यवद् वदति तर्पे चान्य ।
 आत्पर्यवच्चैव नमन्य भ्रष्टाति श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चिच्च ॥ ४ ॥ [गीता]

३-आत्मज्ञानाशक्यत्वे वेदर्पिसहानुभूतिः ।

- वेदर्पिन्वाह यथाऽयमात्मा न शक्यते ज्ञानुमपि प्रयत्नात् ।
 यदा ममान्तर्हृदि यागुपागाद् आत्मानमेतां प्रयदाभि वाचम् ॥ १ ॥

४-तथा चाह भगवान् दीर्घतमा महर्षिः ।

"न विजानामि यदि वेदमस्मि जित्यः सप्रदो मनसा धरासि ।

परः प्राग्व प्रपमजा श्वतस्य आदिद वाचो अग्रद्वे भागमत्सा ॥ २ ॥ [१। १६४। ३० ।]

५-असङ्गत्व-ससङ्गत्वयोरात्मस्वरूपानुपपत्तिः ।

३ असङ्ग आत्मास्ति, ससङ्ग एव वा, ससङ्गतायां तनुवञ्च्यवेत सः ।
न कर्मजन्योऽतिशयस्तु संभेदसङ्गतायां गतिभुक्तिमुक्तिदः ॥ १ ॥

६-प्रेत्यावस्थान-लोकान्तर गमन-जन्मधारणेषु मतभेदा- देक सिद्धान्ताप्रतिपत्तिः ।

लोकान्तरं याति स कस्यचिन्मते स्वकर्म भोक्तुं नरकेऽथवा दिवि ।
देहं त्यजन् पौषिकमेव तत्क्षणाद् गृह्णाति देहं तु परं मतान्तरे ॥ १ ॥
लोकान्तरे नैति स कस्य चिन्मते, न जन्म गृह्णाति पुनः स कर्हिचित् ।
गान्धर्व देहः स इहैव तिष्ठति प्रेतः सुखं दुःखमुपैति वा क्वचित् ॥ २ ॥
मतान्तरे कर्हिचिदस्य कर्मणो विचारणां विश्वपति करिष्यति ।
अनुग्रहं निग्रहमस्य तर्ह्ययं विधास्यतीत्येवमनेकधा मतम् ॥ ३ ॥
एतेषु सवेषु मतेषु बुद्धिमत्कृतेषु कुत्रापि परीक्षणं नहि ।
शस्यं विधातुं, न च तत्र कुत्रचित् प्रमाणमस्तोतिवृथा विद्म्यना ॥ ४ ॥

७-प्रेत्यभावान्तरानवगमादनिर्णयः ।

मृतः क्षणादेव तु जायतेऽथवा मृतः स कालेन पुनर्विजायते ।
तत्प्रेत्यभावे क्षणमेकमन्तरं सहस्रवर्षाण्यथवेति वेत्ति कः ॥ १ ॥

८-योनिपरिवर्तनानवगमादनिर्णयः ।

श्वाश्वः शुक्तये, स शुको नृविप्रहे, नरः करित्ये, परिवर्तते न वा ।
इत्यस्ति संदेहपदं, न तस्यार्थत् कश्चिद्विपश्चित्कुरुते विनिश्चयम् ॥ १ ॥

९-सर्वत्र संशयनिस्ताराशक्यत्वम् ।

न सोस्ति नाभून्न भविष्यतीदृशो मृतो य आगत्य वदेत् परिस्थितिम् ।
पारत्रिकी, यस्य वचः प्रमाणतः स संपरायोऽत्र भवेद्विनिश्चितः ॥ १ ॥
विभीषिका मात्रमिदं यदुच्यते प्रेत्याहसा दुःखशतानि भुञ्जते ।
पृथक् पृथिव्या न हि लोक इष्यते न स्वर्गलोको नरको न विद्यते ॥ २ ॥
एकान्त दुःखं नरके न सौख्यं स्वर्गः सुखायैव न तत्र दुःखम् ।
सुखं च दुःखं च मनुष्य लोके—तद् विप्रन्ममाय वचोऽप्रमाणम् ॥ ३ ॥
कियद्दामोऽलमलं परिश्रमैः परोक्षभावस्य विचारवर्त्मनि ।
सहस्रवर्षं दुदेहपातनैरसंशयं ज्ञातुमिदं न शस्यते ॥ ४ ॥

१०—प्रेत्यात्मसत्ताया नितान्तमिथ्यात्वम् ।

प्रेत्यायमात्मास्ति न चेति संशयः प्रवर्तते नैव कदापि शाम्यति ।
 प्रत्यक्षमीक्षे घपुपोऽवसादनं यदीन्द्रियाणां मनसोऽस्य चात्मनः ॥ १ ॥
 जिह्वां विना नो रसना, न नासिकां घ्राणो, न नेत्रेण विनाक्षि तिष्ठति ।
 श्रोत्रं न कर्णोत्, न चर्मणा त्वचा, मनो हृदाऽऽत्मा च विना न वर्ष्मणा ॥ २ ॥
 जीवद्दशायां न कदापि दृश्यते विना शरीरं पृथगात्मनः स्थितिः ।
 कथं प्रतीयां घपुपोऽवसादने स एव आत्मास्ति परत्र संचरन् ॥ ३ ॥
 मृतः स आत्मा यदि वर्ष्मणा विना लोकान्तरे पारयतेऽभिधायितुम् ।
 कुतः स न स्वं परिवारमागतोऽभिगच्छति, दत्तं न भुनक्ति वा कुतः ॥ ४ ॥

११—रथात्मवत् शरीरात्मनाशात् प्रेत्य संज्ञाभावः ।

एषो यथा अक्रधुरादिदाक्षिणः शक्तिप्रबुद्धा लभते विचारिणीम् ।
 तथा शरीरं हृषिरादिघातुभिःशक्तिप्रबुद्धामुपयाति चेतनाम् ॥ १ ॥
 भूतेभ्य एभ्योऽधि समुत्थिताऽथ सा विचारिणी शक्तिरपेति तान्यनु ।
 रथस्य भङ्गे तु न तस्य भिन्नवत् कश्चित् स आत्मा दिवमेति युक्तये ॥ २ ॥
 तथैव भङ्गे घपुपोऽवसादने सा चेतना शक्तिरिदं नश्यति ।
 तान्येव भूताभ्यनु न त्वितः पृथक् कश्चित् स आत्मा दिवमेति युक्तये ॥ ३ ॥
 ब्रवीति विद्वानपि याज्ञवल्क्यः स्वोऽप्यङ्गे निश्चितमेतमर्थम् ।
 न प्रेत्य संज्ञास्ति न चायमात्मा लोकान्तरं याति शरीरानाशे ॥ ४ ॥

१२—मरणात्तरमात्मनोऽस्त्ये वेदर्पिसहानुभूतिः ।

- (१) 'यथायं पुरुषो क्षिपते उश्मात् प्राणा कामन्ति-आही मेति । मेति होवाच
 याज्ञवल्क्य । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्चक्ष्वति । आध्मायति मृतं शीते ', (शत १४ : ६ ।)
 (२) 'यथा सैन्यवचनोऽनन्तराऽबाध-कृत्सो रसपन एवमयमात्माऽनन्तरोऽबाध-
 कृत्सु प्रज्ञानयन । एतेभ्योऽभूतस्य सत्त्वाय तान्येव विनश्यति न प्रेत्य
 (३) संज्ञास्ति ॥ ४ ॥ 'यथा सैन्यव शिल्प उर्कं प्राप्त उर्कमेवाहु विलीयेत,
 न हास्योऽपश्योपव स्वाः यतो यत्सत्त्वा दर्शित-लवण मेव एवमिदं'
 मद्द भूत मनन्तमपारं विज्ञान एव एव । एतेभ्यो भूतेभ्य' समुत्थाय तान्ये
 वाहु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति [शत- १४ : ४४] [१४ : १० ।]

१३—आत्मनः प्रेत्य सत्ताभावसिद्धान्तः ।

स्वार्थान्धताश्रोत्रशादिमे जना यथेच्छमन्यान्यमतान्यकल्पयन् ।
 न यस्तुतः प्रेत्य कदा चिदात्मनः स्थितिः क्व चाप्यस्ति, ततो विरम्यते ॥ १ ॥

इति सर्वासत्योपनिषत् । द्वितीयं पर्व ॥ २ ॥

इति मधुसूदनविद्यानाचर्यप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे
 संशयोच्छेदवादे संशयाधिकारो नाम
 द्विपर्धो मध्यमकाण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ संशयो च्छेदाधिकारो नामोत्तमः काण्डः प्रारभ्यते ।

तत्रेदं विशिष्टाद्धैतविज्ञानं नाम विशिष्टत्रिसत्योपनिषत्
प्रथमं पर्व ।

सर्वासत्यवादप्रतिवादः प्रथमखण्डः ॥ १ ॥

१—आलोचक-परामर्शो संशयाभ्युपगमप्रतिवादः ।

एके त्रिसत्यं च, परे द्विसत्यं, तथैकसत्यं च वदन्त्यसत्यम् ।
नाना मतानि प्रसमोक्ष्य केचित् संशयं पश्यन्ति न तेषु सत्यम् ॥ १ ॥
न संशयं प्राप्य मनोहृतः स्याद् ध्रुवं परीक्ष्ये पथि संशयः स्यात् ।
संशयं निणेतुमुपैतु यत्नं प्रयत्नतोऽन्विष्य लभेत रत्नम् ॥ २ ॥
नाशेयमात्रप्रतिरक्षिहेतोरेकान्ततोऽपेक्ष्यमिदं प्रमाणम् ।
सहस्रशः सन्ति जगत्पदार्था अतीन्द्रिया येषु न धीप्रवेशः ॥ ३ ॥
यावद् विजानाम्यपि यत्र युक्तिर्यत्र प्रमाणं प्रतिभाति तावत् ।
स्वीकार्यमन्यत् त्विह नाभ्युपेयादिति प्रवृत्तिः एतु बालिशानाम् ॥ ४ ॥

२—सर्वासत्याभ्युपगमप्रतिवादः ।

माधारणा दुर्बल बुद्धयो मुहुर्निगूढभाषाश्रवणेन विह्वलाः ।
मनोहृता गूढविचारविन्द्यास्त्वेकान्ततः संप्रमत्त्यमूचिरे ॥ १ ॥
न त्वस्य फलं न्य मिहास्ति किञ्चित् ज्ञातव्यमप्यस्य न किञ्चिदस्ति ।
नादेयमेतस्य न ह्यमीक्षे तस्मादपेक्षे तमसात्वाद् ॥ २ ॥

३—त्रिसत्योपासनायाः कर्मयोगसापेक्षतयाव्यवस्थितत्वात् संशयाजनकत्वम् ।

नात्यन्त मूढा न च दीर्घदर्शिनो ये मत्स्य कक्षात्रयवहारपण्डिताः ।
तावत् त्रिसत्ये कृतबुद्धयः स्वतो भिन्नं महेताननमुपासते हि ते ॥ १ ॥
प्रवृत्तिमात्रं व्यदात्तनिष्ठैरालनीयं परमेभ्यस्तैः ॥
स्थितिमितं यन्नविशेषमत्रं निवेद्य नैवेद्यमलं न इज्यः ॥ २ ॥
यद्येन तेनैव महायमानस्तेषामसंशयैः परमेश्वरोऽयम् ।
जीवा मयज्ञाः परमेश्वरस्था, जीवेषु तेषाम्भ्वरज्ञानिदाः स्युः ॥ ३ ॥

भुङ्क्ते हि जीरोऽन्नमयं स यशो देहे भवेदीश्वरतन्त्रमुत् ।
 स ईश्वरस्तत्र तथा करोति यथाश्रते यद्यफलं स जीव ॥ ४ ॥
 ग्रन्थं प्रचाख्येह सदर्शपोधं राष्ट्रं प्रतिष्ठाप्य त्रिशिष्टमंस्थाम् ।
 शिल्पं विनिर्गम्य महोपकारयज्ञेन तेनेशमसानुपास्ते ॥ ५ ॥
 अनेन चानेन च कर्मणास्मिन् जगत्यपूर्वं युगमारभन्ते ।
 तेनेश्वरो विश्वत्रयुर्नजीनं संस्कारमासाद्य महीयते हि ॥ ६ ॥
 अनेन चानेन च कर्मजातेनामुष्य जीवस्य धिया स आत्मा ।
 स्वार्थान्धता कल्मषदूरहानादुदास्तामेति जगत्प्रतिष्ठ ॥ ७ ॥

४-एकसत्योपासनाया ज्ञानयोगसापेक्षतया व्यवस्थितत्वात् सशयाजनकत्वम् ।

विधाय शुद्धां धियमित्यमग्रतस्तूपासना धर्मप्रशात्तदुत्तरम् ।
 विज्ञानमार्गं प्रविशेदलौकिके नात्राधिकारो व्यग्रहारागमिणाम् ॥ १ ॥
 यत्सूच्यते सा व्यग्रहारमार्गं जीवेश्वरान्योन्यत्रिभेदबुद्धि ।
 मिथ्यास्ति तस्मात्तदुपास्ति धर्माच्छेद्यो न संभाव्यत इत्यसत्तत् ॥ २ ॥
 मृदुम्भयो कारणकार्ययोर्यथा तादात्म्यमीक्षे परमार्थदृष्टि ।
 तथापि लोकेऽस्ति हि भेदवासना नायन्तमज्ञानमिदं न पातकम् ॥ ३ ॥
 स्याद्वाय विज्ञानविचारमार्गिणामिदं मत सर्वविधं यथार्थवत् ।
 बुद्धिश्चरन्ती पथि यत् क्वचित् क्वचिद्विश्राम्यतीमानि मतानि तद्वशात् ॥ ४ ॥
 सूक्ष्मादियं सूष्ट्रियाय पीजता पीवेक्ष्यते पीज्जि हि याति हरूपुर ।
 सूक्ष्मातिसूक्ष्मं त्वग्गाहते क्रमात् क्रम स एवेह मतक्रमोऽमरत् ॥ ५ ॥
 सूक्ष्मात् क्रमात् स्थूलमभूदिदं जगत् स्थूलात् क्रमात्सूक्ष्मतमं तु मृग्यते ।
 एरीक्ष्यते कारणमस्य मोलिकं तत्राग्रतस्तानि मतानि सत्यवत् ॥ ६ ॥
 विचारकक्षापत्पारागामिनो विज्ञानपाथोधितलावगाहिन ।
 अलौकिक किञ्चिद्वेक्ष्य चक्षते सत्य तदेवं मतमस्ति निश्चितम् ॥ ७ ॥

५-शास्त्रत्रयमतभेदोत्पन्नसंशयस्य निरासः ।

विशेषशास्त्रे च प्रधानशास्त्रे शारीरशास्त्रे च मतप्रभेद ।

आक्षिप्यते संशयहनुभूतो यस्तत्र चेदं प्रयत्नामि किञ्चित् ॥ १ ॥

(१) निर्गन्धि भूतामगुणं कणाद्रको महान्नमा मानमपीह पश्यति ।

विशेषतो लक्ष्यमिहात्रिभूतयद् गीणी प्रवृत्तिस्तु ततोऽन्यत्रमनि ॥ २ ॥

(२) महान्तमा मानमलं निरूपयन् क्षेत्रज्ञमभ्य कपिलोऽनुपश्यति ।

प्रधानतोलक्ष्यमिहाधिदैवतं चाध्यात्ममप्यस्त्यविशेषतो गति ॥ ३ ॥

(३) क्षेत्रज्ञमा मानमलं निरूपयन् कृष्णश्चिदात्मानमपीक्षते बहु ।

अध्यात्मलक्ष्येण सहाधिदैवतं सहाधिभूतं च समीक्षतेतराम् ॥ ४ ॥

चत्वार आत्मान इमेऽनु संहिता त्रमाश्रित्वा न तु तत्र संशय ।
 अनुग्रहोऽयं यदिदं पृथक् त्रमाश्रित्यते, न क्रियते तु संकर ॥ ५ ॥
 शास्त्रं तदेकं त्रिभिरेभिरिष्यते तस्मिंश्चतुर्णां प्रतिपत्तिरात्मनाम् ।
 विभिन्ननिर्मातृवशात् त्रिमे महाखण्डा पृथक् शास्त्रतयाऽवकल्पिता ॥ ६ ॥

६ आत्मगतौ मतभेदात् संभवतः संशयस्य निरासः ।

१-असङ्गत्व-ससङ्गत्वयोरात्मभेदेन व्यवस्था ।

असङ्गतायां च ससङ्गतायां य संशयस्तन्निकृतिं वदाम ।
 अनेकधाऽऽत्मान इहोपदिष्टा केचित् ससङ्गा कतिचित् त्वसङ्गा ॥ १ ॥
 स निर्विशेषः, स परात्परो वा, स चात्रय सोऽक्षर, इत्यसङ्गा ।
 क्षरस्तु कर्मात्मतया स सङ्गो भूता मनः कर्मगतं वदन्ति ॥ २ ॥
 * प्रज्ञानसङ्घोऽस्ति ससङ्ग आत्मा कर्मात्मता भौतिकता च तत्र ।
 नो चेत् कथं तत्र स कर्मजन्य संस्कार उत्पद्य चिरं ध्रियेत ॥ ३ ॥
 मुखेऽम्लयोगानसि नस्ययोगात् कर्पूर्योगाद् दृशिवा यथाऽऽप ।
 निर्यान्ति, दुर्ज्ञानहताश्च द्रुस्थात् प्रज्ञानतोऽश्रुणि तथा द्रवन्ति ॥ ४ ॥
 शृङ्गारे घीभस्ते घीरेकरुणेऽद्भुते हास्ये ।
 रौद्रे भये च शान्तौ द्रवतीन्द्रियगो रसात्मना प्राह ॥ ५ ॥
 यो भाति दक्षिणेऽक्षणि विज्ञानात्मा हिरण्यमय पुरुष ।
 पश्यामस्तमसङ्गं न सङ्गतेऽग्नौ न चाप्सु नान्यत्र ॥ ६ ॥

७ भूतात्मनः स्वर्गनरकादिलोकयात्रानिर्णयः ।

य संपराये मतभेदसंशयस्तनोच्यते आत्मभिेदनिर्णय ।
 अनेकधाऽऽत्मान इहोपदिष्टास्तथा विभिन्ना गतयो निरूयिता ॥ १ ॥
 भूतात्मनः कर्मगात स नाना लोकेषु संयाति वियाति भूय ।
 स्वर्गं स आनन्द मुपैतिकाले दुःखं च मोक्षं निरय स याति ॥ २ ॥

८-मृत्यु काले देहान्तरपरिग्रहनिर्णयः ।

मृत स-भूतानुशयो बहिर्मयन् सद्य शरीरान्तरमेति भौतिकम् ।
 त्यक्त्या च तद् गर्भशरीरमश्नुते, न चाशरीरं कचिदेव तिष्ठति ॥ १ ॥

* दशमस्य पुरुषस्य मृतस्य - अग्निं वागप्येति वातं प्राणं चक्षुरादित्यं, मनश्चन्द्रं, दिव्यं श्रावं पृथ्वीं शरीरम् आकाशमात्मा, ओषधीर्बौर्मानि, वनस्पतान् कथं, अथ लोहितं च रेतस्य निर्वपने - कार्यं तदा पुरुषो भवतीति । तर्हि (आर्तभाग-याज्ञवल्क्यौ) इत्यस्य मन्त्रयो चक्षुः - कर्मोऽयं तद्वचनं, कर्मैव तत्र प्रयत्नस्तु ॥ पुण्यो वै पुण्येन कर्मण्या भवति पापं पापनेति ॥ (शत १० १५ । ४ । ७)

जीयां मुमुक्षुः कारणात्मादे मंघेष्टिनो गच्छति भूत गूढमः ।
 नागण्ड्य भूतो गौतम जैयितीय प्रश्नांशराभ्यां प्रथितोऽयमर्थः ॥ २ ॥
 भूतः स स्वर्गो लभते च यातना शरीरमन्यद्विधि वायुयोगतः ।
 अनेन सो गानुपभुज्य तत्पुनस्त्वत्तया नयं श्वदमुपैति योनिजम् ॥ ३ ॥
 † तमेतमर्थं भगवान् मनुः प्राक्सम्भार जीयः स यथा गृतः सन् ।
 वायुस्थ भूतैरप्येष्टमानो गन्धर्विकं भोगशरीरमेति ॥ ४ ॥

- १ सोऽन्तःप्रमन कारयित्वा नं क्षेत्रप्रचक्षते ।
 य करोति तु कर्माणि स भूतारामोऽप्यन द्यै ॥ ५ ॥ (१२ । १२)
- २ श्रीरमंभोन्तरामाऽप्य. साज सर्वदेहिनाम् ।
 येनोदयते सर्वं स्रवं दु संश जन्मसु ॥ ६ ॥ (१२ । १३)
- ३ तावुसो भूतमंपृक्कां मदीन् क्षेत्रं एवच ।
 वच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं स्याप्य तिष्ठत ॥ ७ ॥ (१२ । १४)
- ४ श्रमं क्वा मूर्तयस्तस्य निष्पन्नन्ति गरीरत ।
 वच्चावचानि भूतानि सतनं संप्रयन्ति वा ॥ ८ ॥ (१२ । १५)
- ५ पञ्चम्य एव मात्राभ्या प्रोस्य दुःश्रुतिनां गृणाम् ।
 शरीरं यातनार्थात्मन्द्द्रापयने ध्रुवम् ॥ ९ ॥ (१२ । १६)
- ६ तेनाउभूय ता यामो गरीरैर्येह यातना ।
 तास्येव भूतमात्रासु प्रलीपन्ते विभागय ॥ १० ॥ (१२ । १७)
- ७ सोऽन्तःप्रमोदनां दोषान विषयसंगजान् ।
 स्येतेन त्मसोऽप्येति तात्रे वामो मदीजसो ॥ ११ ॥ (१२ । १८)
- ८ तौ धर्मं पर्यतस्तस्य पापं चानन्दितां सः ।
 याम्यां प्राप्नोति मंपृक प्रस्येइ च स्रगास्रमम् ॥ १२ ॥ (१२ । १९)
- ९ यथाचरति धर्मं सप्रापयोऽधर्ममन्यय ।
 तैरेव चाश्रता भूते स्वर्गं एवमुपागन्धुत ॥ १३ ॥ (१२ - २०)
- १० यदि तु प्रापयोऽधर्मं सेत्रत धर्ममन्यय ।
 तेषुंते स परिरुक्तो यामो प्राप्नोति यातना ॥ १४ ॥ (१२ । २१)
- ११ यामोस्ता यातना प्राप्य सज्जीरो वीतकल्पय ।
 तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागय ॥ १५ ॥ (१२ । २२)
- १२ यथा दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गती स्वैरेव चेतसा ।
 धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मं दृष्ट्वात् सदा मन ॥ १६ ॥ (१२ । २३)

(मनु । १२-२३)

† अन्तर प्रतिपत्तो र्दंदिनि संपत्तिश्च प्रभ निरुपणाभ्याम् (शारीरक सूत्रम् । ३ । १ ।
 इति भगवान् दृष्ट्वाद्देवान् ॥

- (१) भूतात्मनः (२) महानात्मा । (३) प्रज्ञानाख्यं भूतात्मानम् ।
 (४) श्रममूर्तयः प्रज्ञामात्राः (५) भूतमात्राभ्यः शब्दरूपशक्तिपरस्वगन्धारक्याभ्यः
 (६) महत्-क्षेत्रज्ञ-भूतात्मानः । (७) भूतात्मा प्राणः । (८) महत्क्षेत्रज्ञी ॥
 (९) महत्-क्षेत्रज्ञाभ्यां संपरिष्वक्तः प्रज्ञानात्मा । (१०) प्रज्ञानात्मा ।
 (११) स्वाधिष्ठानैः पृथगिव विक्षेपितः ॥

तदेतदेव श्रुतिराह च स्मृतिमृतस्य सद्योऽन्यशरीरधारणम् ।
नत्वेव मृत्योः समक्षा उमस्य वा जन्म ग्रहं गर्भगतस्य भावयेत् ॥ ७ ॥

• 'तद् यथा वृणजलाद्युक्ता वृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममावम्यात्मान
शुप संहरति एवमेवापमात्मा इदं शरीरं निहत्याविद्या गमयित्वाऽन्य
माक्रममाक्रममात्मानमुपसंहरति ॥ तथाया पयस्कारी पयसाभावानुपादायाऽन्यत्रतरं
कर्मशाश्वतरं रूपं तदुत्ते, एवमत्रमात्वेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यत्रतरं कल्पशाश्वतरं रूपं
दुरुत्ते, पित्र्यं वा, गान्धर्वं वा, दैवं वा, प्राजापत्यं वा, ब्राह्मणाऽन्येषां वा भूतानाम्"
(शत प० २४ । ७ । २) (बृहदा० । ४ । ४ । ४) ॥ इति श्रुतिः ॥ ८ ॥

स्मृतिरप्याह—उज्जस्तिष्ठन् परैकेन यथैकेन गच्छति

यथा वृणजलौकिकं देही कर्मणाति गत ॥

(भागवते) ॥ ६ ॥

९—मृत्युकाले कर्माधीनः काचित्को जन्मसंभवः ।

मृत्युक्षणे जन्मपरिग्रहोऽपिवा संभाव्यते कर्मवशादिह क्वचित् ।
अकर्म—सत्कर्म—विकर्मणाममी गतिप्रभेदा गहना विलक्षणा ॥ १ ॥

१०—हंसात्मनो वायुदेहस्य भूवायावस्थानम् ।

भूतात्मरूपं द्विविधं निरुक्तं विज्ञानपृक्तं भृशभूत सक्तम् ।
प्राज्ञस्य विज्ञानभृतस्य सेत्या, भूतानुपकस्य परत्र नेत्या ॥ १ ॥
देहप्रदाहोत्तरमेव भूतानुपकडंस- पृथगेतिदेहात् ।
वायव्यदेहधिरमत्र जीवान् इतस्ततः संचरति स्वतन्त्रः ॥ २ ॥
गन्धर्वेण गृहीता काप्यसुता श्रूयते माद्री ।
भूतावेशो नागादेशेषु च दृश्यते बहुधा ॥ ३ ॥
भूतोपशमाभ्यायं पुनर्वसु प्रभृतयो ब्रुवते ।
तस्माद्धंसात्मनोऽध्यवसेयाः सर्वजोवानाम् ॥ ४ ॥

११—प्रेत्यभावान्तर काल निर्णयः ।

यः प्रेत्यभावान्तरकालसंशयः, तत्रोच्यते कर्मणि कालनिर्णयः ।
कर्मानुगः स्यादपि मृत्युवासरे किंवा सहस्राधिकवत्सरान्तरं ॥ १ ॥

१२—योनिपरिवर्तनव्यवस्था ।

वातासि जीर्णानि यथा विदाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि ।
तथा शरीराणि विदाय जीर्णान्यानि संयाति नवानि देशे ॥ १ ॥
प्राज्ञो महानुया परिचरते न चेत् स प्राह नरस्ताह पुनर्नरो भवेत् ।
योम्यन्तरं स्यान् महत्तदव्युतिक्रमे यथा शुकोऽप्ये च कति स्मृता इमे ॥ २ ॥

“सुत व्याधा दद्यात्तु, मृगा वावर्तते गिरौ ।
चक्रवाका सरद्वीपे, ईसा सरसि मानस, ॥ ३ ॥
तेऽपि जाता कुम्भज प्राणया वक्ष्यामि ॥
प्रस्थिता दूरमध्वान् ययं तेभ्यः प्रसीदय ॥ ४ ॥

१३-मृतस्य नचिकेतसः पुनरुज्जीवनसंवादः ।

यस्याह नैकोऽपि मृत कचागतो द्रष्टुं स्वतः यस्य वच प्रमाणत ।
स संवरायी त्रिदितो भवेदिति घमस्तु तस्मै नचिकेतसो गतिम् ॥ १ ॥

यस्य इ वै वाजप-स सर्ववदनं ददौ । तस्य इ नचिकेतस नाम
पुत्र आस । त इ कुमारं सन्तं दक्षिणाद्य नदीयमातासु भद्रा वि
वश । स होराच पितरम् । तत्र कस्मै मा दास्यतीति । द्वितीयं
तृतीयम् । तं होवाच । मृत्यवेत्वा ददामिती ।

“ वैश्वानर प्रविशति अतिथि ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैता यान्ति कुर्वन्ति हर वैश्वतादकम् ” ॥ २ ॥

१ मृत्यु रचाच तिन्नो रात्रौ यंद्वात्सीष्टुं मन्मभन् वल्लतिभिर्नमस्य ।
नमस्तेऽस्तु वल्लन् स्वसित मन्मत्तु तस्मात् प्रति श्रीन् वगन् उवाच ॥ ३ ॥

(१) नचिकेता अर्थयते-शान्तं रूपं समना यथा स्वाद् वीतम-युगोत्तमो माऽपि मृत्यो । ।
स्वप्नस्युष्टं माऽपि वदत प्रतीत एतन् प्रवण्डा प्रथमं वरं वक्ष ॥ ४ ॥

(१) मृत्यु समाधत्ते-यथा पुस्त्याद् भविता प्रतीत औहालकिराहृष्टिर्मत्प्रसृष्ट ।
एवं रात्री अथिता वीतमन्युस्त्वा र्दृष्टियान् मृत्युसुग्यान् प्रसुकम् ॥ ५ ॥

(२) नचिकेता अर्थयते-स्वर्ग लोक न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्व न जरया विभति ।
वभ तीर्त्वा अथवापारपिपास शान्तिगो मोदते स्वर्गलोक ॥ ६ ॥
स त्वमग्निं स्वर्गमधपि मृत्या प्रवृद्धितं अरथावाय मज्जम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते एतद् द्वितीयं वृणो वरेण ॥ ७ ॥

(२) मृत्यु समाधत्ते-प्र ते त्रयीमि तद् विबोध स्वयमग्निं नचिकेत प्रजानन् ।
अनृतलोकातिमयो प्रतिष्ठा त्रिद्वि त्वमतत्रिद्वित गुहायाम् ॥ ८ ॥
प्रणयिक्त्वा तत्कथनं द्विदित्वा ३ एवं विद्वांश्चिदुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपायान् परत प्रसूयेय शान्तिमा मोदते स्वर्गलोक ॥ ९ ॥

(३) नचिकेता अर्थयते येयं प्र ते विचिकित्सा मनुष्य अस्तीत्येक वाऽमस्तौति चैक ।
एतद् विद्यामनुशिष्टस्वपाऽहं वरायामप वरस्तृतीय ॥ १० ॥

(३) मृत्यु समाधत्ते न सापत्तय प्रतिभाति वालं प्रमाणत्वं वितयोदन् मुदम् ।
अयं लोको नास्तिपर इति मानी पुन पुनर्वंशमापयते म ॥ ११ ॥
अवणायापि बहुभियौ न क्षम्य श्यावन्तोऽपि वदन्ने यं न विद्यु ।
आधर्ष्यो वक्ता इवलोऽस्य लज्ज आधर्ष्यो जाता कुशलानुदिष्ट ॥ १२ ॥
न नरेण वरेण प्रोक एव अविशेषो बहुधा चिन्त्यमान ।
अनम्य प्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् कलक्ये मनु प्रमाणात् ॥ १३ ॥
नैवा तर्कण मति रपनेय प्रोकाऽन्येनैव हजानाय प्रैष्ठ ।
या स्वमाप स्वस्वैतिर्वतासि स्वादृग् भो भूयाचिकित प्रष्ट ॥ १४ ॥
तं दुदं यं यद् मनु प्रविष्टं गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणम् ।
अप्यात्मयोगाभिगमन देयं मत्वा श्रीरो दर्वश्रीकी जडाति ॥ १५ ॥

नादमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मंधटा न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैव दृष्टुते तेन लभ्यन्तस्यैव आत्मा विदुषुते तद्वस्वाम् ॥ १६ ॥
नाविरतो दुयस्वितान्नागान्तो नासमादिः ।
नागान्तमानसोवापि प्रशान्तेनैवमाप्नुवात् ॥ १० ॥

१४-प्रेत्यात्मसत्ता सिद्धान्तः ।

यत्तत्तन्मात्मा स विना न धर्षणा स्यान्नेन्द्रियाणि स्युरधिष्ठितिं विना ।
तत्रौच्यतेऽस्त्येव तु तस्व यातना देहं तु भूतानुशयानुभावितम् ॥ १ ॥

१५-प्रेत्यसंज्ञानिषेधप्रतिषेधः ।

आत्मानमाहुः खलु सप्रमाणा एषोऽविनाशीति परीक्षमाणः ।

भूतेषु तिष्ठन्त्यखिलेषु सोऽयं यथा तथा श्रान्तयति श्रुतिर्नः ॥ १ ॥

१-तिनेषु तैलं दधनीय सर्पिराप. स्रोत खरणीषु चाग्रि ।

एवमात्माऽऽत्मनि घृयतेऽसी सत्येनेन तपसा योऽनु परयति ॥ २ ॥

२-यद्वेद्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैन च लिङ्गनाथ ।

स मूय एवेत्यनयोनिमृषस्तद्बोभवं वै प्रणवेन देह ॥ ३ ॥

३-सर्वस्यापिनभारमानं क्षीरे सर्पिरियापितम् ।

आत्मविद्या तपोमूलं तद् प्रज्ञोपनिषत् परम् ॥ ४ ॥

इति (श्वेताश्वतरे १)

आपो यथात्मा सरसो विशुष्का यावुं गता. स्युः सरसः क्षयाथ ।

तथाऽयमात्मा यषुषो यषुषो बहिर्भवन् स्याद् यषुषः शयाथ ॥ ५ ॥

फालदायन्त्रस्य रथस्य घात्मा विहङ्गद्वीपस्य यथा तथाऽस्तु ।

अमुष्य देहस्य तु चेतनात्मा यिदक्षणो नास्य कदापि नाशः ॥ ६ ॥

रथे य आत्मास्ति न तस्य जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिर्मुक्तिमोहमूर्च्छाः ।

ततो रथे नास्ति तथाऽयमात्मा यथा शरीरे विभवन् स भाति ॥ ७ ॥

यदस्ति वातावरणं विहङ्गप्रद्वीप पराद्ध शरीरमस्य ।

अर्चिस्तदात्मा निजयोनिनाशाश्रियार्णमेतीनि यषु प्रगतः ॥ ८ ॥

स्ययत्तनाशाश्च तथाऽयमात्मा निर्वाणमायाति सचेतनानाम् ।

इति प्रद्वीपानुविधिं यदन्तो वनाशिरा आभविनाशमनुः ॥ ९ ॥

अथापि तैरन्यशरीर्योगोऽभ्युपयते पूर्वशरीरनाशे ।

स्यकर्म संतानयशात् तु नाना जन्मोत्तरं काप्यपवर्गसिद्धिः ॥ १० ॥

यथा प्रद्वीपः पत्थिव्येनेऽयं भिन्नेषु वातावरणेषु काले ।

तथाऽयमात्मा परियर्षमानो भयन्यने केषु यनुः काले ॥ ११ ॥

ययं यदामस्तु नवायमात्मा दी गानिंरा म्नाम्यमुपेत्यगण्डः ।

तत्कर्मजन्यातिदायस्य तस्मिप्रवाहितस्य स्थिरतां प्रतीमः ॥ १२ ॥

पूर्वानुभूतं पदुभिः समाभिः स्मैर्यमुष्य स्थिर एव भायः ।

नैवास्थिरे न्यात्मनि स स्थिरः स्याद् संतानतोनिस्तु यथाभिमानः ॥ १३ ॥

संतापमाना यदि मित्र-मित्राः परानुभूतं न परं स्मरेत् न ।
परोपरीणो यदि षड्विदेकस्तदा तस्मान्मानमिह त्रयीमि ॥ १४ ॥

१६-मरणोत्तरमात्मनोऽस्तत्वे प्रमाणं श्रुतंस्तात्पर्यनिर्णयः ।

यत्तु प्रपत्तिरस्य स याज्ञपल्क्यो न प्रेत्य संगति, तदस्यकामं ।
यान्यं, य आत्मा क्वचिदस्यकामा न प्रेत्य सदा भवतीह नस्य ॥ १५ ॥
यः कश्चनाकामयमान आत्मा प्राणा न तस्य षड्विदुःश्रमन्ते ।
संभाव्यतेऽघैव लयस्तु तेषां ब्रह्मैव तद् ब्रह्म तदापि याति ॥ १६ ॥
मुख्यो य आत्मा परमध्विद्रामा स कामत. सोमरसान्वित स्यात् ।
स कामत. सूर्यरसान्वितः स्यात् स कामतो भौमरसान्वित. स्यात् ॥ १७ ॥
अमो परिच्छिन्नतमाह्वयो रसा असीमिन् चिद्भूमिन् हित्वा स्वयोगत ।
दधत्यत्र उदेदमस्तन्मात्मना घटो घटव्योमिन् यथाऽवक्रपते ॥ १८ ॥
तेषां रसानामपज्जनादिदं विशुद्धचिन्मात्रमिहात्रशिष्यते ।
विभौ गतिर्नास्ति ततो निरावृत्तं चिद्ब्रह्म चिद्ब्रह्म तदाऽपि याति तत् ॥ १९ ॥
यो नैहिकान् कामयते तु कामान् ततोऽपवृत्ता पृथिवीरसा स्यु ।
स्वर्गान् स कामान् लभतेऽथ पृथ्व्यां नैतस्य जन्मास्ति, स मुक्तआत्मा ॥ २० ॥
नामुष्मिकान् कामयते च कामान् ततोऽपवृत्ता ध्रुवसा अपिस्युः ।
न ब्राह्मणस्त्वयमित. स्वलोकं पृथ्व्यां च सूर्यं च न याति भोगम् ॥ २१ ॥
कामैरतो वैरपवृज्यमान. संपद्यते शुद्धतरध्विद्रात्मा ।
विहाय कर्माणि च नामरूपे परान्ययेनैति स एषमान् ॥ २२ ॥
तथा च गाथा श्रूयते—

१-यदा सर्वं प्रवृच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि सिक्ता ।

अथ मत्स्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समभूते ॥ २३ ॥

अथापि वा चित् प्रकृतिः समस्तो भावश्चित् संप्रविधा रसास्ते ।
अविद्यया संप्रभवन्ति, विद्यातिशयत स्यां प्रकृति गता स्यु. ॥२३ ॥
विद्यातिशयात् क्रमशश्च कामा परा हता स्युनिखिला रसास्ते ।
चिद्रूपतां यान्ति, ततोऽखिलास्ते प्राण इहैव प्रलयं व्रजन्ति ॥ २४ ॥
तथा च गाथा श्रूयते—

१-विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामा परागता ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदासत्तपस्विन ॥ २६ ॥

१७-प्रेत्यात्मनः सुखदुःखावश्यंभावः

यत्तुच्यते प्रेत्य सुखं न दुःखं स नूनमज्ञानवृत्त प्रलाप. ।
आत्मास्ति चेत् प्रेत्य, तदास्य न स्याद् दुःखं सुखं वेति न संमरोस्ति ॥ १ ॥
प्रेत्येव आत्मा समना सहेन्द्रियं संस्कारवानित्यवदन् महर्षय. ।
तत्रेन्द्रियाणां विषयेषु पृत्तय स्युर्वेदनीये मनसस्तथा धिया ॥ २ ॥

८ - सांप्रयिकाणां गति-मार्ग-लोकानां नान्तरीयकता ।

आत्मास्ति चेत् तस्य गतिश्च यात्रा मार्गश्च लोकोपि च संभवेयुः ,
स्थानच्च गतिस्तस्यगतिः स लोको यत्र स्थितिर्यत्र गतेर्निवृत्तिः ॥ १ ॥
मार्गप्रभेदाद् गतिलोकभेदो लोकरूपभेदाद् गतिमार्गभेदः ।
गतिप्रभेदाच्च तयोः प्रभेदो नान्योन्यमन्योन्यविनाकृतं स्यात् ॥ २ ॥

१९-मार्गारम्भणानि ।

कर्मणि कालाश्च शरीरनाड्योऽन्तरिक्षनाड्योऽप्यतिवाहकाश्च ।
एभिः कृतः पञ्चभिरस्ति योऽध्या तेनायमात्मा क्रमते परत्र ॥ ३ ॥
विद्यापि कर्मभ्य गतौ निमित्तं प्रपद्यते किन्तु तदात्मरूपम् ।
विद्यावशात् कर्मवलापकयो नैष्कर्म्यविद्याऽऽत्मगतिं रणद्धि ॥ ४ ॥

२०-कर्मणि ।

देशः कालः पात्रं द्रव्यं श्रद्धेति पञ्चभिस्येभिः ।
सहितो यत्नो जनयति यं संस्कारं तदुच्यते कर्म ॥ ५ ॥
यैः सा सुपुम्णा गतिरस्ति, वा वैष्टिडागतिः, पिङ्गलाया गतिर्यैः ।
ऊर्ध्वा गतिर्यैरधरा गतिर्यैः कर्माण्यतोऽनेकवियानि तानि ॥ ६ ॥

२१-शरीरनाड्यः ।

निम्नोऽत्र नाड्यो नरविग्रहेऽधरा त्रिडा, सुपुम्णाऽन्तरुदक् तु पिङ्गला ।
सुपुम्णयोत्क्रम्य विद्यत् सुपुम्णया सूर्यं गतः स्फुम्भमुपैति मुक्तये ॥ १ ॥
नाड्ये ड्योत्क्रामति यः स दक्षिणां नाड्ये ड्याऽऽतः पितृयाणतो गतिम् ।
भुक्त्वा स्वकर्माणि च कर्मशेषतः पुनर्भुवं प्राप्य स जन्मभाग् भवेत् ॥ २ ॥
शरीरे आत्मोत्क्रमते त्रिडातः स्यात् पिङ्गलातश्च निस्सर्ग एषः ॥
फश्चित् सहस्रेषु कदाचिदेकः सुपुम्णयाऽप्युत्क्रमते विशुद्धः ॥ ३ ॥
येषां सुपुम्णा गतिरस्ति तेषामुत्क्रामति ब्रह्मरूपालभेदात् ।
तस्येष्यते ब्रह्मपयोऽथ सन्न्या सन्न्याहृतो देवपथे च पित्र्ये ॥ ४ ॥
विद्योदयो यस्य निवृत्तकर्मणो निवृत्तकामस्य च दान्तयेतसः ।
तस्याप्यते ब्रह्मपयोऽथ याजिनं तपस्विनां देवपथश्च पैतृकः ॥ ५ ॥

विद्यया तदारोहन्नि यत्र कामाः पराङ्मताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्नि नाविदासत्परस्विनः ॥ ६ ॥

मोमांसाऽऽनन्दानां षडुधा त्रुतिषु प्रदर्शिताऽभिज्ञैः ।
 तन्मायायाः कचिदपि परमा काष्ठा ध्रुवं प्रभवेत् ॥ ५१ ॥
 सैवं परमा काष्ठा यत्रानन्दस्य भाग्यते कापि ।
 स स्वर्गस्तत्रापि च नानात्वं तारतम्यात् स्यात् ॥ ५२ ॥
 एवं दुःखादिभ्यं भूलोकापेक्षया यत्र ।
 संभाव्यते स नरकः सू र्यप्रतिदिग्गतः स स्यात् ॥ ५३ ॥
 सुलभा यत्रातितरां सामग्री दुःखमोगाय ।
 नरकः सोऽन्यः स्वर्गः सुखमंगोपयिक्तसामग्या ॥ ५४ ॥

३१—स्वर्गचातुर्विध्यम् ।

स्वर्गचतुष्टयमस्ति, त्रिविष्टपत्वात् त्रिधा त्वन्यत् ।
 ब्रह्मस्य विष्टपं यत् तदिह चतुर्थं सुखं धाम् ॥ ५५ ॥
 अधमः परमो मध्यम उत्तम इति भेदतो य इमे ।
 स्वर्गाः सन्ति चतुर्धा तेषां रूपाणि कथ्यन्ते ॥ ५६ ॥

३२—अवमः स्वर्ग आहवनीयाख्यो देवात्मकृतः ।

ज्योतिष्टोमात् स्वर्गो विधीयते सोऽवमः स्वर्गः ।
 आहवनीयः स्वर्गो वाजसनेयश्च तौ कथितः ॥ ५७ ॥
 वाचो ह्यग्निमयूखा अहानि पृथ्व्याः पृथिव्युत्थाः ।
 सन्ति रथन्तरसामनि पटुस्तोमाः संतताः पृथिव्यहाम् ॥ ५८ ॥
 त्रिवृदथ पञ्चदशोऽन्यः सप्तदशोऽन्यस्तथैकविंशोऽन्यः ।
 त्रिणयोऽन्यश्च ततोऽन्यस्तथा प्रयत्त्रिंशो इत्याहुः ॥ ५९ ॥
 चत्वारोऽग्नेः स्तोमा स्तोमौ सोमस्य तत ऊर्ध्वम् ।
 स्तोमचतुष्टयभेदादेकोऽप्यग्निश्चतुर्विधो भवति ॥ ६० ॥
 त्रिवृदथ पञ्चदशोऽयं सप्तदशश्चैकविंश इति कृत्वा ।
 स चतुष्टोमो ज्योतिष्टोमस्ते ज्योतिषां स्तोमाः ॥ ६१ ॥
 सोऽग्निष्टोमोऽप्युक्तः स्तोमाश्चत्वार आतता अग्नेः ।
 आहवनीये ह्यग्नौ स चतुष्टोमो विधीयते यज्ञः ॥ ६२ ॥
 अधिभूताग्निद्वाराऽप्यात्मग्नेराधिदैविके ह्यग्नी ।
 वाचा मन्त्रैः सोमश्लेषणतो यजति यज्ञः स ॥ ६३ ॥
 यजनं संगतिकरणं देवानां सोमतः कृताच्छ्लेषात् ।
 अग्निः श्लेषाद् यज्ञच्छूर्णानां संगतिः कियते ॥ ६४ ॥
 रथन्तरे पृथिव्या अग्नावग्निस्तु यस्य शरीरः ।
 यजते स हि यजमानो माञ्जुपदेषप्रभेदतो ढ शाल्मा ॥ ६५ ॥

देहोऽस्य हविर्देविस्तत्राहवनीय इष्यतेऽस्य शिरः ।
 तत आरभ्य रथन्तरत्तामान्नेयं महावेदिः ॥ ६६ ॥
 यूपस्तदन्तनिहितः स एकविंशोऽपगः सूर्यः ।
 यः सूर्य एकविंशो यूपस्तस्योपलक्षणं क्रियते ॥ ६७ ॥
 आहवनीयस्नूत्तत्वेद्यामर्गाणं विधीयते यूपत् ।
 तेन च सूर्याद्वर्षाक सप्तदश स्तोम उरलक्ष्य ॥ ६८ ॥
 आहवनीयेऽत्राप्तौ वाचा सोमं जुहुति यजमान ।
 तेनाहवनीयेऽस्मिन् यजमानान्ने. पदं हितं भवति ॥ ६९ ॥
 अग्निष्टोमाद् यष्टुर्देहाग्निः स्याद् रथन्तरान्निहितः ।
 देहिक. न्नमोके मानुष आत्मेति देवत्यरूढ. ॥ ७० ॥
 आहवनीयस्यग्निर्धूपार्वाणं विधीयते तेन ।
 सूर्याद्वर्षाणामा सप्तदशे स्तोम आस्थितो भवति ॥ ७१ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिष्टोमस्तेनास्य देहिकोऽयग्निः ।
 सप्तदशान्तः प्रतस्तत्र देव्योपयते सुस्य ॥ ७२ ॥
 आहवनीयः सोऽर्षाक सूर्यस्य स्कम्भपत्सिरगः ।
 तत्र च सूर्यसदेशं गत आमा सूर्यज. सुप्तो भवति ॥ ७३ ॥
 यज्ञान्तु देव आत्मा योऽन्य संयद्यते तेन ।
 सहचर आ मा मानुष एव स्वर्गं प्रयात्यत्र ॥ ७४ ॥
 एतस्मात् पुनरप्यमात् स्वर्गाद् भुक्त्वा स्वकर्माणि ।
 पुनरिह पृथग्जां जन्म ग्रहीतुमायाति भुक्तेरेण ॥ ७५ ॥
 महतो यज्ञात् परमं सुखमतिपञ्चात् स इन्द्रत्यम् ।
 स्वर्गं न त्यक्त्वर्ग लभते यज्ञाद् क्रते चयनात् ॥ ७६ ॥

३३—त्रिणाचिः ताल्य-स्वर्ग्याग्निर्हृताः स्वर्गा अशममन्थम- प. मोत्तमाः ।

१ भौमोऽस्ति वागग्निर्देवि स्तोरेऽतो म चोयमानोऽस्ति ।
 सप्तदशे चित्तिरनेयोः प्राजापत्ये स दिव्योऽग्निः ॥ ७७ ॥
 दिव्येऽग्नी यज्ञाग्निद्वारा यजमानदेहाग्नि ।
 यः संस्क्रियते चयनात् स स्वर्ग्योऽग्निस्त्रिणाचिकेनाप्य. ॥ ७७ ॥
 एव त्रिणाचिकेतो नयतेऽध्यर्षिणं तमत्र सप्तदशे ।

२ अग्निचितं त्वयमग्निस्त्वमेकविंशो नयेत् सूर्ये ॥ ७८ ॥

(अशम स्वर्ग)

(पश्यते स्वर्ग)

अष्टादशमाभ्य स्कम्भ. स्यादाचतुर्विंशत् ।
 तत्रैकविंश एव प्रवति सूर्यः पत्. स्वर्गः ॥ ८० ॥

३— तोमोऽस्ति पञ्चविंशत् पङ्क्तिरास्यं परं स्वर्गं ।
 (परम स्वर्गं)
 इन्द्रोमस्तोमानां नभ्यमहं सतदराजन् तत् ॥ ८१ ॥
 गायत्रो यस्त्रेष्टम एषं या जाता सोम ।
 इन्द्रोमस्तोमस्त्रे जागतनाभौ स पञ्चविंश स्यात् ॥ ८२ ॥
 अथवा इन्द्रोमानां सतदगोर्वास्ति यायती याति ।
 पादोऽत्र पञ्चविंश स हि परमं स्वर्गं जाग्यात् ॥ ८३ ॥
 स हि कामप्रो लोको लोकश्चागोमद्भिमाय ।
 तस्माद्भूर्ध्वं कारणदेहाय मात् परा मुक्ति ॥ ८४ ॥

४—सूर्यो वीरथ सूर्यं स्वर्गस्योदक्त्रिरो विन्दु ।
 (उत्तम स्वर्गं)
 स्वर्गं स नाकनंशस्ततर्ध्वं पादेषु च ॥ ८५ ॥
 उत्तम एव स्वर्गं नामोऽशी महिमे इत्युक्त ।
 अत्रहि शातानन्दस्तत्र सुखं गणयन्ति यथा ॥ ८६ ॥
 ' यत्र दुःखं संभितं न च प्रतमनतरम् ।
 अभिलाषोपनीतं च तत्र ह्यत्र स्वपदास्पदम् ' ॥ ८७ ॥
 इन्द्रोमस्तोमानां स पञ्चविंश स्यात् ॥ ८८ ॥
 एष त्रिविधः स्वर्गः त्रिविधं कथ्यते पूर्णं ॥ ८९ ॥
 अथैष त्रिविधः स्वर्गः त्रिविधं कथ्यते पूर्णं ।
 पुरुष प्रजापति स हि यात्र परा मा स मध्यम स्वर्गं ॥ ९० ॥

४—मध्यमः स्वर्गो ब्रह्मस्य विष्टपार्यस्त्रिणाचिः तद्वृतः ।

ज्योति विण्ड सूर्यनामेक्ष्यते यो योतिभ्यस्तत्र सर्वा प्रजा स्तु ।
 तत्रामाऽय याति चेत् तर्हि तस्मात्त्रालौ प्रयावर्तते स्वर्गं एष ॥ ९० ॥
 सूर्यादिन्द्रो रश्मिभिः सन्तत सन्नेया पुसा इक्ष्वाप्य स्थिरत्वम् ।
 आयुः प्रहा चोच्यते सोऽयमात्मा तस्य योनि प्राप्य तत्राच्युत स्यात् ॥ ९१ ॥
 इन्द्रः प्रजापत्य स्वर्गोऽयं सूर्यविण्डो यः ।

तत्र च वच्यतेपुत्रो गमययामानमानन्दम् ॥ ९२ ॥

“ अद्भुतं पञ्चमिदं दुर्गाणो मा मृष्टो अद्भुतो मयेव ।

तेन विश्वं अविशितं ब्रह्मविः, स्वर्गलोकमित् कथं विष्टा ॥ ९३ ॥

(बृह ४।४।६) (शत १४।७।२)

तस्मिन् दृक्-भुवः नीलमा, विद्वत् इति तद्वितं च ।

एष पञ्चा मन्त्राणां पितृ तैर्नितं ब्रह्मविः पुणः कृत्वेत्सव ॥ ९४ ॥

(बृह ४।४।६) (पा. १।७।२)

३५-मध्यमः स्वर्गः स्कम्भाख्यः ।

स्कम्भस्य मध्यवर्ती सूर्यः स्वर्गः स इत्यमाख्यातः ।
 अथवा कृत्स्नः स्कम्भः स म यमः स्वर्ग आस्थेयः ॥ ६५ ॥
 कौपीतकिनः पद्मन्यष्टादशतोऽयमात्रतुर्विशात् ।
 स्वर्गः सप्तविभक्तः सप्तस्वर्गास्त्र उच्यन्ते ॥ ६६ ॥
 अग्निर्वा^{१८}युर्वरुणादित्याविन्द्रः^{२०} प्रजा^{२१}निर्व्रह्म^{२२} ।
 एषां^{२३} धेनु धृतः स्यात् तद्भोक्तव्यः स आत्मीकः ॥ ६७ ॥
 भौमराणाकृष्टो जीवन्नामा यथा भवति ।
 एवं तत्तद्देवेनाकृष्टस्तद्गतो भवति ॥ ६८ ॥
 पञ्चातिवाहिका ये सन्त्यग्निः प्रभृतयो भागौ ।
 यावन् तेष्वयमा मा तावत् स्यादग्निभोक्तव्यः ॥ ६९ ॥
 सप्तदशोऽपि स्तोत्रे गत एवोऽस्व यग्निभोक्तव्यः ।
 अग्नेर्वायुगतः सन् स ऊर्ध्वदिशे गतो भवति ॥ ७० ॥
 सप्तविभक्तः स्वर्गः स एक एवास्ति यः स्कम्भः ।
 पाण्डस्य तच्चद्विंशतोऽपिवाच्यमयं तत्तद्देव्यं च ॥ ७१ ॥

३६-तन्निदहानेभ्योऽनभिज्ञेभ्य आदेशात् ।

अह्वयनीयः स्कम्भ सप्तविधश्चापिवाच्यं च ।
 कश्चेति विभागात् स्वर्गाश्चत्वार आख्याता ॥ ७२ ॥
 ते स्वर्गाः प्रति तत्तु वैदिकविज्ञानतः राज्ञयाः ।
 न च मूढैस्त्वगम्यां विदुषां प्रत्यक्षयन् ते स्युः ॥ ७३ ॥
 कर्माणि दुःख भुक्त्यै सुखभुक्त्यै सन्ति न्यभुक्त्यै च ।
 सर्वे धर्मप्रत्या एतैरेवोत्पाद्यन्ते ॥ ७४ ॥
 पापत्वं पुण्यत्वं बहुमियंत्नैः परीक्षितं पूर्वं ।
 शक्या सा च परीक्षा वैदिकविज्ञानशिक्षया कर्तुम् ॥ ७५ ॥
 अपरीक्ष्य नाप्येता का र्या विज्ञानभावनातूर्त्यैः ।
 विद्वद्भिर्मवितव्यं धर्मेया दीर्घदर्शितां इष्टिः ॥ ७६ ॥
 आतैः प्रदर्शिते पथि नाप्रज्ञानेऽधिकुर्युः स्तभिज्ञाः ।
 भगवान् फलो यमस्य न यवत् सायुः स्वदर्शयत् पूर्वम् ॥ ७७ ॥
 पण्डितैः प्रोक्तैः प्रोक्तैः उभे नामार्थे पुरुष भिन्नैः ।
 तयोः स्य आदत्तवस्तु सा तु भवति दीपनेऽर्थाय उ प्रोपो इत्यने ॥ ७८ ॥
 धेनुध प्रेयध मनुष्येतरयो संरक्षणं विविक्तं पीतः ।
 शेषो हि पीरोऽभि प्रेयतो इत्यने प्रोपो मन्तो रोगशेमा इत्यने ॥ ७९ ॥
 इत्यने विपरीते विज्ञो अग्निः सा य स्थिति ज्ञाना ।
 विद्याभीतिर्न नपितं । मन्ते व र्गा यामा वाशो सोऽनुत्प ॥ ८० ॥

अत्रियात्तमन्त्रे वर्तमाना स्वयं धीरा पणि तं मन्यमाना ।
 दन्दम्यमाणा परिपन्थि मृदा अन्वैत नोमाना यथान्धा ॥ १११ ॥
 परात्रि खानि स्पृष्टवत्स्वयं भृस्तस्मात्पराहृ पश्यति नान्तरात्स्व ।
 कश्चिद्दीर प्रत्यगात्मानमैक्षदाहृत्तवतुस्मृतत्वमिच्छन् ॥ ११२ ॥
 पराच कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्येन्ति निततस्य पापम् ।
 अथ धीरा अमृतसर्वं विदित्वा ध्रुवमनुष्यिणं न प्रार्थयन्ते ॥ ११३ ॥
 नैव वरदा न मनसा प्रा तु शक्यो न चतुषा ।
 अस्मीत्येवोपलभ्य सदाभाव प्रसीदति ॥ ११४ ॥

—ॐः#ॐ—

इति त्रिशिष्टत्रिसत्यो रनिपदि स्वर्गालत्ययाद्
 प्रतिपादः प्रथम खण्डः ।

(१)

— : —

अथायमप्रामाण्यवाद प्रतिवादो द्वितीयः खण्ड आरभ्यते ॥

१-ज्ञानप्रामाण्यसिद्धिः ।

- १ संशय ये संशयवादिनोऽप्ये वेद्यं च चेत्तारमिदेष्वेतं च ।
अगोच संक्षिप्तमिदं समस्तं यद्वन्नि तद् भ्रान्तमिति प्रतीम ॥ १ ॥
सर्वं प्रमाणं मतमप्रमाणं न हि प्रमाणाय परं प्रमाणम् ।
इत्थं यदुक्तं तद्वस्तु प्रमाणं सत प्रमाणं त्रिप्रतिभाति ॥ २ ॥
अभास्यतो भास्यितुं पराभा अवेषते भास्यति नास्त्यपेक्षा ।
तद् भास्यमान सत एव भास्यताभास्यताभासयते स्वभावात् ॥ ३ ॥
तस्माद् ध्रुवं ज्ञानमिदं स्वरूपात् प्रमाणमेवास्ति परानपेक्षम् ।
ज्ञानं भवेत् किन्तु न तत् प्रमाणं भवेदिति व्याहृतमभिव्यक्तिं स्यात् ॥ ४ ॥
ज्ञानं तु नास्तीति य आह शास्त्रामव्यास्त यां तामिदं स चिह्नमिति ।
वन्ध्याप्रपूर्णेऽजनयश्चासा मामिदं प्रचारी स निगूक्षति स्वम् ॥ ५ ॥
ज्ञानं न चेत् स्याज्जडत्वं समस्ये शून्यो विचारान्तर क तस्य ।
इदं जगत् पश्यति यक्ति सद्भासद्वा न पश्यामि न पश्चिमं किं ॥ ६ ॥
यदतदा इति जगत्प्रकारं तज्ज्ञानमेकं ध्रुवमस्ति सत्यम् ।
ज्ञाने स्थितार्था अखिला जगत् स्यात्ज्ञानं तु तद्विषयमुप्यनूलम् ॥ ७ ॥
ज्ञानं गृहीता विन्या अस्तव्या न्तव्या द्विवारेति यया तथास्तु ।
ज्ञानं तु तद्प्रवाहमेतदेकं नास्तीति क पारयतेऽत्र घटुम् ॥ ८ ॥
अक्षैरहितानमतोऽक्षदोषदोषोऽर्थविनाशुक्तिः पश्चित् स्यात् ।
सदोष्या या रहितार्थविन्या दोष कश्चिद्यान्वर्त्तित्तिगं स्यात् ॥ ९ ॥
मत्प्रामाण्यं स्वोपमिदं विवेकज्ञानं विद्युद्धं तदिह प्रमाणम् ।
धूम्रातुं दूषितं न ज्ञानं ज्योति स्वरूपेण न दूषितं स्यात् ॥ १० ॥

२-प्रत्यक्षप्रामाण्यस्थपनम् ।

- १ प्रत्यक्षमप्रामाण्यमिदं ज्ञानं प्रमाणं प्रमाणं चिन्तुं ।
प्रत्यक्षमत्र प्रथमं तद्विषयमप्रामाण्यतोऽप्यदं भवति प्रमाणम् ॥ ११ ॥
प्रत्यक्षमेकं विदुःप्रमाणा यदप्रमाणं न हि तत् प्रमाणम् ।
ज्ञानं हि तथात् सुपत्न्यिहेतु कथं भवेत्प्राम न तत्प्रमाणम् ॥ १२ ॥
- २ सन्तीन्द्रियस्थानसमुद्रा ये सन्तदपस्लाक्षणा हि भाषा ।
प्रत्यक्षतस्तान् प्रविशन्ति तस्माद् ध्रुवं प्रमाणानि तदिन्द्रियाणि ॥ १३ ॥

विस्कारितास्ते यदि दूषोक्षणायुःपृथग्भ्र. सुदिहार्त्तमय ।
 नमीतदशत्रितोयवृत्तो विस्कारिणोऽथ इहाययोर्यते ॥ ५८ ॥
 तेषु च शु स्थितमर्थमोक्षने तदस्ति मन्यं ध्राम्पयाऽनूनम् ।
 यत्तुनो भास्वतांऽपि परव्यते महत्वमेत मननाऽन्यदर्शनम् ॥ ५९ ॥

- १० यद्द्रुमामासयने हि सर्वे प्रकाशितं परयति भागमक्षि ।
 स्थाणुं यदासौ पुरुवं प्राग्रस्तप्रेक्षनं पुंसदताहर्मस्याम् ॥ १० ॥
 शुक्तिं यदासौ रजतं प्राग्रस्तप्रेक्षि गृह्णाति तु चाक्षिप्यम् ।
 सर्वं पुमांसं रजतं तु पश्चाद्भक्ते मनस्तद् व्यथमायम न्यम् ॥ ११ ॥
- ११ महस्यलोद्विक्कमरोचिकायां या तोषयी सापि न दृष्टिगर्हा ।
 गतागतोद्भृष्टनम्पितोम्ना यीचि ययुस्तद् ग्रहणं यथार्थम् ॥ १२ ॥
 भुवसांशु वंशरणतत्रापुस्तत लयुंसादुपरि प्रजन्ति ।
 तत् स्थानमायान्ति तु शीतता पुस्ततस्तरंगा अभिजा युग्मिनु ॥ १३ ॥
 जन्मप्राहेऽशु मरुत्प्राहे चोचि समा तां प्रतिरथनऽक्षि ।
 मनश्चिराभ्यासपशास नीत्प्रमार्मन्प्रथि न रक्षिमकम् ॥ १४ ॥
 यद्वाप पता प्रथिताश्चतुर्धा ह्यमो मरोचिर्मर आप इत्यम् ।
 मूर्ध्यांशुगास्तत्र मरीचय सु पानाचनहो इह यीचयस्ता ॥ १५ ॥
 जले यथा सु प्रतिरिपिता द्रुमास्तथेह च कापि भवन्ति कर्हिचित् ।
 आस्ततस्ना हि मरीचिमहका यीचिश्चि तास्वक्षि यथार्थमीक्षन ॥ १६ ॥

१२ एकोऽयमामासिन् हि तच्छरीर दिग्देशकालव्यतिरेकमिन्नम् ।
 तमामनस्वैकमथान्यमन्य शरीरत्न पश्यति तद्यथार्थम् ॥ १७ ॥

- १३ न त्विन्द्रियं सत्रेति प्रतीतिप्रत्यायनादेव मयेत् प्रमाणम् ।
 यथास्य शक्तिर्नियतास्त तात्रत्यथ स्थित चेद् भवति प्रमाणम् ॥ १८ ॥
 दोषात् क्वचित् प्रमत्तोन्द्रियं चेत् दोषो हि तत्र प्रतिबन्धहेतु ।
 चन्द्राम्बुदाघातणादभासेऽप्यभास्करं च प्रतिपद्यतेऽर्कम् ॥ १९ ॥
 शरं सितं पीतमप्रेति शोषान्मिष्टाप्रतिकल्पमप्रेति रुग्ण ।
 सतोऽस्ति रोगस्य तु तत् प्रमाणं सुपीतम्याधितपीतमाशत् ॥ २० ॥

३-मनः प्रामाण्य भिद्धिः ।

- १ यथेन्द्रियं तद्विदं मनोपि प्रमाणनेत्रास्तुपलन्धिहतो ।
 वचित्तु दोषादिदमन्यथार्थं गृह्णातु गृह्णत कथं प्रमाणम् ॥ ६१ ॥
 सत्तापतो ज्ञानमिहोपलन्धिर्शतस्य सत्तापुपलन्धिपरल्पस ।
 यस्योपलन्धिस्तद्वैमि सय सत्यं पतो बुद्धयति तन् प्रमाणम् ॥ ६२ ॥
 एतत् प्रमाणं व्यरहाररुष्टं विन्तु प्रमाणं परमार्थतोऽन्यत् ।
 ज्ञानं वितन्धि मन प्रमाणं सत्ताप्यसत्तापि न तत्र हेतु ॥ ६३ ॥

मनः प्रकाशाय नियुज्यते चेत् तत् स्यात् प्रकाशं जनयत् प्रमाणम् ।
 ज्ञानं तु दुष्टं यदि दोषयोगात् प्रामाण्यमभुण्णममुष्य तर्हि ॥ ६४ ॥
 प्रमाणमेव व्यवहाररूपे दोषान् कुतश्चिन्मतमप्रमाणम् ।
 अत्रग्रहे त्विन्द्रियदोषतः स्य प्रमाणमीहासु मनःस्यदोषात् ॥ ६५ ॥
 स्यादात्मदोषेऽवगमोऽप्रमाणं तेषामथैकस्य च दूषितत्वे ।
 अयं भवेद्दूषितमन्त्रितत्वाज्ज्ञानं त्रिमिस्तः कृतमप्रमाणम् ॥ ६६ ॥
 दोषान्वितात्रग्रहमाप्य दुष्टानीहां मनो वर्तयतेऽथ दुष्टा ।
 ईहात्मनि प्राप्य तनोति दुष्टं ह्यथापमित्यं परतोऽन्यथात्वम् ॥ ६७ ॥
 इत्थं व्यग्रस्थां कुरुते प्रमाणाप्रमाणयोर्यद्व्यवहारतस्तत् ।
 लोके नियुक्तं परमार्थतस्तु ज्ञानं प्रमाणं हि सदा स्वरूपात् ॥ ६८ ॥
 शिशोः पशोर्ज्ञानमत्रग्रहादौ सामर्थ्यभावात् भवत्यपूर्णम् ।
 दोषादपूर्णं प्रतिशब्दतः स्यात् ज्ञानं तदत्राखिलमस्यपूर्णम् ॥ ६९ ॥
 स्यादप्रमाणं यदि चेदपूर्णं तर्ह्यप्रमाणं प्रभवेत् समस्तम् ।
 सर्वे ह्यपूर्णं च सदोषमेतन्नास्त्यप्रमाणं न ततोऽनृतं वा ॥ ७० ॥
 अपूर्णतायामपि यावदस्ति ज्ञानं ध्रुवं तत्रदिह प्रमाणम् ।
 अत्यल्पमच्चतमनलग्नममो मिष्टं न चेत् तमधुनास्यमिष्टम् ॥ ७१ ॥
 तत् पीतशंखावगमेऽपि पीतं दृष्ट्वाक्षिपित्ते भवति प्रमाणम् ।
 निवर्तयेद्दोषमथ प्रपूर्णं ज्ञानं यथा स्यात्तदिह प्रकुर्यात् ॥ ७२ ॥
 ज्ञानं च सत्तेत्युपलब्धिरूपे सा वित्तिरुक्ता स च वेद् उक्तः ।
 वेदाः प्रमाणं बहिस्तु मा वा सतोऽसतो ज्ञानमिहास्ति रूपम् ॥ ७३ ॥

(इति विशिष्ट त्रिसंघोषनिघदि अप्रामाण्यवाद-
 प्रतिपादो द्वितीयः खण्डः ॥ (२) ॥

अथ जीवजगत्सशयंवादप्रतिवादस्तृतीयः

खण्डः (३) ॥

१-तत्त्वदर्शनसन्दर्भक्रमः ।

असद्धि तत्र किम गीदमस्मादसत् समस्तं जगद्द्रव्यम् ।
 प्रयाहि कर्मास्थिरमस्त्यचित् न च्चेन्नप्रमव्यम्नि हि यमंरुपम् ॥ १ ॥
 इत्येक आहुः श्रमणः परे तु प्राहुर्जगत् सर्वमिदं सद्मिति ।
 तन्मूलमेतद्धि भवेदतः सा प्रयाहन्तिया प्रवृत्तिः सती स्यात् ॥ २ ॥
 द्रव्यं विशिष्टं तु गुणक्रियाभ्यां सत् तस्य सामान्यविशेषरूपा ।
 सत्ता तथा यत् समयेतरूपं द्रव्यं तत्र यार्थमिदं जगत् सन् ॥ ३ ॥
 वैशेषिको वाद इति द्वितीयस्तनाचिदेवास्त्यगिदलं पृथगसत् ।
 गुणस्तु बुद्ध्यादिभिरस्त्यधिद्रिद्वैत्यं विशिष्टं खलु चेतनो गः ॥ ४ ॥
 तृतीयवादः पुनरत्र सांप्यो हे तत्र तत्रे निदचित्द्रव्ये ।
 अचिद्भगद् व्यक्तमभूदचिदोऽप्यक्तादियं चित् पुनरस्य भोक्ता ॥ ५ ॥
 पश्यन्ति न त्वीश्वरस्य वादे सर्वे प्रकृत्यैव जगद्विधानम् ।
 योगामक कर्मविशेष एवोरास्तिर्न चेश कल्दः कुरात ॥ ६ ॥
 वादाह्वयस्त्यत्रिदां स्फुरिधं तैर्दृष्टि मि साधु निरूपितास्ते !
 वेद्यास्तदुक्तार्थैव पृथक् पृथक् ते वादं चतुर्थं तु वयं वदाम ॥ ७ ॥
 अविद्य विद्यास्ति तथेश्वरश्च त्रितात्मैतद् भजति त्रिस यम् ।
 अविधिदीशानविशिष्टरूपं ब्रह्मास्ति तन्नं जगदयनन्यत् ॥ ८ ॥
 पश्याम इत्थं, तदिवं विशिष्टत्रिसयवादं मुनिरूपयाम ।
 अस्तोश्वरो नः शरणं विशेषात् तददर्शनार्थं तु न प्रयत्न ॥ ९ ॥

२-ज्ञानौषधिकजीवसिद्धिः ।

यदेतदाभाति निगूहितं तत्र शन्यते स्वानुभवेरुमानात् ।
 संनान्यते नैतद्मूलमस्य कान्यत्र मूलं यद् मद्भिना स्यात् ॥ १ ॥
 लोके यथा वस्त्यमभासमूलप्रभा महामण्डलमूलमेव ।
 सूर्यान्वरे तिष्ठति तद्वदनाप्यहं जगज्ज्ञानविनाशमूलम् ॥ २ ॥
 ज्ञानं प्रकाशो रत्रिपद् द्विधाहं यत् कन्दलं ज्ञानमयं स आमा ।
 ये रदमथोऽरुयातमगुणः स तेभ्यो ज्ञाने विशेषाः स्फुरिद्विद्विथोत्थाः ॥ ३ ॥
 पकाश्रयचं तु धियां वहनामस्यामनेवार्णतोऽत्र तासाम् ।
 आमा न च्चेन्न स्मरणं न वाशा न प्रत्यभिज्ञादिरपि क्वचित् स्यात् ॥ ४ ॥

दृष्टादृष्टं धियते न दृष्टौ दृष्टेः शमेऽपि स्मृतिरस्यदृष्टात् ।
 तस्मात् पृथग यत्र सदृष्टिजन्यः संस्कार उद्बध्यति मे स आत्मा ॥ ५ ॥
 दृष्टं श्रुतं चास्ति ममेति भिन्नौ धर्मां तु यत्राभिनयत्वभेदात् ।
 स दर्शनेऽपि श्रवणेऽपि साम्याद् व्याप्तोऽस्वधिष्ठातृत्वतः स आत्मा ॥ ६ ॥
 केचिद्विदुर्दानमिदं न रूढं सुपुतिमूर्च्छादिषु तद्विलोपात् ।
 ज्ञानं प्रकाशप्रकृतीदमस्यां जीवदशायां न कुतो विभायात् ॥ ७ ॥
 तस्माद्भ्रुं यौगिकमिन्द्रियोत्थं मन्यामहे ज्ञानमनेकमूलम् ।
 अयैन्द्रियस्नायुविशिष्टयोगात् तात्कालिकं तद्व्यति श्मास्यत् ॥ ८ ॥
 तैलाग्निप्रत्यादिप्रतिष्ठयोगाद्दीपाच्चिरूपद्य विभाति यद्वत् ।
 तात्कालिकं ज्ञानमुद्रेति तद्वत् प्रसाहि कालेन विपद्यते तत् ॥ ९ ॥
 अस्मिन् मतेऽप्यन्यत्रमस्मिन् किञ्चिद् द्रव्यं निरूढं बहिरर्थयोगात् ।
 विज्ञानरूपाय तु जायते यन्मध्ये तमात्मानमर्थं स जीवः ॥ १० ॥
 ज्ञानं द्विधा निर्विषयं निरूढं स्याद् यौगिकं वैषयिकं तदन्वयत् ।
 अर्थाद्ययोगे तु यद्व्ययं तन्न पश्यति द्रष्टृपि मुग्धदृश्यत् ॥ ११ ॥
 देहे तता लोमनखाग्रमेरुं व्याप्नोति रूढं विषयाभ्यासि ।
 आत्मा समेऽर्थोपहितेन्द्रियसृष्ट्वा स्नायुप्रसङ्गे न धियं करोति ॥ १२ ॥
 याद्व्यर्थयोगादनुभूतिसंघं संस्कारयोगात् स्मृतिसंघमित्यम् ।
 ज्ञानं द्विधात्मा सृजतीह शून्यं ज्ञानं सुयुनायथ शून्ययोगात् ॥ १३ ॥
 य एष निर्धारयते य इत्थं विचिन्तयन् संशयनातनोति ।
 सोऽहं भ्रुं कश्चिदिहास्मि सत्यं ज्ञानस्य तत्सर्वविधस्य मूलम् ॥ १४ ॥
 यस्तोलयन् सत्यमसत्यमेकं निर्धारयत्यर्थमयं स आत्मा ।
 नैतन्मनस्तत्क्षणिकं तदन्यमान्यथ नालं प्रभवेत् तुलायाम् ॥ १५ ॥
 यो निर्णयं संशयमाप्तं यन् वा तं तं च सत्यापयमान आह ।
 सत्यात्प्रमायाति यतस्तदर्थं सत्यात्मना तिष्ठति य स आत्मा ॥ १६ ॥
 मूर्ध्नि स्तने सक्थिन पदेऽथ पृष्ठे सृष्टे षचित् तन्मनसायथते ।
 सर्वमेतन्मिस्तु ये एकं पयोद्वयोऽखिलं भास्यते रा आत्मा ॥ १७ ॥
 ज्ञानं न तं मां व्यतिरिच्य किञ्चिज्ज्ञानं तर्धद् व्यतिरिच्य नाहम् ।
 अहं हि तज्ज्ञानमिदं समस्तं यदेतदाभाति तदस्ति सत्यम् ॥ १८ ॥

इति ज्ञानमूलाजीवसिद्धिः ।

३-क्रियोपयिकजीवसिद्धिः । २

३ नरं पशुमां सदसाऽऽक्रमेत स्वतः परं पश्यति नियतं च ॥
 पलायते पश्यति चन्द्रच्छिं स्यतुल्ययोर्था च ददाऽप्रयत्ने ॥ १६ ॥
 क्रिया विद्या यच्छ्रमज्ञानं तु सत्ततोऽधिकं फलं फलं सुखं च ॥
 तदेष तत्रमं करोति दुःखापिन्ने तु तस्मादिनिर्गतं सः ॥ २० ॥

इत्थं स्ववीर्यं परवीर्यमित्थं सुखस्य मात्रामपि दुःखमात्राम् ।
 यस्तोलयत्याशु तुलात्मना तं मन्त्रे स्वमात्मानमिहास्मि सौऽहम् ॥ २१ ॥
 क्वचित्पदे कण्टकविद्धमात्रः सद्यः पदं दूरयितुं नियुदके ।
 करं तदुद्धर्तुमपि प्रयुदके सेहा यदाज्ञाप्रशतः स आत्मा ॥ २२ ॥
 वक्तुर्यतो, वाचि बले पुरस्ताद्बुधाय संसजत एष आत्मा ।
 यन्मक्षिका निष्पवने परागात् सास्याः क्रियोदेति यतः स आत्मा ॥ २३ ॥

इति क्रियामूला जीवसिद्धिः ।

४-अथौपयिकृजीवसिद्धिः । ३

अग्निं च वायुं च तयेन्द्रमेतौर्खानात्मनो भावयते शरीरे ।
 जीवत्यर्थं वर्षाणि यावदुष्मा श्वासस्तथोन्मेप इहाक्षिण यावत् ॥ २४ ॥
 अग्निं तु वैश्वानरमाह, वायुं श्वासं, तथा विद्युतमिन्द्रमाह ।
 अक्षणीः क्वचिन्नीलहरित्प्रकाशः प्रद्योतते सूर्य्यग्निदिन्द्र एषः ॥ २५ ॥
 यो विद्यतो व्यद्युतदा स एवाध्यात्मं मनश्चाप्यतीर शश्वत् ॥ [केनो प० ४४]
 हस्त्यः स इन्द्रोऽक्षणि भाति भास्वान् दिव्यः स आदित्य इहोपपन्नः ॥ २६ ॥

इत्यथमूला जीवसिद्धिः ।

५-ज्ञानक्रियार्थमूज्ञानामिन्द्रवाय्वमीनां तद्भिन्नात्माश्रितत्वम्

शिरो गुहामिन्द्र उरोगुहामयं वायुर्गुहामग्निरयं तथौदरीम् ।
 देहेऽधितिष्ठन् स्वपुरीमिमाखिलं इहं प्रशास्त्येप परात्रिरोचतः ॥ २७ ॥
 भिन्नाखयः सन्ति तथाप्यकस्मादकव्यराये त्रितयं व्यपति ।
 तस्मात् प्रयोऽप्येकगताः क्वचित् स्फुस्तद् ब्रह्म तस्मिन् महिमान एतं ॥ २८ ॥
 मूर्ध्निन्द्रमा यश्नति वायुरग्निः कुक्षौ त्रिलोमया हि रसाखयस्ते ।
 चान्द्रं चतुर्थं च मनोस्ति यस्मिन् यद्वं स आत्मा स परोऽहमस्मि ॥ २९ ॥
 गुणाः परार्थास्त इमे परस्परत्रिरोचतः कस्यचिदात्मनः प्रभोः ।
 यत्र स्थिताः स्वस्वविभिन्नकर्मणा निदेशमस्वानु चरन्तिसन्ततम् ॥ ३० ॥
 ज्ञानानि चेष्टा अपि धातयोऽमी त्रिभिस्त्वमीभिः कृत एष कायः ।
 त इन्द्रवाय्वग्निभृता हि भावाखयस्त्वमी ब्रह्मणि सन्ति बद्धाः ॥ ३१ ॥

६-इन्द्रवाय्वमीनामाश्रयस्यात्मत्वे प्रमाणश्रुतयः ।

उपनिषदि श्रावयति ब्रह्मणि निहितानिमांस्तलपकारः ।
 पञ्चाक्षरेऽव्ययेऽस्मिन् ब्रह्मण्येतेऽग्नयस्त्रिविधाः ॥ ३२ ॥

(१) “ प्रथमं देवेभ्यो विजिग्ये ।

तस्य ह नम्रणो विजये देवा अमहीयन्त—
 आत्मानमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमिति ।
 तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव ।
 तत्र व्यजानन्त—किमिदं यक्षमिति ॥
 अथेन्द्रमनुवन्—विजानीहि किमेतद् यक्षमिति ।
 स तस्मिन्नेवाकाशे स्थियमातगाम । सा वल्लेतिहोवाच ।
 प्रथमो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ।
 ततो ह्येव विद्वा चकार वल्लेति ।
 तस्माद्वा एते देवा अतितराभिवान्यान् देवान्—
 यदग्निर्वांशुरिन्द्र । त स्नेनेदिशं पस्पृष्टुं ।
 तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् ।
 स ह्यनेदिशं पस्पृष्टे । स स्नेने प्रथमो विद्वा चकार वल्लेति ।
 तस्यैव आदेशो यदेतद् विद्युता यद्भुतत् ।
 यदेतद् गच्छतीव च मनोऽनन चेतुस्परस्परमी,णं संश्रव्य ॥ १ ॥

इति ॥ एतेनाग्निर्वाचिन्द्रेभ्योऽतिरिक्तस्तेष्वनुस्यूत कश्चिद् ब्रह्मपदार्थो जीवात्मेति सिद्धम् ॥ १ ॥

अपि च स एवाह—

(२) क्वचित् पतति प्रोक्त्वा मन क्व प्राण प्रथम प्रति युक्त ।
 क्वनेविना वाचमिमा यदन्ति चक्षु ओत्रं क उ देवो बुनक्ति ॥ १ ॥
 ओत्रम्य ओत्रं मनसा मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राण ।
 चक्षुपरचक्षुरतिष्ठत्य जीरा प्रत्यास्माहोकाऽमृता भवन्ति ॥ २ ॥
 न तत्र चक्षुर्गच्छति, न वाग् नो मनो न विद्रमो न विजानीयो यथैतदनुयि—
 ष्याद्—अन्येष तद्—विदितादधो अविदितादधि ॥
 यद् वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युच्यते । क्वमनसा न मनुत येनादृर्भनोमतम् ॥
 यपञ्चुषा न परयति येन चक्षुषि परयति ।
 इन्द्रोत्रेण न शृणोति येन ओत्रमिदं धृतम् ॥
 यद्वा प्राणैः न प्राणिति येन प्राणा प्राणोयते ।
 सदेव प्रपृष्टं विदि नेदं यदिद्विपासने ” ॥ २ ॥

इति । एतेन सर्वेन्द्रियेष्वनुस्यूत सर्वेन्द्रियप्रसक्तोऽतीन्द्रिय कश्चिदर्थो जीवात्मेति सिद्धम् ॥ २ ॥

अपि चाह छान्दोग्योपनिषदि भगवान् प्रजापतिः—

“ दक्षतदाकाशमनुविषतं चक्षु स वाचप इत्य । दर्शनाय चक्षु ॥ १ ॥
 अथ दो वेद—इदं जिज्ञाशीति स आत्मा । गन्धाप प्राणम् ॥ २ ॥
 अथ दो वेद—इदं भिषाऽरानीति स आत्मा । अपि व्यासाय वाक् ॥ ३ ॥
 अथ दो वेद—इदं अक्षुर्गर्भानि स आत्मा । अरणाय ओत्रम् ॥ ४ ॥
 अथ दो वेद—इदं मन्वाजीति स आत्मा । मनाऽन्य देवं चक्षु ।

स वा एतेन देवेन चक्षुषा मनसैवात्कामान् पश्यन् रमत ।
नं वा एवं दत्त आत्मानमुपासते ”—इति ॥ (छा. उ ८। १२)

इत्थं चायं सरोन्द्रियेष्वनुस्पृत् सरोन्द्रियाभिमानी सरोन्द्रियोपलङ्घयित्वाभिज्ञ
कश्चिद्धयो जीवामेति सिद्धम् ॥ ३ ॥

बृहदारण्यकश्रुतिरव्याह—

स एव इह प्रसिद्ध आलोमभ्य आनयाणेभ्यो दया क्षुर क्षुरवान् अहित इन्द्र विष्वंभरो
वा विष्वंभरुल्लस्ये । तं न परयति । अहत्स्ना हि स । प्राणन्त प्राण्य नाम भवति । यद्व वा न ।
पर्यं यज्ञ । यद्वयत् ओरम । मन्वानो मन्वा यथायतानि यस्मैनामान्येय । स योऽह एतन्मुपासते
न स वेद ॥ अहत्स्नो गोषोऽह एतन्भवति । अहत्स्नो गोसासीत् । अहमेवे सर्व एतं भवन्ति ।
तद्वत् पदनादमस्य सारस्य, यदयमात्मा । अतन ह्यत्त्वं वद ”—इति ॥

दया सैन्यवित्त उद्व प्राप्त उद्वनयात् विलीयने, न इत्योद् घृष्टायेन स्याद् । यतो
दत्तत्वादीति—लक्षणम् । एवं वा अरे इदं मद्भूतमनतमपरं विज्ञानयन एव । एतस्या
भूतस्य सद्यत्वाय ताव्यगाद् विनश्यति न प्रत्य संशान्ति ॥ दया सन्धयपरोऽनन्तरोऽवाप्य वृत्तौ
रक्षण एव । एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाप्य वृत्त प्रतानयन एतैभ्यो भूतस्य सद्यत्वाय
तावदेवाद् विनश्यति न प्रत्य संशान्ति । अविनाशो वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिर्यस्या ॥ यद्वहि
द्वैतमिदं भवति तदितर इतरं निरति पश्यति श्रुत्याऽपि क्वदति, मयुन विज्ञानानि वा । यत्र स्वस्य
सर्वात्मैवाभूत् तद् वन वं निरत् पर्येच्छण्णादपि यद्व मनीत विज्ञानायात् । येनदं सर्वं
विज्ञानानि त एव विज्ञानायाद्, विज्ञानायादे एव विज्ञानायात् ॥ स एव नेति नति—आत्मा
अष्टौ नहि शृण्वत शरीर्यां नहि शरीर्यां अस्तौ नहि सज्जते अस्तितो न द्यधत न रिप्यति ।
एतावदरे एतन्नृत्तस्य ”—इति ॥ (बृहशां २। ४) (४। ५) (शनो १४। ५। ४ (१४। ५। ३) ॥

तथा चायं सरोन्द्रियेष्वनुस्पृत् सरोन्द्रियाभिमानी वृत्स्नशरीरेभिव्याह
प्रज्ञानघनो विज्ञानघन कश्चिद्धयो जीवामेति सिद्धम् ॥ ४ ॥

अत्रेदमाशङ्क्यते । जीवशरीरे तावत्सह वैश्वानर, अन्न संज्ञे वैश्वानर-
तैजसी, ससंज्ञे वैश्वानरतैजसप्राज्ञा-इत्येव त्रिविध सत्तु भूता मा भवति । तत्र
वैश्वानरोऽग्नि शरीरस्थसर्वविभूतघातुजनक । तैजसी वायु शरीरगत-
सर्वविधचेष्टाजनक । प्राज्ञस्विन्द्र शरीरगतसर्वविज्ञानजनक । एत एव
त्रयोऽस्य शरीरस्याधिष्ठातारस्तन्निर्वाहका प्रतिपद्यन्ते । ज्ञानक्रियार्थसमुच्चय-
स्येव शरीरतया तेषां प्रयाणामेतत्प्रयाणो न जात् । नातोऽन्य कश्चिद्धयो ब्रह्मनामेह
रुप्यते । तस्माद्विनयात्श्रुद्रा एव संहिता एको जीवामेति वक्तव्यम् । यस्तु सत्तु
—“ केनेपितं पतती यादिना तत्प्रकाटोपनिषदि, “ यथेतदाकाशमनु विपण्ण
चक्षुरित्यादिना ह्यान्दोग्यापनिषदि च सरोन्द्रियानुस्पृत्तये नायमेक आत्मा
व्याप्यात्, सोऽप्यग्निश्रुद्रेभ्यश्चिन्द्र एव प्रतिपत्तं युज्यते । “ इन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्र-
दृग्मिन्द्रश्चिन्द्रमिन्द्रमिन्द्रमिति येति (५। २। ६३) पाणिन्युक्तेरिन्द्रसंबन्धेनेन्द्रि-
याणामिन्द्रिय गोपपत्ते सरोन्द्रियप्राप्तये मुख्यप्राण उच्यते । “ न वै वाचो न चक्षुः
न श्रोत्राणि, न मनासोत्याचक्षुः, प्राणा इत्येवाचक्षुः । प्राणापेयानि सर्वाणि भवन्ति (५। १)

छसर्जन्वति श्रुतद्वेषोन्द्वासी भवति—(४ । ३) इत्येवं संपरिष्पद्गण्डेन भेदात्पा-
नात् ॥ एवं स्थिते प्रज्ञानवन्विज्ञानजनयोर्जाजिधृतौ कौपीतकिधृतौ वा यदिद
मभेदात्पानं, तत् प्रज्ञाने विज्ञानस्यानुस्यूतत्वाद्दृश्यकृत्वादीपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥
एवमपि तत्सद्भिर्द्रव्यास्मद्भूतानां प्रतिनियतविययग्राहित्वादिन्द्रियाणामन्यो-
न्यभिन्नत्वेऽपि प्राणप्रहाप्राणचेतनानामेकैरतयेव सर्वेन्द्रियेष्वनुस्यूतत्वमप्यवगी-
यते । तेन सर्वेन्द्रियोऽयमेक एवात्मा श्रुया व्याख्यायते ॥ ७ ॥

स चायमेक आत्मा इन्द्रो वातदन्वो वेति चिन्तायामुच्यते । देवतारूपाणा-
मेषां प्राणानां मध्यवर्तिनि मुख्यप्राणे इन्द्रशब्द । "स यो"प मध्ये प्राण—एव एवम्
(६ । १) इति शतपथ श्रुते । स चेन्द्रो दिवप्राण प्रवृत्तं मानशरीरं द्वेषाऽमि-
निप्रिदाते । मनसाऽनुगृहीतश्चेतनयाऽनुगृहीतश्च ॥ बलपूर्णरूप क्रियोत्तररूपध्यायं
सौर प्राण स्वतो यद्यप्यचेतन एवेत्यते तथापि चेतनानुगृहीत—ब्रह्मणस्पति
रसरूपेण मनसा चेतनया चाभिज्यातो द्वेषा ज्ञानमयं रूपं लभते । प्रज्ञानं च विज्ञानं
च । उभयोऽप्यतयोश्चेतनामनसोर्ज्ञानद्रव्यत्वादिशेषेऽपि सूर्यरसस्येन्द्रस्य
चेतनामात्रयोगे विज्ञानत्वं, चेतनामयसोमयोगे प्रज्ञानवमित्येव भवति ज्ञानद्वय
वैचार्यम् । उभयथापि ज्ञानमयो भवत्येकैक आत्मा—विज्ञानात्मा च प्रज्ञानात्मा च ।
तो वैतानात्मानो सुपुंश्च नाह्य यद्यपीमां पृथ्वीमनुसंज्ञामतस्तथाप्यत्र विज्ञा-
नात्मा तादृश गायत्र्या प्रणाल्या वायणविज्ञानं सात्रिया प्रणाल्या क्षत्रियविज्ञानं
सुरस्यत्या प्रणाल्या वेदपविज्ञानं रात्रिस्यत्रापुसंक्रान्तया तामस्या प्रणाल्या शीर्षं
विज्ञानं भू वा इन्द्रवोतिसंशकप्रवणद्वारा प्राणिशरीरमनुप्रविशति । प्रज्ञानात्मानु
भूगर्भे श्रिष्ट पृथ्वीरसो भू वा प्रपदद्वारा प्राणिशरीरमनुप्रविशति । उभयो
र्द्विरणमयपुरुषत्वादिशेषेऽपि विज्ञानात्माना द्विरण्यत्तोमयत्वाद्विरणमयत्वमिष्यते ।
प्रज्ञानात्मानस्तु इराप्रयागाद्विरणमयत्वमैतरेयधृतौ व्याख्यातम् ॥ तत्रायं विज्ञानात्मा
सर्वेन्द्रियाणि प्रिदाते शरीरस्यष्टिप्रधारकेऽस्मिन् प्रज्ञानात्मानि सर्वेऽस्मिन् एव रूपं धत्ते ।
तमेवैतं चिदाभास इत्याचक्षते । तथा च यथास्मिन् शरीरे भूतजनको वैश्वानरोऽग्नि
रेको भूतात्मा, यथा वा चेष्टा जनस्तैजसो वापुरेको भूतात्मा, तथैवायं सर्वविध
ज्ञानजनको विज्ञानात्मानाऽनुगृहीतः प्राज्ञो नामेन्द्र एवैको भूतात्मा इति शक्यं वक्तम् ।
एवमप्यस्य जडस्येन्द्रस्य चेतनानुग्रहणादेव ज्ञानमयात्ममुपपद्यते न स्वज्ञापेति
कृत्वा चेतना ब्रह्मण एवैतद्विजयेऽग्निमाथियेन्द्राणां देवानां विजयो महिमा चाख्यायते ।
मन्सोऽनुग्रहणेऽपि चेतनाया एवानुग्रहो निष्पद्यते । चेतनानात्रागतस्य सोमस्य
ज्ञानानुग्रहो मन्त्यात्प्रज्ञानेन चानुगृहीत एव प्राण सृष्ट्यै त्रिवृत्यै संहाराय च प्रभव-
तीति अग्निमाथिवन्द्रातिरिक्तस्य चेतना ब्रह्मण एवामव निष्पद्यते । इन्द्रियाणां
मुख्यप्राण आत्मा । तस्य प्रज्ञानमात्मा । तस्य विज्ञानमात्मा । तस्यापि चिद्घनोऽय-
मात्मा । तथा चान्तनक्षिद्घन एवायं सर्वेदामात्मेति विद्यात् । चिदाभास, शरीर-
मभिनिविष्टो जीवामेति व्याहृत इति सिद्धम् ।

७-जीवस्वरूप निष्कपः ।

नेचिद्विदु कुर्वदिहास्ति किञ्चिद्रूपं शरीरे प्रमथ स आत्मा ॥
 स्थिति-स्वभावं तु यदस्ति रूपं जगत् तदादृष्टपुरात्मनस्तत् ॥ २६ ॥
 ययं तु विज्ञो नहि तिष्ठदेतत् क्वास्ति कुर्वन्तु समस्तमेतत् ॥
 उल्लोलयत् सर्वमिदं समन्तादनुक्षणान्यान्यतया विभाति ॥ २७ ॥
 कुर्वन्तु नियं परिवर्तमानेष्वस्तस्वकर्म ध्रुवमस्ति किञ्चित् ।
 अन्तर्निगूढं सद्वनंतशान्तं विज्ञानगानन्दमहं स आत्मा ॥ २१ ॥

८-त्रिपुटीसंप्रत्ययैकत्वाद् ज्ञातृवद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः ॥ १ ॥

१ एकोऽहमस्मीति यदस्ति भान प्रत्येमि मां वेतुतया तदवेत् ॥
 विन्निश्च वेद्यानि च नूनमेतत्संप्रत्ययाद् धृतानि तु स्यु ॥ ३२ ॥
 वेत्ता च प्रित्या सह वेद्यवर्गं संप्रत्ययोऽयं त्रिपुटीस्वरूप ।
 तत्रैक आत्मेन तु सत्यभूतो मित्येतराणीति कथं प्रतीयाम् ॥ ३३ ॥
 संप्रत्ययो न विविच्य स एको, मित्या स चेत्तात्मनि सयता स्यात् ।
 सत्यः स चेद् वेतृवदेव विन्निश्चानि सत्यान्वयि समयेषु ॥ ३४ ॥

९-ज्ञेयत्वसामान्याद् ज्ञातुरिव ज्ञेयजगत्सिद्धिः ॥ २ ॥

२ ज्ञातापि स ज्ञेयतयेव भाव्यो न ज्ञायते यत्र तदस्ति नाम ।
 ज्ञेयैर्ग्रहं कैवलमस्ति सत्यं मित्येतराणीति कथं प्रतीयाम् ॥ ३५ ॥

१०-संप्रत्ययप्रामाण्याद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

३ संप्रत्ययो विश्वमयस्वरूपः स्वतः प्रमाणं सदवाधितत्वात् ।
 प्रमाणसिद्धं समलं तु वेद्यं न चापलापय कदापि शक्यम् ॥ ३६ ॥

११-जीवानन्त्यसिद्धिः ।

१ वेद्येषु पश्यामि तु मामितान्यान् मत्तुल्यधर्मत्रयहात्भाजः ।
 मत्तश्च पार्थक्यममीषु पश्याम्यनेकजीवत्वमतः प्रथमे ॥ ३७ ॥
 तमोरज सत्यगुणातिरेकात् तज्जन्ममृत्युत्यतिरेकतश्च ।
 मन्वे ध्रुवं घानविनिर्जन्मुलान्वेतान्यनन्तानि ययं भवाम ॥ ३८ ॥
 एकैव प्रहाण्डनियन्तुभूता सूर्याः जनन्ता इह सन्नि यद्वन् ।
 तत्तज्जगत्शाननिदानभूता ययं च तद्वहद्दो विवाम ॥ ३९ ॥
 यदेतदानन्त्यमहंपदाद्यं मैमान्तः प्रात्ययिकं तदस्ति ।
 धैरस्य मैत्रस्य परस्य वा स्यात् स प्रथया नो विनिगम्यते तत् ॥ ४० ॥

१३-जगदानन्त्यमिच्छिः ।

सिद्धं तदित्यं बहवो पर्यं स्मो न स्वकृतंयं विनिगन्तुमहम् ।
 प्रयात्मसिद्धानि जगन्ति मित्रान्येषस्य चार्था न परत्र भावित ॥ ४१ ॥
 ज्ञानं तु यन्मे प्रतिभाति तन्मे पृथग् जगन्मूलमिदं तदेवम् ।
 चैवस्य भवस्य पृथक् पृथक् तत्र मेज्जगत्त्रयियाऽपस्तत्तम् ॥ ४२ ॥
 अनन्तजीवप्रतिपत्तिसिद्धान्येतानि नाना पृथगात्मकानि ।
 जगन्ति सन्ति प्रतिपत्तिस्तान्येऽप्यनेकभावेषु विशेषन्ति ॥ ४३ ॥
 पश्यान्त भास्वन्नमिदंशकाले प्रायन्तमेवेऽस्तमयन्तमेवे ।
 मन्दप्रभं त्रिस्तुतिप्रमये मन्वाऽज्ञां दीप्तममवाविम्यम् ॥ ४४ ॥
 कस्यापि ज्ञानन्दमयं जगत् स्यादवा त्रितोऽस्विततोऽप्यमाज ।
 दीनस्य तद्द समयं जगत् स्यात् खीपुत्रमिदंएव धिक्कृतस्य ॥ ४५ ॥

१३-सत्ताज्ञानाभ्यां जगद्धै विध्ये ज्ञानतो जगदानन्त्ये आक्षेपः ।

१ अथादुरेनेऽत्र भवन्तु ताज्ज्ञावा अनन्ता जय तद्वियोऽत्रि ।
 जपत् न क्षान्तृतं यतस्तत् संभाव्यतेऽत्र सिद्धं न तस्यत् ॥ ४६ ॥
 जगद् द्विधा समप्रतीद सत्ताऽतं भवेऽज्ञानतृतं भवेद्वा ।
 मन्थेय सत्ताऽतमेन तच्चेन्न ज्ञानतोऽनन्तमिदं तदा स्यात् ॥ ४७ ॥
 न वेदित् तस्मादिदमस्ति किन्तु स्वतस्तदस्तां यहमत्र वेदित् ।
 न क्षाननिष्ठाऽखिलवस्तु सत्ता सत्ताऽशात् किन्निगद् वस्तुबुद्धि ॥ ४८ ॥
 पृथ्वीन्दुसूर्या अपि तात्कास्ता सन्ति स्वतन्त्रा न तु बुद्धिजन्या ।
 तमस्पुपाघातऽशात् वस्तु प्रत्येमि न प्रत्ययपूर्वकं तत् ॥ ४९ ॥
 एकैकस्तेन सहस्रशोऽन्ये द्रष्टुं सहस्रत्र च शक्नुवन्ति ।
 तस्मात् सहस्रप्रतिपत्तिमेदात् सहस्रप्रस्तुति न सन्ति तानि ॥ ५० ॥
 आत्मान्तरे वास्तु, वहिर्जगत्तद्वदि क चायस्तु, तयोर्न योग ।
 ददास्तु सांमुख्यमप्य तत्त ज्ञानं सत्त संमतीति मन्थे ॥ ५१ ॥
 योगोस्तु धाम्नायमिहन्द्रियै र्यैर्द्विजगत् सरपृशति क चेत्य ।
 तदा मनीऽर्थेन युति पदार्थज्ञान न चान्तजगदस्ति विश्वित् ॥ ५२ ॥
 अथापि वा बाह्यजगत्तरीरस्पृष्टा रवेर्दीधितयोऽक्षि शत्या ।
 प्रज्ञां स्पृशन्त्यक्षिगता तमेव स्पर्शं जानन्मानमिति वृणन्ति ॥ ५३ ॥
 इत्थं वह्नि स्वस्य ममेन्द्रियेण स्पर्शात् यदि ज्ञानमिहोपपन्नम् ।
 तदा वृथान्तजगत प्रहृत्तिरूरे तदानन्त्यमिदं त्वपास्तम् ॥ ५४ ॥

१४-आक्षेपनिरासः ।

२ अत्रोच्यते केवलमस्ति सत्तासिद्धं न सर्वे जगदप्रतीते ।
 तद् भातिसिद्धं पृथगस्ति, सत्तासिद्धं पृथक् चेति जगद् द्विधास्ति ॥ ५५ ॥

सत्तत्त्वं यज्जगदस्ति तच्च द्विधास्ति यन्मौलिकमेतदेकम् ।
 ज्यापरं माण्डलिकं समन्तात् तन्मौलिकालंघितमस्थानम् ॥ ५६ ॥
 यद् दृश्यते तत् त्रितयं समुच्चितं निगोर्णभेदं जगदेकतां गतम् ।
 मनोमयं प्राणमयं च वाहमयं, शास्त्रैकदृष्ट्या तु पृथक्पृथगुच्यते ॥ ५७ ॥
 तद्वाहमयं कापि हितं परोक्षवत् ततः समन्तात् प्रचरन्ति वाहमयाः ।
 प्राणा ऋगाख्याः प्रथिता भवन्ति ते धीभे सदा काच इयादिणि विभ्रितः ॥ ५८ ॥
 अक्षिस्थग्निभ्येन युतं मनो मे तद्विभ्ररूपे परिणाममेति ।
 तद्गुणमन्वञ्च्यदाः सनि स्वे नि प्रार्थ्यते शीर्षणि सास्य उष्टि ॥ ५९ ॥
 वहिर्जगद् वाहमयमेतद्विषयं देशे वहिः कापिहितं ततोऽभूत् ।
 अन्तर्जगत्ताम मनोमयं तच्छ्री शीक्षितेशस्थमतोऽन्यदेतत् ॥ ६० ॥
 वहिर्जगत्वेकमिहास्ति वाहमयं तदुत्थितं प्राणमयं तन्नेकवत् ।
 एकत्वेन त्वेकमिदं मनोमयं ज्ञानप्रमेदात् तदनन्तमिष्यते ॥ ६१ ॥
 हस्ती य एको वहिर्गस्त वेदो तस्मात् समानाकृतय समन्तात् ।
 मृदगुणैः सूर्य्यऋष्यसूता असंख्यरूपा अपि हस्तिनः स्युः ॥ ६२ ॥
 यन्मौलिकान्मण्डलिकाः क्रमात् चक्षुःस्थले ते प्रतिविभ्रिता स्युः ।
 ते चास्ति सिद्धा अथ चक्षुःशो ये मस्तिष्कगारुणे चित्रं भातिसिद्धाः ॥ ६३ ॥
 तद्विषयमन्तर्जगदस्ति भिन्नं वहिर्जगद् भिन्नमिति द्विधा तत् ।
 वाहर्जगत्तद् यदिहास्ति सिद्धं यद्भातिसिद्धं जगदान्तरं तत् ॥ ६४ ॥

१५-प्रकारान्तरेण जगद्द्वैविध्यम्

- ३ अपूर्वरूपप्रतिरूपभेदाच्छिष्टं द्विधाऽन्तर्जगतो वहिस्तत् ।
 प्रणोपते चेत तद्वृषेरूपं पूर्वं वहिस्तत्र न तादृशोऽर्थः ॥ ६५ ॥
 वहियथा तद्वदयं पुरोऽन्तः करोति तद्वद्य वहिः करोति ।
 तदेतदुक्तं प्रतिरूपशिल्पं ततश्च सिद्धं द्विविधं जगत्तत् ॥ ६६ ॥
 वहिर्जगद्य द्विविधं प्रतीम स्यतः स्थितं जीवधिया च हृत्सम् ।
 सूर्य्येन्दुशोऽप्रमुखा स्वयं स्था गृह्णांश्चमयादि तु श्रियं स्यात् ॥ ६७ ॥

१६-वह्निगर्जत्सिद्धिः ।

- १ अहंप्रकाशे यदिमानि कानिचिद् विभ्रान्ति तान्येव जगन्ति मन्मदे ।
 स्यत पृथक् सन्ति मया प्रकाशितान्यथापि वा सृष्टिरियं मद्गुण्या ॥ ६८ ॥
 न संशयोऽत्र त्रियतां मतेषु सा सृष्टि स्थितं विषयमिदं जगन्मयि ।
 न मद्भिर्भिर्गं स्थलमत्र विद्यते यत्र स्थितं विषयमिदं वहिर्भवेत् ॥ ६९ ॥
 अहं हि तस्य प्रभव प्रतिष्ठा परायणं मन्मयमेतदस्ति ।
 तेषाहमेव, मयि तद्यत्तास्म्यहं, न मत्तं पृथगस्ति सिद्धिम् ॥ ७० ॥

जागति यो यः पृथगस्य चास्य ज्ञानादिर्दं भाति जगत् पृथग्गम् ।
 ज्ञानाद्बहिः किन्तु जगत् किञ्चित् रंमाययामाति पदन्ति केचिन् ॥ ७१ ॥
 अप्रोच्यते ज्ञानमिदं स्वतन्त्रं न दृश्यते तत्र यथेच्छकारि ।
 स्वतःस्थितं घस्यन्पदस्य किञ्चित् जायते ज्ञानमिदं कदाचिन् ॥ ७२ ॥
 समुद्रदीलाद्यपि परंपुंगरेण साव्याद् पश्यो पदन्ति ।
 स्वाच्छान्तोऽन्यान्यपि प्राक्कृत्वा न ज्ञानामर्थमिह प्रतीम ॥ ७३ ॥
 न केवलं पश्यति नित्यमिष्टं सर्वत्र जीवो निजरोधमाय ।
 भूयांस्यनिष्ठान्यपि पश्यतीति प्रत्येमि मूलं पृथगस्ति किञ्चित् ॥ ७४ ॥
 यत् किञ्च पश्यामि घटं पटं वा मदात्तात् ज्ञान्यहमेव तानि ।
 किन्तु ध्रुवं तत् परिकल्पकानि मन्येय वस्तूनि घटिः स्थितानि ॥ ७५ ॥
 स्युः प्राप्यसारीणि यद्दीन्द्रियाणि तर्ह्यिन्द्रिये यो गृह्णे घटिः स्युः ।
 अथाप्यकारीणि यदा तदापीन्द्रिये स्युसागतवृत्तपरिधां ॥ ७६ ॥
 अस्तीति तद् घेभि महीन्द्रुस्यं वेनीत्यतीऽस्तीति न सायु मन्ये ।
 तस्मात् परोक्षं ध्रुवमस्ति मूलं ज्ञाने स्वतन्त्रं हि घटिर्जगत्तत् ॥ ७७ ॥
 यादृग् यथा यथ पदस्ति तादृक् संसृज्यते, नापमहं भवामि ।
 यथा भवामीदमहं तथा मे ज्ञानं भवेदंश इयांशिनो मे ॥ ७८ ॥
 अहं च पुत्रश्च पिता च मित्रं शत्रुश्च मे मित्रतयाऽयमान्ति ।
 केचिन्मृताः कश्चिन्नरुधो मरिष्यत्यथापि विद्वे न कदापि नदयेत् ॥ ७९ ॥
 एकस्य मृत्पात्रघटा विमोक्षे तज्ज्ञाननाशेऽपि न विभ्यतात् ।
 चैत्रे मृते मेरुजगत् नष्टं सृतेऽपि मैत्रे न जगद्धिनदयेत् ॥ ८० ॥
 स्वस्मिन् मम प्रक्षयमेति विभ्वं गाढं प्रलुनम् च मूर्च्छितस्य ।
 विभ्वं तथाप्यस्ति परं प्रलुनेऽप्यस्मिन्मम भाति यथा तथैव ॥ ८१ ॥
 सामान्यतो ज्ञानमिदं यद्विद्यं तद्वि प्रमाणं न हि वाच्योक्षे ।
 तज्जीवसम्पन्नि जगद्धिमितं स्वतन्त्रमेकं जगद्वरितं किञ्चित् ॥ ८२ ॥

१७-अन्तर्जगतसिद्धिः ।

- १ घटिर्जगत्स्येव तदास्तु मास्तु स्वतोऽस्तदन्तर्जगदत्र किञ्चित् ।
 इति प्रपद्येत यदोह कश्चित् तस्मै अन्तेऽन्तर्जगतोऽपि सिद्धिम् ॥ ८३ ॥
 ज्ञानोपपन्नं तु जगत् यथान्यत् सत्तोऽप्यत्रं च जगत् यथान्यत् ।
 ज्ञानाद्ब्रह्मा इह जीयनिष्ठाः सत्ताद्ब्रह्मा शब्ध तथा रहि स्याः ॥ ८४ ॥
 स्पृष्ट्वा पदार्थं प्रतिपद्यतेऽयं ज्ञानीयभावात्प्रयथास्तु तत्र ।
 स्पर्शरमेण प्रमरति भाते तद्ब्रह्मरेद्यक्षुपि युक्तिसाम्यात् ॥ ८५ ॥
 भूतं भविष्यन्तमथास्तदर्थं ध्रुवा तथा व्यक्तिसौख्यरूपम् ।
 ज्ञानीयमन्तर्जगदेव पश्येद्बहिर्जगत् पश्यति नैव तर्हि ॥ ८६ ॥
 आजकिता पञ्चितलोचनाभ्यां द्विधा रत्नं पश्यति दृश्यमेकम् ।
 इग्नं ध्रुवं तद्भुव भवे हि रूपं बहिर्जगत्त्वं कथयेत्तयो कः ॥ ८७ ॥

१८—अन्तवह्निर्जगद्भ्यां ज्ञानोपपादनम् । तत्र बाह्यार्थभागान्वितप्रत्ययमतम् ।

- १ तदित्यन्तर्जगदेव सर्वं पश्यामि चिन्त्यस्ति वह्निर्जगच्च ।
वह्निर्जगच्चेन्न भवेत् तदानीं ज्ञानोपपत्तिर्न भवेत् कदाचित् ॥ ८८ ॥
अनन्तशक्त्यै कथनोऽस्म्यहं यस्तस्योऽङ्गणा सन्ति विकासमाता ।
या शक्त्यै काञ्चिद्वेमि तानीन्द्रियाणि तान्यस्म्यहमेक आत्मा ॥ ८९ ॥
अनेन्द्रिये बाह्यसदर्थयोगे द्वयोरुपादाय तयो स्वमंशम् ।
तयोपिकारेण भयपूर्वं स प्रत्ययो रूपरसादिसंज्ञ ॥ ९० ॥
तैलस्य दोषात्तु यथा श्रदीपज्योति क चास्कीतमभास्वरं स्यात् ।
बाह्यार्थदोषान्मलिनं तथेयाज्ञानं भ्रम संशय आचिरस्ति ॥ ९१ ॥
वह्नि स्थितोऽर्थोऽन्यमेति बुद्धो विभाति तस्माद्बहिर्येनसोऽर्थ ॥
एकान्ततो मङ्गल एव चेत् स्यात्तज्ज्ञा प्रतीयेत तदा वह्निर्धा ॥ ९२ ॥

१९—बाह्यार्थवातजप्रत्ययमतम् ।

- २ इत्येक आहु पर आहुर्दशद्वय मियोञ्चेति न भातिसिद्धये ।
स्यादन्यथा द्रष्टृपरं परायां सर्वांशनाशादिदमर्थनाश ॥ ९३ ॥
तस्मात् करोति ध्वनिन्द्रियेस्मिन्नागतमेवैव वह्नि स्थितोऽर्थ ॥
आहन्यमानेन्द्रियमेव शुद्धं यद्रूपमायाति विभाति तन्ने ॥ ९४ ॥
तेनेन्द्रियाणां परिणामरूपस्ते प्रथया आ मपिकारभूता ।
वह्निद्रुमेतेषु विभाति यत्तन्मन्त्रे सन्मात्वात् ध्वनिन्द्रियाणाम् ॥ ९५ ॥
यत्तु भ्रमोऽजायत संशयो वा न तत्र हतुर्बहिरर्थयोग ।
आघ्रातत्रिस्य ज्ञात्तु तत्रेन्द्रिये त्रिचित्र परिणाम एव ॥ ९६ ॥
अस्मिन्मते यद्यपि कञ्चिदंशो न प्र यथेऽर्थस्य वह्नि स्थितोऽस्ति ।
तथापि तादृक्परिणाममूलाघाताय कल्प्या वहिरर्थमत्ता ॥ ९७ ॥

२०—ज्ञानोत्पत्तो बाह्यार्थस्य हेतुत्वम् ।

- ३ ध्वं ततोऽन्तर्जगदस्ति किञ्चित् पृथक् पृथक् चान्नि वह्निर्जगत्तत् ।
ताभ्यामुभाभ्यां प्रतिपत्तिसिद्धि संभाव्यते नैवनेत्ये मन्त्रे ॥ ९८ ॥
तथा च मन्त्रातकलाणि यानि कचिद्बहिर्वा स्थितिमन्ति सन्ति ।
अदृश्यरूपाण्यपि तानि मन्त्रे परं जगत्त्रोयत्तगठिनिमम् ॥ ९९ ॥
वह्निं यत्रास्ति घटो न तत्रेच्छतोऽपि मे तन्मिथितिशुद्धिपरिण ।
वह्नि स्थितेऽस्मिन् घटशुद्धिरयान्मतेव सर्वत्र परस्य स्वाम्यात् ॥ १०० ॥
किन्तु ध्वं तेन घटं वह्निर्धा स्थितं प्रदग्गामि परोवि कचिन् ।
तथा मसंयोगदृते मद्गमलगेष्टं तु पश्यामि तदा गह तम् ॥ १०१ ॥

२१—बाह्यार्थस्पर्शानुसारादात्मनि संस्कारः ।

- ४ बहि स्वतन्त्राणि जगन्ति यावन्त्यायान्पर्यहं ज्ञानधरातलेऽस्मिन् ।
 तावन्ति मे भान्ति मयि स्थितत्वात् भान्ति तु ज्ञानतलान्च्युतानि ॥ १०२ ॥
 ज्ञानस्य यावन्तमिदं प्रदेशं वस्तु स्पृशेत् तत्र च लक्ष्म ताडय् ।
 प्रजायतेऽन्नजगदात्मनाऽसौ संस्कार उक्तः स्मरणाय हेतु ॥ १०३ ॥
 स्वर्शांऽधिन्द्रवेदधिकोऽस्य धो प्रो मन्दे तु मन्द्रोऽथ समे समः स्यात् ।
 तन् स्पृशेत्प्रैशेण्यप्रशेन वस्तुज्ञाने विशेषो भवतीति मन्थे ॥ १०४ ॥
 न स्वर्शयोग्योऽस्म्यहमित्यमाहुः केचित्तद्ज्ञानवशाद्दृशात्म् ।
 बाह्यार्थं दृष्टवाहितमंस्त्रियाऽस्मिन् प्रत्यक्षमीशे मयि शिक्षयापि ॥ १०५ ॥
 निलेष आत्मा न च सञ्ज्यतेऽसौ न वध्यतेऽसौ व्यथते च नासौ ।
 इत्याहुः सार्था ध्रुमेतदेतं तदापि न जातमिदं विशेषः ॥ १०६ ॥
 वायोर्जलस्यापि मिय प्रसङ्गे फेनोद्भव इव व्यथयन्त्येव यत् ।
 नायं तथा वस्तुनि सज्जतेऽस्मिन् न वध्यते न व्यथते कदाचित् ॥ १०७ ॥
 आहन्ति वायुर्जलमस्ति तस्माज्जले तरङ्गः कर्मपीड कालम् ।
 न सज्जते तत्र जग्रे तु वायौ विद्यात्त्वात्मानमिदं पृथग्भवत् ॥ १०८ ॥

२२—आत्मनि बाह्यार्थस्पर्शतारतम्यम् ।

- ५ युनक्तं चहं प्रययच्छस्त्रदेशन्याख्या बहिर्भस्तु न दिदमितत्त्वात् ।
 प्रतीकमाने बहिरर्थपूर्कं ज्ञानं तद्ज्ञानवृत्तं ध्रुवं स्यात् ॥ १०९ ॥
 दन्द्रोऽयमात्मेन्द्रियमार्गादिपार्येणं स्पृशति प्रतीकत्वात् ।
 नास्ति स्वतन्त्रो बहिरर्थयोगे तस्माद्पूर्णत इहास्ति जीव ॥ ११० ॥
 स्वर्षांशतोऽथ प्रमितं प्रकृतं स्वोऽज्ञानभूयिष्ठतया निवेति ।
 संभावनेऽस्मिन् तमयद्भवो जात् पूर्णज्ञानासंयमयोगतो वा ॥ १११ ॥
 बाह्यांस्तु कर्मोऽस्तिरयन् यदान्नुर्मुखो भवामि स्वयमात्मकाम् ।
 सर्वज्ञतां यामि स सर्वज्ञाम् स्पृशन्नरीषान् मम शक्तिकामान् ॥ ११२ ॥
 “पराञ्चि ह्यनि व्यवृणुत् सर्वभूतस्मान् पराञ्च परयति नान्तरात्मन् ।
 वभिर्हीनः प्रत्यगात्मानमैश्वरादृत्तचक्षुरस्त्ववमिच्छन् ॥ ११३ ॥
 पराच वामान् उवन्ति वरनास्ते मृत्युपर्यन्ति विततस्य परयम् ।
 अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमुवन्विद न प्रार्थयन्ते ॥ ११४ ॥”

कठोपनिषत् ५ चली ।

अथेश्वरजगत्संशयवादप्रतिवाद- श्रुतुर्थः खण्ड आरभ्यते

१-अनन्त जीवाधारतयेश्वरसिद्धिः ।

जीवा अहं-प्रत्ययमात्ररूपा स प्रत्यय सर्वाजगत्प्रकार ।
 पश्यामि याजजगदात्ममेदात् तद् द्रष्टुं वा दर्शनमेव वाऽहम् ॥ ११५ ॥
 यथाहमेकोऽस्यपरबोधरूप पश्यामि लोकांश्वरान् यथाहम् ।
 ध्रुवं तथैतेऽप्यपरबोधरूपा मां चेतसांश्चानुभवन्ति मये ॥ ११६ ॥
 पश्यामि यद्यन्मयि तत् समस्तं मत परं नेति न तत् परस्मिन् ।
 जगद्धरा इत्यमन-नजीवा यस्मिन्निति पर ईश्वर स ॥ ११७ ॥
 नश्यन्ति जीवा प्रभवन्ति जीवा यत्रापि यन्ति प्रभवन्ति यस्मात् ।
 तद्धाम किञ्चिद्भ्रुमस्ति जीवास्तदाश्रया सन्ति स हीश्वरोऽस्ति ॥ ११८ ॥

२-बहिर्जगदाधारतयेश्वरसिद्धिः ।

बहिर्निराधारमिदं जगद्वा साधारणं वेति विचारणीयम् ।
 वीक्षे निराधारमिदं न किञ्चिन्मज्ज्ञानसाधारकमेव सर्वम् ॥ ११९ ॥
 जगत्साधारण्यं जगद्बहिर्धाऽप्याचारमाश्रयकमस्य मये ।
 अन्तर्जगत्तत् ध्रुमस्य न स्याज्ज्ञानादते काप्यपरा प्रतिष्ठा ॥ १२० ॥
 अन्तर्जगत्ज्ञानत एव भूत्वा तत्र प्रतिष्ठाय लिंगाति तस्मिन् ।
 बाह्यस्य चैवं प्रभव प्रतिष्ठा गतिर्भवेत्ज्ञान विशेष एव ॥ १२१ ॥
 ज्ञानं निराधारमिदं यथा ह्ये महिज्जि तिष्ठत्यपरश्च नास्ति ।
 तथा जगद्बाह्यमिदं स्थितं ह्ये महिज्जि न स्वीक्रियते कुतो वा ॥ १२२ ॥
 ज्ञान यथास्माकमुदेत्यकस्मात् स्थित्वा क्वचित् प्रत्ययतेऽप्यकस्मात् ।
 बहिर्जगद्य प्रभवं प्रतिष्ठा परायणं तद्वदिदं न दद्यात् ॥ १२३ ॥
 अत्रोच्यते संभवतीदमेवं किन्वैतदन्तर्जगदस्ति सर्वम् ।
 मज्ज्ञानगं तस्य बहिर्न सत्ता ज्ञानं विना नास्ति जगत् स्वतन्त्रम् ॥ १२४ ॥
 ज्ञानं निराधारमिदं यदा मे तथा निराधारमिदं बहि स्यात् ।
 इत्थं जगत् कल्पयितुं न शक्यं वैधर्म्यतो ज्ञानतदर्थेपदकपो ॥ १२५ ॥
 ज्ञानं निराधारमिदं समीक्षे तस्मिन् एताप्यारकमेव चार्थम् ।
 बहिर्जगदाधारं तत् तत्तज्ज्ञाने एताप्यारमिन् ध्रुवं स्यात् ॥ १२६ ॥
 यथा त्विमे जीवजगत्पदार्था जीवात्मवृत्ता प्रतिमान्ति तद्वत् ।
 ध्रुवं समस्तवृत्तमात्मवृत्ता अमी पदार्था सवर्ग भवेयु ॥ १२७ ॥
 रामानुज स्वप्नमयीं तु सृष्टिं पत्नीशमायाप्रभवामज्ञेयीम् ।
 ज्ञानं तदेव विद् जीवमापाल्यतेय तपसं यताऽप्रतिष्ठा ॥ १२८ ॥

देहस्य कालस्य निमित्तपदोर्ध्वं व्यपस्थास्ति न चास्ति यात्र ।
 तामैश्वर्यं खट्विमिह प्रतीमां जैत्र्यां वहिर्भाज्जदाद् व्यपस्था ॥ १२६ ॥
 यदात्मलृप्तास्त इमे पदार्था गहि स्थिता सन्ति यदाभनिष्ठाः ।
 सर्वां ममूर्त्वं परमा मसंशं विश्वस्य त्रिषु परमेश्वरं तम् ॥ १२७ ॥
 सजीवविज्ञानविभिन्नमूर्त्लो जगत्प्रगाहोऽयमनाद्यनन्त ।
 यज्ज्ञानमूर्त्लस्तद्विदं समस्तज्ञानाकरज्ञानमिहेश्वरोऽस्ति ॥ १२८ ॥
 यहिर्जागद्योनिरयं तदिथ सर्वेश्वरो नाभ्युपगम्यते चेत् ।
 मज्ज्ञानमात्रेण यथेच्छसृष्टा संप्र संपूर्णवित्रा भवेत् ॥ १२९ ॥
 तस्मात् स्वतन्त्रं पृथगस्यनन्तं विज्ञानमेवं तदधीनमेतत् ।
 स्रजन्त्रमाद्यन्तविहानमेवं प्रवर्तते विश्वमिदं वहिर्धां ॥ १३० ॥
 सत्तोपलब्धव्यतिरेकहतोरनदेन विज्ञानमिदं जगत् स्यात् ।
 तदेव मन्थे भागाननन्तं स विश्वमूर्त्तिर्जगदीश्वर स्यात् ॥ १३१ ॥
 अक्षेपदाकथयधन प्रशान्न सत्तात्रनश्चिद् घन एव तस्मात् ।
 एकोऽपिनोशी प्रतिपद्यतेऽर्थो विश्वाप्रयो विश्वमय स आमा ॥ १३२ ॥
 विश्वस्य सौऽयं प्रमत् प्रतिष्ठा परायणं तन्मयमेतदस्ति ।
 जगत्ययं, तत्र, जगज्जगत्तत्, जगत्र तस्मात् पृथगस्ति किञ्चित् ॥ १३३ ॥

३-ईश्वरीयपरिचयः ।

स ईश्वरो न प्रतिपद्यते चेत् तैलाहुदारीहणमत्र चोष्मा ।
 प्रदाह शक्ति शुचिरूपमेतान्याय-यन्स्माच्चिरेण कस्मात् ॥ १३७ ॥
 पद्यामि यावत् खमिदं भवन्नात्रान्तं ततोऽप्यूर्ध्वं य समन्तात् ।
 लोका अनन्ता अपि सन्ति होत्य सामान्यतो ह्यात्मिहेश्वरं स्यात् ॥ १३८ ॥
 प्रहा क्रमन्ते न चलन्ति तारा स्थाने शरीराभ्यया भवन्ति ।
 तेजासि यान्यूर्ध्वं य पद्यासि यत्तेषु सत्यं ध्रुवमेश्वर स ॥ १३९ ॥
 जागर्ति जीवो मुहुरोहतेऽसौ माणा ऋभन्ते मनसा नियुक्ता ।
 तस्मिन् सुषुप्ते तु यतो नियोगाच्छेषा स्युंदा स ईश्वर स्यात् ॥ १४० ॥
 सर्वेऽपि जीवास्तृपिता पयोऽनु स्यत्र प्रधायन्नि तुरानिष्टये ।
 पयस्तृपां नाशयतीति सत्र जानन्ति तज्ज्ञानमिहेश्वरं स्यात् ॥ १४१ ॥
 यत्रेव गङ्गां च हिमालयं च प्राञ्चोऽपिदंस्तत्र तु वेदिं चाहम् ।
 परे च तत्रैव घटन्ति तस्मात् तदीश्वरज्ञाननिर्गमनं स्यात् ॥ १४२ ॥
 यदैन्द्रियं ह्यात्मिहास्ति नस्तद् व्यक्तधन्तरज्ञानविभिन्नरूपम् ।
 मित्रार्थमप्यर्थमभिन्नम् यद् घत्त विमुमान्दत्त तदन्वयम् ॥ १४३ ॥
 चित्ता चिदाभास उपेत्यभेद परेश्वरज्ञानमयाश्च तेऽर्था ।
 ज्ञानाद्भिन्ना प्रतिभान्ति तस्मादर्था पृथक् न मिथोऽस्ति गुह्यम् ॥ १४४ ॥
 घटं प्रपद्यामि घटेऽत्र रूपं रूपाश्रया केऽपि निरूढधर्मा ।
 अस्तिव्यमिथेन पठं वद्यामि तदैश्वरं ह्यात्मि ति प्रपद्ये ॥ १४५ ॥

तत्रास्ति बुद्धिर्हि घटोपलब्धेर्न भिद्यते रूपमिमे च धर्मा ।
 महानगाद्या अपि सन्ति नित्या मनोन्द्रियं यद् ग्रहणं करोति ॥ १४६ ॥
 तन्मैत्र रूपाद्यपि तांश्च धर्मास्तेषाममोषामपि चोपलब्धीः ।
 एकं महाज्ञानमहं वदामि स ईश्वरः शाश्वतिकोऽद्वितीयः ॥ १४७ ॥

४-प्रश्नोद्धारसूत्रम् ।

प्रश्नांस्तु यान् सृष्टिविधायकुर्वंस्तत्संभवः स्याद् यदि विश्वकर्ता ।
 मुमुक्षुश्च विप्रह्वान् मितः स्याद् यद्यत्पदाक्तिः प्रयतेत सृष्ट्यै ॥ १४८ ॥
 विज्ञानमेवेश्वर इष्यते विभुर्नासी जडो जाड्यहरस्त्रमावतः ।
 यथा प्रकाशस्तपनः प्रकाशयानप्यस्त्यमेदादिव धर्मधर्मिणोः ॥ १४९ ॥
 आनन्दविज्ञानतदस्तिताश्चेत्येते त्रयोर्थाः सहिताः स आत्मा ।
 अत्यर्थैशिशिष्यममुष्य तस्मात् संभाव्यते सच्चिदयं प्रसन्नः ॥ १५० ॥
 जडोऽस्तु वा, नाऽस्ति तथापि ज्ञानिः, स एक आत्मास्ति, यदस्ति किञ्चित् ।
 स चेतनः सोऽस्ति जडः स शुक्लः कृष्णो महानप्यणुरेव एव ॥ १५१ ॥
 अस्तौह सृष्टिर्न तु वास्ति सृष्टिर्देतदेवं जगदस्ति किञ्चित् ।
 स एव आत्मा स विवर्तमानोऽप्यनश्वरस्तेन स ईश्वरोऽस्ति ॥ १५२ ॥
 अनाप्तकामस्य तदर्थमिच्छा प्रजायते नायमनाप्तकामः ।
 एच्छानिवृत्तिश्च तदर्थसिद्धौ सिद्धार्थ आत्मा तु किमर्थमिच्छेत् ॥ १५३ ॥
 यस्यैवपदाक्तिः स हि शक्यभावादनाप्तकामः स हि जीव इच्छेत् ।
 यतेत चायं कृतकृत्यतायां काले सुखं विन्दति नैरमीशः ॥ १५४ ॥
 स आप्तकामः स हि सर्वकामोऽप्यकाम एव प्रतिपद्यतेऽर्थः ।
 सिद्धो हि काम्यः सकलोऽस्य सोऽर्थो नार्थं ततः कामयते तदर्थम् ॥ १५५ ॥
 यं त्वर्थघृष्टी प्रतिपादयामः कामं तदर्थानुगमः स भाक्तः ।
 या काचिद्वीहा कचिदस्ति सा हि प्राणाश्रया सोऽपि मनोऽन्यपेक्षः ॥ १५६ ॥
 शृक्षाङ्कटे याति यदूर्ध्वमेपोऽप्यादौ तथा कामयते स कामः ।
 तदर्थसामुत्सवमय प्रवृत्तिरवेष्टेऽथमर्थमयं कामोऽस्ति ॥ १५७ ॥

५-असमाधेयप्रश्नोत्तरसूत्रम् ।

अथासमाधेयतया तु केचित् प्रश्नाः कृतास्तत्र समा गयः प्राक् ।
 शास्त्रीत्यज्ञानविधिप्रमेदाद् याजिष्ठनी गोरपके च दृष्टाः ॥ १ ॥
 ते गोरप्यब्राह्मणके तृतीयप्रपाठके पञ्चमनो निपत्ताः । (३ । ५ । ६)
 एकादशे शातपथे द्वितीयप्रपाठके स्यात्तमेपि चोक्ताः । (११ । २ । ७)
 स्वदायनेनाध्यमनीषिणाऽस्य प्रदनप्रश्नस्य दृतः समाधिः ।
 यथानुग. सोऽस्ति स यद्यदिर्नविष्टेप इत्यमृतं त्यजामि ॥ ३ ॥

अहान्पुपाहानि मुक्ताकृतीनां ह्यु मंनिविष्टनि विमिप्ररोत्पा ।
 प्रस्तारभेदादिह भेदमिद्धि फण्णादिभेदाद् घञ्जे च भेदः ॥ ४ ॥
 सू र्यागतादा युग आहतस्य व्याजेन हृत्प्येव निवर्गतां यत् ।
 म्निद्धं पत्तयत्नमेव एव प्रश्वात्तनिश्वा-न विज्ञानहेतुः ॥ ५ ॥
 शास्त्रनिर्माणविधिर्नतेषा प्र यद्भवेच्चिद्व्यविशेषहेतु ।
 प्रत्यर्थशक्तिर्विधि प्राप्तिव तद्व्याहाने विधेयाऽऽहः प्रयत्न ॥ ६ ॥
 यद्यत्प्रयत्ना इह शक्ये मन्व्यन्नेयस्या नु तथाव्यतन्ता ।
 ज्ञेयाश्च मन् येव तदर्थचिन्ता कुनस्नदर्थयमियाऽपहेया ॥ ७ ॥
 विशानमात्मोपतिहेतुरात्मा विज्ञानरूपो हि सुखोदयोऽतः ।
 विज्ञानमात्माधितमल्पतोऽपि प्रतिक्षणं प्राप्ति महाभयात्तः ॥ ८ ॥

अथ साधर्म्यवैधर्म्यवादः ।

६-जीवेश्वरयोः समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्यां भेदः १

आत्मा छिन्ना व्यष्टिसमष्टिभेदाद् या व्यष्टयस्ता इह जीवशब्दा ।
ते मन्ति सर्वे प्रतिविम्बभूता मूलं यदेवामयमोर्ध्वरोऽस्ति ॥ १५८ ॥

७-अहं-शब्दो-शब्दाभ्यां व्यपदेशभेदः २

१ ज्ञानस्य तस्येश्वरनाम एकस्यो शब्दतोऽस्ति व्यपदेश एवम् ।
ज्ञानानि यानि त्वय्ये जीवनामाप्यहंपदेन व्यपदेश एवम् ॥ १५९ ॥

८-क्षुद्र शरीराभिमानित्व-विश्वशरीराभिमानित्वाभ्यां भेदः ३

प्रत्यक्षमीक्ष्यं सकलं शरीरं तदन्तरे कारणमस्य गूढम् ।
आत्मा हि स क्षुद्रतनौ स जीवः स ईश्वरो विश्वतनौ स एकः ॥ १६० ॥

९-चतुःकोशत्वनिष्कोशत्वाभ्यां भेदः ४ ।

५ ज्ञानस्वरूपे जगतः प्रकृतौ स ईश्वरो जीवगणश्च तुल्यौ ।
स्थितौ तु कोशाध्ययणेऽस्त्यपेक्षापेक्षाकृतो नाम तयोर्विशेषः ॥ १६१ ॥
यदीन्द्रियं तत्र गतार्थमात्रां मनस्तद्वदश्च तदन्तरे धीः ।
तदन्तरेऽहं विहरामि सोऽयं नित्यं चतुष्कोशगतोऽहमर्थः ॥ १६२ ॥
सर्वार्थमात्रा मयि संनिविष्टा स्वैल्पाधिका वास्त्यणुराजकराः ।
न यस्य मात्रास्ति न तस्य योधो दो रात् क्षयेऽप्यस्मृतिरप्रपत्तिः ॥ १६३ ॥
प्रज्ञा मनोऽर्थेन्द्रियत्रयकोशाः परस्परैणाव्यतिरिक्तरूपाः ।
एकोदयेऽन्नेऽपि भवन्ति स्वाकं कस्याप्यपाये सकला अपेयुः ॥ १६४ ॥
नामा पशूनामिति केचिदाहुर्न तत्र बुद्धिर्न मनोऽन्य आहुः ।
एतद्विज्ञानं भ्रममाश्रमेवामपेक्षयाऽस्वत्वमपदयमस्ति ॥ १६५ ॥
अपेभ्यः कोशमपेक्षते न तं सोऽनन्तमात्रो न परंनिव्यस्यते ।
न तत्र बुद्धिर्न मनो न चेन्द्रियं स्वप्नत्र एवार्थनियं द्वात्रेयम् ॥ १६६ ॥

कादाचित्कज्ञानत्व-नित्यज्ञानत्वाभ्यां भेदः ५ ।

६ ज्ञानं तु योऽत्रानुभवो विषेकोऽप्यहं गतं तत्र तद्वद्वरं स्वयम् ।
नार्थमहव्यावृत्तिरिच्छन्मिन्न नार्थयत्नौ भेदादर्थं पूर्णं ॥ १६७ ॥

११-विनाशित्वाविनाशित्वाभ्यां भेदः ६ ।

- ६ अर्था स्वभावात् परित्यक्तं रूपारूपान्यथात्वे व्यपयन्ति जीवाः ।
जीवास्त इ थं क्षयिणोऽप्यनन्ता य ईश्वर सत्त्वत्रिनश्वर. स्यात् ॥ १६८ ॥

१२-अनुक्तत्वेश्वरजन्योक्तत्वाभ्यां भेदः ७ ।

- ७ अन्त स्थमुक्तं परित समन्तादवैश्वर्यस्य विकारोऽर्कः ।
अशीतिरर्केऽस्ति तदग्रभूता त्रिवृत्स्वरूपोऽस्ति तत स जीव ॥ १६९ ॥
प्रकाशनामौ हृदिदृश्यविभ्यो भामण्डले तस्य समन्ततोऽस्ति ।
भामण्डले भान्ति जगन्ति वेनत्मादीनि तद्वत् त्रिवृदस्यहं स ॥ १७० ॥
यत् तत्र चोक्तं तदहं स आत्मा योऽर्कोऽस्ति तज्ज्ञानमिति व्रवीमि ।
ज्ञाने तु य काममयं जगद्भात्यशीनिरेपाक्षिरमूलमुत्थम् ॥ १७१ ॥
आ मा यथा कामयते तथाऽस्मिन्नुदेति रूपं तदमुष्यं कर्म ।
कामो जगत् काममय स आत्मा सोऽप्येत्यकामोऽग्रमतोऽस्य सोऽस्ति ॥१७२
य ईश्वरो नित्यमयं सवाम स सर्वनामोऽस्य हि कोपिकाम ।
धीनाम जीयोक्तमिहोदितं स्थाञ्जीव चिदाभासमतो यदाम ॥ १७३ ॥
जीयोक्तमित्थं धर्मेश्वर स्यात् कामो न तत्संभयतोभ्यटेऽस्मिन् ।
तस्मादनुक्त्य परमेश्वरोऽसौ सर्वज्ञ एषोऽस्ति च सर्वशक्तिः ॥ १७४ ॥
ता शक्तयस्तस्य भवन्ति कामा कर्माणि तान्यस्य जगन्ति सन्ति ।
सु कर्मरूपाणि च रूपनामान्येतत्त्रयं संमिळितं जगत्स्यात् ॥ १७५ ॥

१३-असर्वजीवग्राह्यार्थत्व-सर्वजीवग्राह्यार्थत्वाभ्यां भेदः । ८

- ८ सर्वेऽपि जीवा निजजोस्वमयं गृह्णन्ति नान्याशयदृष्टमयं ।
तदीदरच्छानगतं तु सर्वेऽपिशेषतस्तेन स जीवमिन्द्र ॥ १७६ ॥

१४-नानात्वैकत्वाभ्यां भेदः । ९

- ९ नाना तु जीवा व्यग्रहात्मेदाद् यथाशयेया न तयेद्वरेऽपि ।
नानात्पलिकं किमपि प्रपद्ये तेनेदरच्छानमिदं सदैकम् ॥ १७७ ॥

१५-व्यवस्थत्वैकरसत्वाभ्यां भेदः । १०

- १० अचेतनं चेतनमित्यमेतद्भगवद् द्विधास्तीदरज्ज्वमस्मिन् ।
स्वप्ने तु जीवे द्विविधं प्रबोधे जडं सुषुप्तौ तु जगत्त्र किञ्चित् ॥ १७८ ॥
केचिद्विदुर्जीवदोदरेऽपि स्युस्ता अवस्था इति तर्कयाम ।
सुषुप्तिरूप प्रत्योऽप्यस्य स्वप्नोऽस्ति जाग्रदवस्था जीवमुक्ति ॥ १७९ ॥

१६-ईश्वरवृत्तित्व-जीवावृत्तित्वाभ्यां भेदः । ११

- ११ सर्वाणि भूतानि यथात्मनि स्युः तत्रपु भूतेषु तथा स आत्मा ।
 इयं व्यवस्था परमात्मजीवा मनो समा स्वस्वजगन्निमित्ता ॥ १८० ॥
 इयान् विशेषस्त्विह वर्तते यजीवा मद्द्रु त्तोऽखिलभूतसंघे ।
 * परेश्वरेऽस्यैव स पश्यतीमान् जीवात्मभूतत्वमुपेति नेश ॥ १८१ ॥
 यत्रस्थितं विश्वं परमात्मकृतं जीवात्मनास्पृश्य तु न प्रवेश ।
 जाना मद्द्रु सा विषयास्तु तत्रेश्वरप्रकाशे निहिता असङ्ग ॥ १८२ ॥
 सिद्धान्तमाहुस्तत एव भूतान्येतानि सर्वाणि मयि स्थितानि ।
 स्थितोऽस्मि भूतेषु तु तेषु नाहं मयैव सर्वाणि तवानि तानि ॥ १८३ ॥
 भूतानि मस्यान्वपि नैव मत्स्थान्येतानि सन्त्या मगृधकृत्प्रवेतो ।
 पात्रस्थिता आप इमा न पात्राभनि स्थिता आत्मपृथक्प्रवेतो ॥ १८४ ॥
 वायुर्यथाकाशगत समन्ताद् व्याप्नोति खं किन्तु न सञ्जते खम् ।
 तथेश्वरस्य स हि भूतसंघं किन्त्वेषु नासञ्ज्यत ईश्वरोऽयम् ॥ १८५ ॥

१७-जीवजगदीश्वरजगतोः परस्परानुरोधः १२

- १२ वहिर्जगद् वहिर्धमस्ति तद्विधास्तयोगतोऽन्तर्जगति प्रवृष्टय ।
 यद्गृहशब्देन हृद्येन युज्यतेऽन्तरामद्द्रु स स तथेव दृश्यते ॥ १८६ ॥
 क्वचित्पुनर्थाह्निजगद्गतार्थगा ये ये गुणास्ते सकलेन युज्यते ।
 अन्यान्ययोगात्त्रापि सोऽन्यथाऽऽन्तरं प्रकल्प्यते स भ्रम एव संशय ॥ १८७ ॥
 एतद्विरुद्धं क्वचिदंतत्तामता स्वमास्तो भावविशेष ऊर्यते ।
 यथा स यत्नं कुरुते यथाऽऽन्तराकारेण सोऽर्थो लभते वहि स्विचित्म् ॥ १८८ ॥
 गृहं रथच्छ्रममप्रमासतं कूर्चं वृत्ती दर्पणमेवमादिषम् ।
 पूर्णं यभूवान्तरमन्तरात्मना ॥ स ततस्तद्वहिरुद्भूय ह ॥ १८९ ॥
 क्वचित्तथाह्यै परमात्महृत्ते सूक्ष्मदुर्शीलद्रुमगोदयायै ।
 संयुज्यै रूपाणि यथाऽन्तरा माऽकरोत् तथा तानि वहि करोति ॥ १९० ॥
 तदित्यमन्तर्जगदानुस्यूयती वहिर्जगद्रूपमुदति कुत्रचित् ।
 प्राधान्यत किन्तु वहिर्जगद्विधामन्त्रेय चान्तर्जगतं प्रवृष्टय ॥ १९१ ॥
 यदान्तरामा तु वहिर्जगद्गतैरर्थेन युद्धं स्वपितोह तर्हि स ।
 दुश्चं तदान्तर्जगदेव बल्यते विरम्य तस्मादपि सुष्यपिन्ययम् ॥ १९२ ॥

१८-ईश्वरजगति जीवजगतोऽनुरोधाभावः १३

- १३ जीवात्ममूलं हि तदान्तरं जगत्तीया मनो निप्रहणे निवृत्त्यने ।
 दीपे प्रसङ्गे चन्दिने तिरोदिते तज्ज्ञा प्रमोदित् प्रकल्पे तिरोमेयेम् ॥ १९३ ॥

यदं तु पश्यामि यदा तदानां घटावभासो न घटानुपकः ।
जपानुरागः स्फुटिके विशुद्धे यथा तथा ध्यानगतास्तदर्थाः ॥ २२८ ॥
षयं तथार्थान् पटिकल्पयामो यान् भाषयित्वा पृथगेऽपि तेणाम् ।
सत्ता हि तास्ता न तु सत्तया मे ते सन्ति यत् तान् हि पृथक् स्मरामः ॥ २२९ ॥
चिज्जातसत्ताश्रयवस्तुसत्ता चित्सत्तया भिद्यत इत्यवैमि ।
न धीः पृथक् चेत् कथमोदरांशं घृत्वाहमर्थान् जनयेदनेकान् ॥ २३० ॥
धानीयसत्ताऽर्थगता न चेत्स्यात् सा तर्हि तस्मिन् कुत आगतेति ।
अत्रोच्यते रूपवदत्र सत्ताऽप्याकस्मिन्का संभवतीति मन्त्रे ॥ २३१ ॥
तैलं यद्विर्मयतीह तैलात्कर्माणि रूपाणि पृथग् भवन्ति ।
आयान्ति तानीह यतो यथा वा विद्यन्ति सत्तापि तथात्र भाव्या ॥ २३२ ॥
न कारणं इति नवीनकार्थ्यं तूदेति धर्माश्च न वा भवन्ति ।
वस्तुस्वभावो हि तथा ततोऽस्मिन् न शङ्क्यमित्यस्ति मतं तृतीयम् ॥ २३३ ॥

यद्ब्र नानात्वमिदं तु तस्य स्वरूपमयास्ति तदस्य कर्म ।
 पांचिर्जल यासति चित्ररूपंस्तद्विज्ञानद्वयपत् प्रतिद्व ॥ २११ ॥
 द्वैतं तु सत्तान्यतयेय मन्त्रे सत्त्वतायां यद्दु चैकमस्ति ।
 उष्णीषरूपं प्रसरन्नुत्तु गनैकदेशि मूर्ध्वय इयापमर्थ ॥ २१२ ॥
 धानं हि सत्ता न तदास्ति भिन्नं ज्ञानस्य सत्त्वं जगदस्ति रूपम् ।
 पृथक्स्य तस्माज्जगतोऽस्य सत्ता ज्ञानस्य सत्त्वं न भिद्यते सा ॥ २१३ ॥
 अपूपशिल्प प्रतिरूपशिल्पे ज्ञानस्यमात्रा द्विविध प्रतीत ।
 अपूर्वैरूपाणि फरो यकस्माद् गृह्णाति रूपाणि यथास्थितानि ॥ २१४ ॥
 यदाभ्यस्तज्ञानमनेन हृत्तं यद्विजंगत् तेन च सयुतं न ।
 ज्ञान तथा रूपमुपति तद्वद्विभ्रं षचिकल्पयते म्यरूपम् ॥ २१५ ॥
 कृण यथा रूपमुपति दुग्ध धानं तथा भेति विज्ञानभायम् ।
 यथा समुद्र पद्वयस्तरुः नानां प्रजास्तद्विद्व जगत् स्यात् ॥ २१६ ॥
 य ईश्वरो ज्ञानमयोऽस्ति तस्मिन् यद्विजंगन्नात्र भयन्ति जीवा ।
 प्र यद्वज्जीव च पुनर्जंगस्यादिति द्वितीय मतमस्ति सायु ॥ २१७ ॥

३-विषयाणां ज्ञानातिरिक्तत्वात् पृथक्सत्तावादः ३

- १ अयापर प्रादुर्दिं यदक्षय प्रस्तूयत सायु न तत् प्रतीम ।
 स ईश्वरो भिद्यत एव, जीवा भिन्ना, जगद्विभ्रमिति, त्रिलयम् ॥ २१८ ॥
 ज्ञान प्रजाशो विषयास्तमोऽत् फय तयो समंतादिमंशयम् ।
 ज्ञाने समने विषया तिमता दृश्यन्त एत निहिता पृथक् न ॥ २१९ ॥
 ज्ञान प्रमाण तत एव सय प्रमायते तेन यदामि भिन्नान् ।
 ज्ञानात्तदर्थान् प्रतिपत्तिभेदात् दृश्यादत द्रष्टु न दृष्टिमयात् ॥ २२० ॥
 ज्ञान तु कास्म्याद् यदशेषमेक स ईश्वरा नाम पृथक् पदाथ ।
 तत्रैव जीवाश्च जगन्ति चास्थु सत्तोमयेया पृथगोश्वरात् स्यात् ॥ २२१ ॥
 ज्ञान यदज्ञानवृत्त प्रलीमल क्षुद्र व्यस्योपहित शरीराम् ।
 जीव स मेध्यादनुपाधित पराद्विप्रहादांश्वरता तिमिद्यते ॥ २२२ ॥
 तत्रेश्वराव्यादय जीयनाज्ञो ज्ञानाज्जगच्चोदयत पृथग्यत् ।
 न कास्म्यत किन्तु तदकदेशाहुद्रूप तमास्ति तिमिप्रस्तम् ॥ २२३ ॥
 नोद्विपयोऽदधिदुग्धवहा स्याशुक्लमृद्वद्यतम नो वा ।
 ज्ञानाज्जगत् तच्छरत्त दुग्धात्मन्ये जले बुद्धफेनवदा ॥ २२४ ॥
 इयान् विशेषस्तु विभाति फेने वियन्ति तोषानि विकुर्वते च ।
 ज्ञान तु न चेत्य विकारि भाति प्रस्तौत्यपूर्व जगद्वृत्तं तत ॥ २२५ ॥
 बालस्य मन्वेऽल्पमिमास्ति चित्त यथाधिक पश्यति विश्वमेव ।
 तथास्य विज्ञानमुपति बुद्धि न क्षीयतेऽन्तर्जगतस्तु वृद्ध्या ॥ २२६ ॥
 पृथक् सदब्राह्मनि समिपिष्टं सर्वात्मना विश्वमिदं समस्तम् ।
 आमा त्वसन्नोऽस्ति न तेन त्रिं न तसज्जते त्रिजिद्विपोति विश्वम् ॥ २२७ ॥

यद्दं तु पश्यामि यदा तदानीं घटावभासो न घटानुपक्तः ।
 जगानुरागः स्फटिके विद्युद्धे यथा तथा ज्ञानगतास्तदर्थीः ॥ २२८ ॥
 परं तद्यथान् परिकल्पयामो यान् भाषयित्वा पृथगेऽपि तेपाम् ।
 सत्ता हि तास्ता न तु सत्तया मे ते सन्ति यत् तान् हि पृथक् स्मरामः ॥ २२९ ॥
 विज्ञातसत्ताश्रयवस्तुसत्ता चित्सत्तया भिन्नत इत्यथैमि ।
 न घां पृथक् चेत् कथमीश्वरांशं घृत्वाहमर्थान् जनयेदनेकान् ॥ २३० ॥
 हानीयसत्ताऽर्थगता न चेत्स्यात् सा तर्हि तस्मिन् कुत आगतेति ।
 अवोच्यते रूपवदत्र सत्ताऽप्याकस्मिकी संभवतीति मन्ये ॥ २३१ ॥
 तैलं यद्विर्मरतीह तैलात्कर्मणि रूपाणि पृथग् भवन्ति ।
 आयान्ति तानोह यतो यथा घ्रा वियन्ति सत्तापि तथात्र भाव्या ॥ २३२ ॥
 न कारणं इयेति नवीनकार्यं तूदेति धर्माश्च न वा भवन्ति ।
 वस्तुस्वभावो हि तथा ततोऽस्मिन् न शङ्क्यमित्यस्ति मतं तृतीयम् ॥ २३३ ॥

अथ ज्ञानसत्तयोः पौर्वापर्यमूलकोऽ

ज्ञानिवादः ॥ (६)

४-स्वजगत्सत्ताया ज्ञाननिष्पत्त्वम् ।

- १ सत्ताप्रशादश्च युपलब्धिरस्योपलब्धितो योऽपलभेऽस्य सत्ताम् ।
प्रशस्य च स्व ज्ञत समाधिर्वाद्यान्तरद्विष्टजगद्विधाभ्याम् ॥ २३४ ॥
अस्तीश्वरज्ञानमतोऽस्ति तज्जगत् तथास्तिभज्ज्ञानमतोऽस्ति भज्जगत् ।
सत्तोपलब्धिश्च न भिद्यत मिथ स एक आग्रोभयया प्रवर्तते ॥ २३५ ॥
ज्ञान प्रहोत्रस्ति न चागृहीत्या भवेत् प्रकाश सतत स्वमायात् ।
ग्राह्यप्रहोत्रिचमिद द्विरूप ग्राह्य रसामान्यमत्रैमि सत्ताम् ॥ २३६ ॥
या ग्राहक स द्विबिधोस्ति जीवस्तदीश्वरश्चेति जगद्विधता ।
ग्राह्य तु सत्तामयमस्ति विश्वं ग्राह्यप्रहोत्रोपविनाहृतत्वम् ॥ २३७ ॥

५-जैवज्ञानस्य बाह्यसत्तानिष्पत्त्वम् ।

- २ किन्वाश्वरज्ञानमयास्तिमद्बहिर्यदास्त तस्मादुपलभ्यते जगत् ।
बहिर्यं चेदस्ति घटस्तदा भवेच्छतोऽपि साक्षात् क्रियते न तद्घट ॥ २३८ ॥
तस्माद्बाह्यस्तुनि यास्ति सत्ता ततो मम ज्ञानमुदेति वाद्ये ।
मज्ज्ञाननिष्पत्ति न वस्तुसत्ता सत्तावशाज्ज्ञानमुदेति मेऽस्मिन् ॥ २३९ ॥

६-ज्ञानमयर्जावस्य बाह्यसत्तानिष्पत्त्वम् ।

- ३ अभिमात्रमानन्वयप्रशाद्य विज्ञो न ज्ञानति नैव तु प्रस्तुसत्ता ।
ज्ञान यथा भासयतेऽर्थसत्ता सत्तापि शृङ्गाति तथा चिदशम् ॥ २४० ॥
जीवामभेदात् यथा विभिन्नज्ञानार्थसत्ताजनका यय स्म ।
सन्त्येव यस्तुनि तथा चिदशप्राहीणि तैरस्त्यहमर्थसिद्धि ॥ २४१ ॥
तदीश्वरज्ञानगतार्थरूप जगद् भवेज्ज्ञाननिष्पत्त्वन तत् ।
जीयो प्रकज्ञानमिद तु हू स तद्वैपरीयाज्जगदर्थमूलम् ॥ २४२ ॥
न चेज्जगत् स्यात् तदाहमात्थ्या जीमाधिदाभासमया भवेयु ।
सूर्यस्य यद्गत् प्रतिविम्बहू ह्ये जलस्य यात्रस्य भय यपक्षा ॥ २४३ ॥

अथ त्रिसत्याद्वैतवादः ॥ ७ ॥

७-जडजीवेश्वराणां विशिष्टाद्वैतम् ।

- १ इत्थं स्वरूपात् पृथगस्ति विश्वं जीवात्मकं तानि जगन्ति सन्ति ।
जीवा जगन्मूलतया च सन्ति प्रभुश्च तेषामयमीश्वरोऽस्ति ॥ २४४ ॥
- २ जडजीवेश्वरभेदात् श्रेण्यधिकरणानि सर्वधर्माणाम् ।
आहुस्तान्यधिभूतं चाध्यात्मं चाधिदैवतं चेति ॥ २४५ ॥
जडाश्च जीवाश्च तथेश्वरश्च त्रिभिर्विशिष्टं यदिहैकरूपम् ।
तद् ब्रह्म तच्च द्विविधं परं चावरं च नातः परमस्ति किञ्चित् ॥ २४६ ॥
- अचित्त कृत्स्नं पृथगेकमेकं सात्मास्ति जीवेन चिना प्रवेशात् ।
जीवश्च कृत्स्नः पृथगेक एकः सात्मेश्वरेणास्ति तदित्यमैक्यम् ॥ २४७ ॥
जीवस्य देहोऽस्ति जडैः कृतोऽयं जीवैः कृतो देह इहेश्वरस्य ।
जीवः शरीरे विभुरेवमीशो जीवे विभुस्तन्मय एव जीवः ॥ २४८ ॥
चिताऽचिता चोपहितोऽयमीशश्चितोऽचितश्चानिशमेक ईष्टे ।
अथो विशिष्टं तु चिताचिता चेदपरं हि तं ब्रह्मपदेन यच्चि ॥ २४९ ॥
जीवस्य नाना प्रमत्तवस्थाः स्वप्नादिका पञ्चयुतोऽपि सोऽस्ति ।
अनन्तकल्याणगुणस्तुदोषैरस्पृष्ट एवेश्वर एव भाव्यः ॥ २५० ॥
क्षुधापिपासासहितो विशोको विमृत्युरेवं विजरो विषाम्ना ।
स सत्यसंकल्पकसत्यरामोऽप्यस्तांश्वरस्तत्कृपया तु जीवः ॥ २५१ ॥
जीवोऽस्वतन्त्रोऽस्य हि भुक्तिमुक्तौ स्वतन्त्र एवेश्वर आतनोति ।
तद्रीश्वरानुग्रहतस्तु जीवोऽप्यदोषकल्याणगुणाकरः स्यात् ॥ २५२ ॥
द्रष्टा हि तत्कर्मण एव ईश्वरो यद्गानुष्ठ्ठाति तदैव जीवतः ।
सर्वाणि कर्माण्यपमृज्य बन्धनानुन्मोच्य साम्यं निजमम पश्यति ॥ २५३ ॥
निर्दोषकल्याणगुणाकरवतः प्राकाम्यतः साम्यमिहास्य जायते ।
न त्वेष मुक्तो जगतः प्रसर्जनं रक्षां क्षयं चेभ्य एवत् करिष्यति ॥ २५४ ॥
ब्रह्म द्विधा प्रागुदितं परं चावरं च तत्रास्त्यनिरुक्तमाद्यम् ।
अप्यतमश्याहृतसूक्ष्मरूपं तदस्य विभ्यस्य हि बीजमस्ति ॥ २५५ ॥
स्थलं तु यद्विभ्यमिदं विभाति ब्रह्मापरं तत् परिकार्यमेतत् ।
इदं परस्मादुदितं परस्मिन् स्थितं परस्मिन् विर्लापने तत् ॥ २५६ ॥
तत्रापरस्यास्ति परेण तेनाभेदस्तदेकं एवमद् द्विभेदम् ।
उद्भूय तस्मात् परतोऽपरं तत् पुनः परस्मिन् भवति प्रतीकम् ॥ २५७ ॥

* "तामरा, पुष्पेन्द्रिणामो पुष्पिन इह" जगत् । आत्मरीहय विजयतावात् वपुर्वीरवत्" (भाग ११ । ७ । ६)
इति भागवते त्रयाणामेषां जगद्जीवेश्वरत्वात्सङ्गभाषणा विधीयते ।

प्रतिक्षणं तत्परतोऽनरोद्भव परत्र सत्यैत्यवरं प्रतिक्षणम् ।
 मध्येऽन्यथा रूपतयोद्भव क्वचिद्विच्छिद्यते वापि नवं प्रवर्तते ॥ २५८ ॥
 विशिष्टतोऽस्मात् परतो विशिष्ट त्वेजावरं विश्वमिदं बभूव ।
 विशिष्टयोश्चास्ति तयोर्न भेदस्तस्माद् विशिष्टाद्वयमेतदाहुः ॥ २५९ ॥
 विशिष्ट मेतद्भवारं परं वा सत्योऽत्रभिभिन्नतमं स्वरूपात् ।
 अविच्छिदीशैरुदितं विशिष्टमिदं यमेतत् प्रवदन्ति तस्मात् ॥ २६० ॥

८-जगज्जीवेश्वराणां सत्यत्वात् तद्विज्ञानस्य त्रिसत्योपनिषत्त्वम् ।

नैवं स्थिते विश्वमसयमेतन्मानं च सत्यं विषयाश्च सत्या ।
 ज्ञानं च जीवेश्वरभेदत स्याद् द्विधा तयोर्विश्वमपि द्विधा स्यात् ॥ २६१ ॥
 एकं स ईशो बहवस्तु जीवा एक बहिर्धा जगदीश्वरस्य ।
 अन्तर्जगन्त्यत्र बहूनि तु स्युर्नात परं किञ्चिदिहास्ति वेद्यम् ॥ २६२ ॥
 सतीश्वरोऽसौ जगदुच्यतेऽसज्जीवस्वर्यं स्यात् सदसत्स्वरूप ।
 उदन्ति तस्माद् भुवनं भविष्यन् भूतं च विज्ञा सदसत्पदेन ॥ २६३ ॥
 अहं हि सत्यं तदत परेऽपि जीवा अहंत्वादविशेषसत्या ।
 यस्मात् तेषामुपपत्तिरन्या तस्माद्भगवत्सत्यमिति ब्रवीमि ॥ २६४ ॥
 इत्थं जगज्जीवतदीश्वराख्यं तत्रग्रयं सत्यमिदं परीक्ष्यम् ।
 तत्रापि मुख्यं परमेश्वरोऽयं जीवाजगच्चेदमुपासतेतम् ॥ २६५ ॥
 इत्थं त्रिसत्ये जगतस्तदीशितु सत्यत्वमस्तीह परीक्षयेक्षितम् ।
 ब्रह्माहमस्मीत्यहमर्थसत्यता तद्भातमो भाति ततोऽन्यथोऽपि ॥ २६६ ॥
 इयं त्रिसत्योपनिषद्विशेष प्रतीय तस्यान्तरभेदक स्यात् ।
 उपासनाधर्म उपासकानां प्रवर्ततेऽनेकरिधो जनेषु ॥ २६७ ॥

✽ अथ उपासनावादः (८) ॥

९-आत्मनि हृद्ग्रन्थिवशाद् बन्धप्रकारः ?

- १ एकत्र विन्दौ कतिचिद्बलानीतरेतरेण प्रथितानि चेतस्युः ।
हृद्ग्रन्थिरेप प्रथितस्ततोऽसावात्मा रसो बद्ध इवावभाति ॥ २६८ ॥
बलानि यावान्त भवन्ति पूर्वाण्यपूर्वमत्र धियते बलं चेत् ।
प्रबद्धंयत्नात्मनि चेद्रसं तद् ग्रन्थि द्वितीयं तु तदा वदामः ॥ २६९ ॥
तिरः शरः कन्दुकमेवमूर्ध्वं प्रक्षिप्यते तत्र हितं बलं तत् ।
न बद्धयत्यत्र रसं मृदश्चेत् काचो भवेद् ग्रन्थिरसौ द्वितीयः ॥ २७० ॥
हृद्ग्रन्थिमोकेन च बन्धमोकः स्यादात्मनस्तत्र रसो निसर्गात् ।
स्ययं स बद्धः स्वयमेव मुक्तो जगत् कदाचित् स कदाचिदात्मा ॥ २७१ ॥
यदस्त्वखण्डं विमु चैकरूपं बन्धान्मिति प्राप्य तु तत्र खण्डाः ।
यथा यथा चैव विमुक्तिमेयात् तद्ग्रन्थिभेदात् स विकासमेयात् ॥ २७२ ॥
आत्मा यदा बन्धमुपेत्यकस्माद् ग्राह्यस्तदा स्यादयमर्थसंज्ञः ।
बन्धप्रभावेण विभुः स आत्मा देहे धृतः सन् भवतीह देही ॥ २७३ ॥
अल्पज्ञतां याति शरीरबन्धादत्यन्तबन्धाद्भ्रतामुपैति ।
बद्धं पुनर्बन्धमुपेत्य बन्धं पुनः पुनश्चेद्भ्रमते जगत्तत् ॥ २७४ ॥
मनो यदि प्राणगतिं प्रपन्नं वाक्यं गतं स्थूलदशामुपैति ।
तल्लीयते तेन विचिन्ता स्यात् प्राणे श्लथे स्यादिह पाख्यदयम् ॥ २७५ ॥
यथा यथा बन्धमुपैति तस्मिन्स्थाधिकं स्यादिह पाख्यदयम् ।
यथा विमुच्येत मनो विकासात् तथा क्रमेणैव भवेत् स्वतन्त्रः ॥ २७६ ॥
प्राणादियं वाक् प्रथमे तु बन्धे वागन्यग्न्धाद् भवतीह वायुः ।
वायुः पुनर्बन्धमुपेत्य तेजो बन्धाद्भ्रलं तत् पृथिवी च बन्धात् ॥ २७७ ॥
पृथ्वी च बन्धादिह वृक्षपत्रं बन्धाद्य बन्धो मुद्गरित्यमेति ।
भवेत् कथंचित् क्रममुक्तिरेषां पृथ्वी पुनः प्राणविद्यामुपैति ॥ २७८ ॥

१०-बन्धमुत्तयुपायक्रियाया उपासनात्वम्-२

- २ जीवस्तु नात्यन्तमयं प्रबद्धः स्फुटं स विज्ञानमयोऽत्र दृष्टः ।
तपापि देहे ध्रुमेव बद्धः प्रतीयते पाप्मनि मानयोगात् ॥ २७९ ॥
मुक्तः क्रमाद् बन्धमुपैति बद्धो विमुच्यते च स्ययमुत्क्रमेण ।
इत्थं स्यमावादिह बन्धमोक्षी पर्यायतः संभवतो विविधौ ॥ २८० ॥
यथा तु बन्धाद् भवतीह मुक्तो जीव क्रियामादुरिमा मुपास्तिम् ।
उपासनातो बलवान् विमोक्षः पुनर्बन्धः प्रमते तमुप्सिन् ॥ २८१ ॥

जीवात्मकज्ञानमुपास्तियोगात् तदीश्वरज्ञानसमत्वमेति ।
 यन्धस्य तस्मिन् पुनर्यसक्तैर्न जीवतामेति स एकरूपः ॥ २८२ ॥
 इत्येवमुक्तं बलवद्सत्सैर्निसर्गसंभायितवन्धमुक्तेः ।
 उपायमूर्तं सदुपास्तिकर्माथवाऽत्र वक्ष्याम्यधिकं च किञ्चित् ॥ २८३ ॥

११ ऐश्वरमनसि जैवमनःस्थिरीकारस्योपासनात्वम् ३

३. मनोस्ति जीवस्य तु चञ्चलं स्थिरं शान्तं नितान्तं परमेश्वरस्य तत् ।
 स्थिरीकृतं वृत्तिनिरोधतो मनो जीवस्य योगं लभते परेश्वरे ॥ २८४ ॥
 चक्षुः स्थिरं चेत् प्रतिविम्बमस्थिरं न तत्र योगः प्रतिविम्बचक्षुषोः ।
 स्थिरीकृतः स्यात् प्रतिविम्बस्य चेत् सांनिध्यमायाति स चक्षुषि स्वयम् ॥ २८५ ॥
 यद्वन्ति योगं तनुपासनां मनः सांनिध्यमायानि हि जैवमेश्वरे ।
 तत्संप्रमादीश्वरत्वाकिरञ्जसा जैवे समायाति ततोऽणुसिद्धय ॥ २८६ ॥
 यो येन योगं लभते ध्रुवं तयोरुने भवेत् पुष्कलधर्मसंकमः ।
 उपास्यशक्तिर्धुमत्र संवत्स्युपासके साधु सचेदुपास्यते ॥ २८७ ॥

१२-क्रिया-भक्ति-ज्ञानयोगाः । ४

४. योगास्त्रिधा कर्ममुखेन, भक्त्या, ज्ञानेन कर्मास्ति महत्संकेतुः ।
 भक्तिः सुसावाथ तृतीयमेवां जीवस्य तस्येश्वरसादृश्यं हेतुः ॥ २८८ ॥
 न स्वार्थमिच्छन् न परार्थमिच्छन् निष्कार्णं यद्विद्धाति कर्म ।
 सामान्यतः सर्वजनस्य यत् स्याद्विधावहं नाम स कर्मयोगः ॥ २८९ ॥
 एकान्ततः स्वार्थमिज्ञानपेक्ष्य प्रस्तौति यद्विश्वजतीनकर्म ।
 समृद्धिमायाति हि तेन विश्वं सोऽसत्ता सिद्धयति विश्वमूर्तेः ॥ २९० ॥
 यो मन्त्रयोगो लययोग एवमिन्द्रकयोगो हृद्ययोग एवम् ।
 यो राजयोगश्च त एव योगा सर्वे प्रसिध्यन्ति हि भक्तियोगाः ॥ २९१ ॥

१३ आत्मार्पणरूपा प्रपत्तिर्भक्तियोगः ५

५. प्रपत्तिरेवात्मसमर्पणं यन्मद्देश्वायैव करोति जीवः ।
 युष्के स्वमंत्रं परतः परं या स्वस्मिन् द्विधात्मार्पणमित्यमस्ति ॥ २९२ ॥
 उपासना सा यदि जीवतन्त्रं जीवोऽपेयेदीश्वरतन्त्रमप्ये ।
 प्रजापतेः शिल्पमयं स्वशिल्पैः संसृज्य संसृज्य करोति क्रमम् ॥ २९३ ॥
 वनोदयः प्राकृतधर्मं पेटो तन्त्रे निविष्टः स हि शिल्पयोगात् ।
 आरामतामेति तदित्यमैशे स्वयुद्धयोगोऽस्ति स भक्तियोगः ॥ २९४ ॥

तत्रःस्वात्मार्पणप्रयिवानानि क्रियायोग इति योगसत्प्रविरोधादप्रामाण्यां ह भगवद्गाम्य
 स्वार्थस्यैवप्रयिवानरूपत्वात् । अत्रैवार्थ 'एकान्तत'-इति ॥

अपूर्वभावे यदि जीवबुद्ध्या क्लृप्ते निवेश्येश्वरभावभेदम् ।
 अपूर्वमर्थं विदधद्विर्धा पुष्पाति विश्वं स च भक्तियोगः ॥ २६५ ॥
 जीवस्थभावोऽस्य वहिर्जगत् तन्मृद्भावनूलादिभिरैशभावैः ।
 भक्त्या युतं बाह्यजगद्गतं स्यात् वासोव्रटाद्यं स हि भक्तियोगः ॥ २६६ ॥
 जीवो य आत्मानमूर्ध्वभावस्वरूपमैशेऽर्पयतीह भावे ।
 तेनायमात्मा परमेश्वरस्थो भक्त्या भवेत् तेन स भक्तियोगः ॥ २६७ ॥

१४—अपरा भक्तिः प्रेम्णा, परा भक्तिः श्रद्धया ६

उपासने तद् द्विविधं प्रपद्येऽवरं परं चेति मनोविशेषात् ।
 स प्रेम यथास्ति मनोऽवरं तत् परं तु स श्रद्धमनः कृतं स्यात् ॥ २६८ ॥
 रजोऽनुयोगान्मनसि स्रतः स्यात् प्रेमा, व्यग्राश्रिय गुणास्तु सोऽस्ति ।
 प्रेमा गुणानीक्षत एव तांस्तानत्यल्पमात्मानममुं स पश्येत् ॥ २६९ ॥
 गुणाननेकान् युगपन्न शक्तो द्रष्टुं ततस्तन्मनसि ध्रुवं स्यात् ।
 त्यागप्रहात्यन्तिककर्मयोगौ नैकान्तता स्यादवरं ततस्तत् ॥ ३०० ॥
 नानागुणप्रत्ययतश्च तत्र क्षितं मनस्तत्र न योगसिद्धिः ।
 उपास्यमान्मेतरतश्च पश्यन्नास्मिन् गतः स्यादवरं ततस्तत् ॥ ३०१ ॥
 प्रेमा मनोबन्धनहेतुरस्माद्भ्रतसंपत् परदेवतायाम् ।
 आनन्दमत्रानुभवत्ययं नानन्दः स्वयं स्यादवरं ततस्तत् ॥ ३०२ ॥
 दृष्ट्वा गुणानेव गुणाश्रये यदि स्थितिं उदामेति मनोऽथ तत्र चेत् ।
 दोषान् गुणान् वा न परं व्यपेक्षते भद्रा तदा सास्ति मनोऽत्र तन्मयम् ॥ ३०३ ॥
 प्रेमा यदैति स्वयमातिशय्यं भद्रा तदा रूपमुदेति भिन्नम् ।
 तत्रूपयत् तत्र मनः स्थितं स्यात् प्रेमयत् तत्र मनोऽस्ति यद्गम् ॥ ३०४ ॥
 भक्त्यात्ममाहुर्विपयास्तिताया अगधिताया प्रहणं दृढं चेत् ।
 तदन्यथात्वप्रहणातिरेकाच्छ्रद्धानमुक्तं मनसः प्रतिष्ठा ॥ ३०५ ॥
 श्रद्धेश्वरं प्रत्ययसंप्रयाहृतश्चिरं स्थिरं भाति निरन्तरं यदि ।
 भद्रा तदा स्याद् दृढभूमिरित्यतो महामहिम्नोऽल्पमहिम्नि संस्मरः ॥ ३०६ ॥

१५—श्रद्धोपासनोदाहरणम् ७

यो नोन्निमा व्यात्रि तमन्तरकारं त्र पावने पापुचनं तु केचिन् ।
 उपास्महे कृष्णकरप्रसारं विदा मनोः ज्ञानमयं ययं तु ॥ ३०७ ॥
 उपासते केचि समस्तमेतन्नगदि दुःखं क्षणिकं च दापयम् ।
 उपास्महे निज्जु भममगेनापदाजनं दापयति च ॥ ३०८ ॥

१६—श्रद्धोपासनायाः समानप्रत्ययप्रवाहरूपत्वम् । ८

- ८ आत्मा मनश्चेन्द्रियवर्गं एषां योगेन यज्ज्ञानमुदेति तत्र ।
 प्रमेयरूपो भवति प्रमाता तं प्रत्ययं वैपयिर्कं प्रतीम ॥ ३०६ ॥
 स प्रत्ययश्चेत् त्रियते समानप्रवाह एते यदि तत्र धत्ते ।
 श्रद्धामनारोपवृत्तामनन्यामभ्यासतस्तर्हि मनस्ताथा स्यात् ॥ ३१० ॥
 मनो भवेत् यद्विषयस्वरू तस्यामनोऽप्यत्र तथा स्थिति स्यात् ॥
- १ श्रद्धामयोऽप्यपुरुषोऽस्ति तस्माद् यच्छ्रद्ध एषोऽस्ति स एव सोऽस्ति ॥ ३११ ॥
 २ उपासनं नाम समप्रवाह संप्रत्ययो निश्चलवृत्तिरूप ।
 ३ तस्माच्छ्रुति प्राह यथा यथा तं ध्युपासते तनु भवन्ति हीति ॥ ३१० ॥

१७—ज्ञानयोगस्वरूपम् । ९

- ६ ये ये पदार्था जगति प्रसिद्धा प्रत्यर्थमेषां पृथगस्ति विद्या ।
 विद्या जगत् तत् परमेश्वरस्यं तंप्रत्य साक्षात् कुक्षते परेशम् ॥ ३१३ ॥
 अर्था हि यावन्त इमेऽपिलानां विद्या पृथक् नाजगमाव शन्या ।
 आत्मानमेव स्मृत प्रविद्यादेकं स वृत्तानुजगन्मयोऽर्थ ॥ ३१४ ॥
 आत्मानमेकं यदि कोऽपि विद्याद् यथार्थत सर्वजगत् स विद्यात् ।
 साक्षाद्गतस्तेन महेश्वर स्यात् स एव भूोऽत्र परात्मनि स्यात् ॥ ३१५ ॥

१८—उपासनोपयोगः । १०

- १० उपासनैषा त्रिविधोपदिष्टाऽत्रात्मन स्यात् परमात्मधोग ।
 सर्वत्र धर्मस्य हि तस्य लाभ स्वल्पोऽपि दुक्षेन्महतो भवान् ॥ ३१६ ॥
 नोपासना काचिदिहास्ति तादृशी जीवस्य धर्मात्मलं न धर्दते ।
 उपास्य दु स्त्री यदि दुर्बलस्तदा त्रिधियुते सास्यहृतेति भावयताम् ॥ ३१७ ॥

इत्युपासनावादः ८ ॥

इति तृतीयकाण्डे त्रिंशत्तद्वैत विज्ञान नाम प्रथमं पत्रं समाप्तम् ॥

(त्रिंशत्तद्वैतसत्योपनिषत्)

—:०—

१ श्रद्धामयोऽप्यपुरुषो यो यच्छ्रद्ध स एव स ॥— इति भगवद्गीताया
 २ उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणम्, — इति शार्ङ्गोपाख्यम् (४ । १ । ७) ॥
 ३ नै यथाकथोपासनेऽन्ये भवन्ति, — इति धारागोपनिषत् ।

अथ ईश्वरैकसत्योपनिषत् द्वितीयं पर्व तत्रादौ त्रिपुटीतादात्म्यम् ।

१--जगज्जीवेश्वराणां त्रित्वनिरासः ॥

- १ इत्थं त्रिसत्यं प्रवदन्ति सन्तःसन्तोपमायान्ति तु तत्र नान्तः ।
परे महान्तः प्रतिजानते ते सत्यं हि संभाव्यत एकमेव ॥ १ ॥
अस्तीश्वरस्तज्जगदस्ति नित्यं जीवाश्च तेषां च जगन्ति सान्तः ।
इत्थं त्रिसत्याः प्रेविदन्ति तत्र ब्रूमस्त्रिधास्यं तदसत्यमस्ति ॥ २ ॥
ज्ञानात् पृथग् ज्ञेयकुलं तदित्यं प्राहुस्त्रिसत्या न तथा तु विद्येः ।
ज्ञानादभिन्नः खलु तद्विद्यतः स ज्ञेयवर्गो न पृथक्पदार्यः ॥ ३ ॥

२--प्रमाणस्येश्वरतन्त्रत्वम् ।

- २ विभाति हि ज्ञानमिदं चतुर्भिर्भागेः प्रमाता प्रमितिः प्रमाणम् ।
प्रमेयमेतेषु च मातुरेव प्रमाणमिन्नश्रयमस्ति रूपम् ॥ ४ ॥
अहं प्रमाता प्रमितिस्तदंशुष्यात्प्रकाशो बहिरर्थपृक्तः ।
यथा प्रणाल्यांशुर्यं बहिरर्था याति प्रमासाधनमिन्द्रियं तत् ॥ ५ ॥
एकोऽपि यद्रपरसादिभिन्नाऽऽत्मना स निष्पद्यत आत्मरदिमः ।
भिन्नेन्द्रियद्वारेणसात् तदाहुस्तदिन्द्रियं मिद्यत आत्मरदमेः ॥ ६ ॥
जीवात्मतन्त्रेतरदिन्द्रियं यद्रपादि भिन्नप्रतिपत्तिमूलम् ।
बाह्यार्थवत् स्यात्तदपीश्वरैकज्ञानोद्भवं यस्तु न जीवकृतम् ॥ ७ ॥

३--प्रमितेः प्रमात्रा भेदाभावः ।

- ३ अथ प्रमाता प्रमितिः प्रमेयं जीवात्मकं श्रयमश्रय रूपम् ।
तत्र प्रमातुः प्रमितिनं तावत् प्रमिद्यते विभक्त्यविकाररूपा ॥ ८ ॥
ज्ञानं प्रकाशो ध्रुवमेकनाभेरुत्थाय सर्वा दिशामभ्युपैति ।
ज्योतिर्घनो नाभिगतः स आत्मा ज्ञाता ततो ज्ञानमयं प्रकाशः ॥ ९ ॥
ज्योतिर्घनाज्ज्योतिरिदं पृथग्यत् प्रतीतमन्यस्ति न तद्विभिन्नम् ।
स्यं मण्डलं घाटमघान्तरं च द्विधा विमन्य प्रतिपिष्टनीदम् ॥ १० ॥

२--अन्तर्वहिर्भेदात् प्रमेयस्य प्रमात्रा भेदाभेदौ ।

- ४ ज्ञाने तु यद्भाति जगत् तदुक्तं तत्र द्विधा संप्रतिपत्तिरस्ति ।
यदस्ति किञ्चिद्बहिरर्थरूपं तस्य मन्वानपृहीतमस्ति ॥ ११ ॥

यद्वाऽन्यदस्यन्यदिदं त्रिमाति यद्विजंगर्जाभ्यरक्तु ममस्ति ।
न तन् प्रशयामि न सन्ममैतः शाने प्रयेयं क्षमने शुक्रवात् ॥ १२ ॥

५ अथ जीवान्तर्जगतोरैक्यम् ।

- ५ जगज्जुरागःस्फटिके विशुद्धे यथा तथा घानगतास्तदर्थाः ।
इत्थं यदन्तीति यदन्तु किन्तु ग्रामो ययं नाम्मृषयं जगत्तत् ॥ १३ ॥
यद्यत्र पश्यामि किमप्यवमि तदस्ति सत्यं मम योऽङ्गसम् ।
अस्मिन् तद्रूपमगात् कथं स्यं शस्मिन् गतं स्यात् तदभिप्रमेतन् ॥ १४ ॥
यदिः स्थितायेन यदेव जीवान्तर्दिमतायाति कदापि योगम् ।
स तापरिच्छेदमग्राय सघस्ताएक स्वरूपं प्रतिपद्य माति ॥ १५ ॥
ज्ञानं गिरिर्द्वानिमिं च पृथाः ज्ञानं तदन्विद्युत्ताणि कथाः ।
ज्ञानं तदूर्ध्वं तदधस्तर्धं यज्ज्ञापते घानमिदं समग्रम् ॥ १६ ॥

६ अथ ज्ञानज्ञेयसंबन्धनिर्धारणम् ।

(ज्ञेयस्य ज्ञानस्वरूपत्वम्)

- ६ तत्रापि च त्रयमिदं प्रसक्तं ज्ञानान् पृथक् सत्तया प्रजज्ञे ।
ज्ञेयं पिता पुत्ररुद्भूतं वा तदेकसत्त्वं दधिदुग्धयद्वा ॥ १७ ॥
तद्भिन्नसत्त्वं तदभिन्नसत्त्वं क्षीरं यथा वा शरफेनयुक्तम् ।
एषा तृतीये मम संप्रपत्तिर्ज्ञानं स्थितज्ञेयवि प्राप्तीतिः ॥ १८ ॥
तत्रापि च द्वैधमिदं यदुक्तं तद्भिन्नसत्त्वं तदभिन्नसत्त्वं ।
अंशभेदात्तु पृथक् तदूर्ध्वं वि यंशमात्रं हि यमूर वेधम् ॥ १९ ॥
अभिन्नसत्त्वं हि तदंशमात्रं तत्रापि च द्वैधमनुभवन्ति ।
जात्यन्तरं धोव्यमुदेति धोधात् यद्वाऽखिलं धोव्यमयं स धोषः ॥ २० ॥
ज्ञाने पृथक् सत्तयाऽऽहितं तज्ज्ञानातिरेके जगदस्य सत्यम् ।
ज्ञानस्य रूपं हि तदात्मलाभी ज्ञानातिरेकेण पृथक् न तेषाम् ॥ २१ ॥
सत्यं यदिस्याज्जगदेकरूपं सदावतिष्ठेत् न चान्तरस्य ।
भेदा भवेद्युः स्वगता न वैरां धीं प्रादुर्धो भयताममात्र ॥ २२ ॥
ज्ञानं तु सत्यं जगतः स आत्मा दिग्देशकालेस्तु न मीयते सः ।
अस्यानवच्छिन्नतयाऽऽमनोऽर्थास्तादात्म्यभूता प्रतिभान्ति धोषे ॥ २३ ॥
ज्ञानं स्थितं निश्चितं विकारेष्वस्तु सत्त्वेषु सदैकरूपम् ।
ज्ञानं हि सत्यं तदसत्यमस्मिन् स्थितं तत् सत्यं यदेव भाति ॥ २४ ॥
इत्थं येदन्तर्जगदस्ति तन्मे ज्ञानं तदेवाहमिति प्रसिद्धम् ।
ज्ञानं हि मद्रूपमयास्य विदुः मज्ज्ञानरूपं तदभिन्नमेकम् ॥ २५ ॥

७ ज्ञेयस्य ज्ञानरूपत्वे आक्षेपः ।

- ७ अत्राद्गुरोर्के किल संभवेदिदं नेद्वयेत यद्यर्थगणस्यन्त्रता ।
 यद्यात्मनि द्रष्टरि दृश्यसंनिधावसंनिधौ वा न विशेष उद्भवेत् ॥ २६ ॥
 ज्ञानाद्यदि ज्ञेयकुलं न भिद्यते प्रजागरस्वप्नसुषुप्तयस्तदा ।
 न संभवेयुः क्वचिदात्मनो दशा अर्थान्प्रयानन्प्रयतस्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥
 सार्थो हृषीकैर्मनसा सहायवानान्माऽश्नुतेऽर्थोऽस्तु बहिर्जगद्गतान् ।
 स जागरः, स्वप्नदशात्वनिन्द्रियो मनःस्थमर्थं यदि भासयत्ययम् ॥ २८ ॥
 अनिन्द्रियो यद्यमना बहिर्जगद्यान्तर्जगच्च प्रतिचेष्टते न चेत् ।
 नास्ति द्वितीयं न ततोऽर्थभासनं सुषुप्तिरद्वैतदशा तदात्मनः ॥ २९ ॥
 अर्था अहंज्ञानसमुद्भवा यदि त्वात्मप्रतिष्ठा न पृथक् स्फुरात्मनः ।
 अद्वैततोऽर्थान्वभासनात्मिका सुषुप्तिरेया न तदोपेपद्यते ॥ ३० ॥

९-तदाक्षेपनिरासः ।

- ८ अत्रोच्यते मानसकोशवानयं ह्यात्मा स जीवः परमेश्वरोऽपि वा ।
 इन्द्रो मनो व्योम बहिस्तथान्तरं तत्रार्थरूपोदय आत्मरदिमभिः ॥ ३१ ॥
 यथा बहिर्धा जगदाश्रयापाकाशो बहिर्धा किल भूमिकास्ति ।
 अन्तस्तथान्तर्जगदाश्रयापाकाशो मनो नाम च भूमिकास्ति ॥ ३२ ॥
 यथा रवे रदिमकुलं पराहृतं वायौ प्रकाशं जनयेदितस्तत ।
 तथा मनस्येव पराहृतेरमी अर्था भग्न्यात्मगभस्तिमिः स्यतः ॥ ३३ ॥
 बहिर्मनस्यात्मगभस्तयो गताः प्रजागरार्थं जनयन्ति वारातः ।
 अन्तर्भनस्यात्मगभस्तयः स्थिता स्वामान्तिकार्थानुपरादयन्ति तान् ॥ ३४ ॥
 यदा मनः केन च भूयसा मनोर्यंकारिता हृत्तमसाभिभूयते ।
 धूमावृतस्योमनि दीपकप्रभावदात्मनो ज्योतिरिहापवृज्यते ॥ ३५ ॥
 अप्राप्य योगं मनसायमात्मा नार्थान् स उत्पादयते ततोऽयम् ।
 यथाऽपि नो यक्ति न लोकरे वा द्रष्टापि मन्तापि न मग्नये वा ॥ ३६ ॥
 नत्त्राद्गुरात्मा त्रिभुरस्ति सर्गो न तस्य योगो मनसा विद्वन्यते ।
 अत्रोच्यतेऽर्कप्रतिविम्बयद्भवेज्जीवा मसंस्थावरणं च केनचित् ॥ ३७ ॥
 मनोऽपि चाकाशमिदं तदात्मनः प्रोद्भूय चालम्ब्य तमेव तिष्ठति ।
 न चात्मनोऽन्यत्र मनोऽस्ति भासते तत्रार्थयुगं पुनरात्मनो मयेत् ॥ ३८ ॥
 अहं मनोमण्डलमध्यवर्ती स चिद्वयनो मण्डलगाथितोऽर्था ।
 एषं त्रिवृद्रूपमहंपदार्थं मन्ये ध्रुवं तत् प्रथमेकवस्तु ॥ ३९ ॥

९-अथ ईश्वरबहिर्जगतोरैक्यम् ।

- ९ तथैव विहानपनः स ओमिति प्रयत्ने मध्यगतस्तदाधितम् ।
 अतस्तथैहानिकनित्यमण्डलं तन्मण्डले ज्ञानविजृम्भणं जगत् ॥ ४० ॥

यदस्ति महाननिमित्तमन्तर्गुहं तदैशं जगदीश्वरो वा ।
 एकं महाज्ञानमिदं वहिर्धां जगत् तदेतन्न विमप्यवेक्षे ॥ ४१ ॥
 तत्रापि रूपाणि भयन्तु नाना धानं तु रूपोपहितं न भिन्नम् ।
 रूपाण्यसन्यानि विनाशघत्वाभ्रदफालु नो नश्यति तद्धि सत्यम् ॥ ४२ ॥
 ज्ञानं हि स्वयं जगत् स आत्मा दिग्देशकालैस्तु न मीयते सः ।
 अस्यानवच्छिन्नतयाऽऽमनोऽर्थास्तादात्म्यभूता इह सन्त्यहृष्टाः ॥ ४३ ॥
 यद्वा न नाशप्रतिपत्तिक्रमतद्रूपनाशा, पृथिव्येतानि ।
 तद्रूपभेदा अपि निर्विशेषं तदैश्वरं ज्ञानमतस्तदेकम् ॥ ४४ ॥
 ज्ञानं निरिच्छानमिमे च वृक्षा ज्ञानं तदन्तर्विराणि कक्षाः ।
 ज्ञानं तदूर्ध्वं तदधस्तदग्रं यज्जायते ज्ञानमिदं समग्रम् ॥ ४५ ॥
 यत्तु त्रिसत्या इह वैद्यवेनो पृथक्त्वमाहुर्न तदस्ति साधु ।
 बोधो हि बोद्धः स च बोधवर्गो बोधस्य रूपान्तरमप्यनन्यत् ॥ ४६ ॥
 यदिन्द्रियं जीवगतं तदीश्वररुपात्मासीदति नैश्वरे तु तत् ।
 कुतश्चिदापाति ततोऽत्र वित्तपी चेत्यानि चेत्ता त्रिवृदेक ईश्वरः ॥ ४७ ॥
 ओमेव विज्ञान महाप्रकाशो विज्ञानमेवास्ति जगत् तदित्यम् ।
 तादात्म्यमोक्तं जगदस्ति भिन्नं न हीश्वररुदीश्वर एव विश्वम् ॥ ४८ ॥
 यतोऽमितत्वं तत एव चास्मिन्ना नन्यमस्माद्य निराकृतित्यम् ।
 एकस्यमहमादविशेषतयाऽस्मात् सतोऽसतो वा न स भिद्यतेऽर्थः ॥ ४९ ॥

१० अथ जीवेश्वरयोरैक्यम् ।

- १० सत्यं यदौ नाम विदन्ति नित्यं विज्ञानमानन्दमनन्तमेकम् ।
 तद् ग्रहाशब्देन यदन्ति तस्मादहं य आत्मैव स नास्ति भिन्न ॥ ५० ॥
 यदीश्वर सर्वगतः स एकः सर्वप्रतिष्ठस्ति तदैव जीव ।
 तत्र प्रतिष्ठां लभतेऽथवाऽयं स्वे स्वे तु सर्वेश्वर्यन्महिम्नि ॥ ५१ ॥
 न स्ये महिम्न्येव पृथक्प्रदेशाव्यातप्रदेशानुपलम्भहेतोः ।
 यदीश्वरे तर्हि जगद्भेदे जीवा अपि स्युर्जगदेतदात्म्यात् ॥ ५२ ॥
 अनन्तविज्ञानघनः स ईशस्तस्यैव मात्रामितिमे तु जीवा ।
 अहं परे वेति पृथक्त्वया स्युः समष्टितद्व्यष्टिततोऽत्र भेदः ॥ ५३ ॥
 तदीश्वरज्ञानगताश्चिदंशा बुद्ध्या धृता ईश्वररूपसाम्यम् ।
 आपान्ति तद्वत् विषयं भक्तते ते स्युश्चिदाभासमया हि जीवा ।
 यदास्य सूर्यस्य विकाशमण्डलं ह्यं कं तदावर्शविभेदतः पृथक् ।
 विभिन्नपात्रेषु जलेषु भेदतो भायाश्चिदाभासविभिन्नता तथा ॥ ५५ ॥
 सूर्याद्याः सूर्यसमानरूपा विश्वाः समन्तात् परित्यानयन्ताः ।
 त एव काचे च जले च हृष्टा पृथक्त्वदाभास्ति तथा धर्यं स्म ॥ ५६ ॥
 व्याप्राति यावत्तु विकाशमण्डलं स तावदात्मा रयिरेक इत्यन्ते ।
 प्राणपारिधी पश्चिमपारिधी तथा मिश्रोऽपि विम्बो न रवेर्विभिद्यते ॥ ५७ ॥

ज्ञानप्रकाशा इह यावदास्थितास्तावान् स एकः परमेश्वरः स्थितः ।
 न वै चिदाभासतया पृथक् पृथक् दृष्टोऽप्युपाधीतर एक ईश्वरः ॥ ५८ ॥
 अखण्ड एकः परमेश्वरः स्थितः साम्येन भात्येव समन्ततः सदा ।
 क्वचित् क्वचित् किन्तु कदाचिदासते चिद्प्राहिणस्ते न विभाति खण्डयत् ॥ ५९ ॥
 तमो रजः सत्वगुणार्तिरेकात् तज्जन्ममृत्युव्यतिरेकतश्च ।
 यज्जीवनानात्त्वमुशन्ति तन्न ज्ञानेऽहमर्थे हि तदर्थभाधात् ॥ ६० ॥
 या त्वात्मनः सा प्रकृतिः पुरोक्ता यया प्रकृत्याऽहमर्थं धृतः स्याम् ।
 सर्वे गुणास्तत्र वसन्ति जन्मादयोऽपि तस्या न चितः कदापि ॥ ६१ ॥
 प्रत्यात्म सैवा प्रकृतिविभिन्नोपतिष्ठते किन्तु जगत्तदस्ति ।
 अधो चिदाभासत आसु योऽसावहं स जन्मादिविकारशून्यः ॥ ६२ ॥
 उपाधिभेदादिह भेदकृत् स्यावपि स्वयं चिन्न विभेदिमेति ।
 सर्वे चिदाभासगताश्चिदंशा एकश्चिदात्मा परमेश्वरोऽस्ति ॥ ६३ ॥

११-प्रतिबिम्बसमर्थनम् ।

११ अत्रादुरेके परमेश्वरस्य न संभवन्ति प्रतिबिम्बभूताः ।
 जीवा यतो नास्ति जगत् न च स्वं स्वस्मिन् कदाचित् प्रतिबिम्बितं स्यात् ॥ ६४ ॥
 सूर्यातिरिक्ते मुकुरे जले वा रश्मिः परावर्तित एव रूपम् ।
 दधाति किन्त्वत्र परेशतोऽन्यन्नो वै परावर्तनहेतुरस्ति ॥ ६५ ॥
 अत्रोच्यते नास्ति जगन्न तावद् यथात्र पश्यामि तथा तदस्ति ।
 ज्ञानेतत्त्वं जगतो निरस्तं ज्ञानादिना सिद्धमिदं न भिन्नम् ॥ ६६ ॥
 यथाप्यसत्यत्वममुष्य मन्यामहे तदप्यस्य निजास्तितायाः ।
 निराक्रिया ज्ञानगतां तु सत्तामालम्ब्य सर्वे जगदेतदस्ति ॥ ६७ ॥
 सृष्ट्वा यथाकौ व्यवहारपक्षे रश्मि परावर्तयतेऽपि तस्मिन् ।
 तथा परेशः परमार्थपक्षे सृष्ट्वेदमत्र प्रतिबिम्बितः स्यात् ॥ ६८ ॥

१२-ईश्वरैकसत्यतास्थापनम् ।

१२ आनन्द पवेश्वररूपमर्थं ज्ञानं यत्तं ह्यौ भवतस्तदंशी ।
 याः शक्तयस्ता हि पृथग्यत्नानि समुच्चयाच्छक्तिघनस्तु सत्ता ॥ ६९ ॥
 ज्ञानानि जीवाः प्रभवन्ति सर्वे यत्नानि सर्वाणि जगन्ति सन्ति ।
 कथं नु तानीश्वरतः पृथक् स्युर्ब्रह्मण्य सर्वे नु जगत् सजीवम् ॥ ७० ॥
 प्राह्य प्रहीत्रित्यमिदं द्विधोस्ति स्वभावनो ब्रह्म ततो द्विधेदम् ।
 प्रहृदयते जीवजगद्विभेदान्न वस्तुतो जीवजगद्विभेदः ॥ ७१ ॥
 जीवो जगत्त्वमर्थं तदेकप्रभूतमस्तीत्यत एव मन्त्रे ।
 सर्वे जगत् प्रत्ययनिष्ठमेकं तादात्म्यमापन्नमिदं विभाति ॥ ७२ ॥
 न तर्कतः किन्तु स ईश्वरो मे प्रतीकतोऽभ्यस्तमियोपलब्धः ।
 सत्तां परिज्ञानमयो मुखं या नास्तीतमां पश्यति को जनेषु ॥ ७३ ॥

वा निर्विशेषा परमोह सत्ता निःशेषविज्ञानममुषयो यः ।
 परास्ति वा सर्वसुखस्थकाष्ठा सत्ता चिदानन्दवनः स ईशः ॥ ७३ ॥
 गोचर्यं पशुचर्यं च सचेतनचर्यं द्रव्यधर्मर्यत्वमिति श्रमेण ।
 संपद्यते यः परमोऽत्र भावः स ईश्वरः सा परमात्र सत्ता ॥ ७५ ॥
 यास्तूलबोष्टास्मरुशैल्यज्जालादिशक्तयोऽप्योत्तरदाकिनिष्ठाः ।
 तासां पराशक्तिरशोशक्तिः स ईश्वरः सा परमात्र सत्ता ॥ ७६ ॥
 एकस्य मन्वानमतः परस्याधिकं तथान्यस्य ततोऽधिकं च ।
 यतोऽधिकं नास्ति भवेद्दुःखं सा मात्रा पराऽसौ परमेश्वरोस्ति ॥ ७७ ॥
 एकस्य मौदाधिकः परस्य ततः परस्यापि ततः परस्य ।
 यतोऽधिको नास्ति ततो भवेद्दुःखं सा मात्रा परासौ परमेश्वरोस्ति ॥ ७८ ॥
 मात्रा मित्वा याददिहानुभूयते तावत्ततोऽन्यामपि धीरपेक्षते ।
 स्वविश्रमाय ध्रुवमभ्युपैति धीर्मात्रामनन्ताममितां स ईश्वरः ॥ ७९ ॥
 * आनन्दमोमक्षरमस्ति सत्यं नित्यं हि विज्ञानमनन्तामेकम् ।
 वयं चिदाभासमयास्तदंशा जगत्तत्कर्मचिंतो विवर्तः ॥ ८० ॥
 प्रह्लादद्वितीयं तत एकमेवैवाचक्ष्महे विभ्रमिदं समस्तम् ।
 प्रह्लाकमेवं धयमव्यनन्ता प्रह्लाव नातः परमत्र विभ्रः ॥ ८१ ॥

१३-एक्यसमन्वयः ।

१३ जीवात्मनाऽन्तर्जगदस्यभिन्नं परमात्मनैः च वहिर्जगत्तत् ।
 जीवात्मनां यत् परमात्मनैस्यं मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ८२ ॥
 याक् प्राणतः प्राणकला मनस्तः प्रादुर्भासत्येवमिमा अवस्थाः ।
 एकस्य तासांमिदमेतदात्म्यं मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ८३ ॥
 अस्तीति बोधोऽपि च सोऽस्ति, बोधो रसः, स बोधोऽपि च बोध
 रसोस्ति, सचापि रसो, न स्यान्मन्यामहे, तेन तदेकसत्यम् ॥ ८४ ॥

* (श्लोक = अक्षरम्)

'अस्ति' इति बोधरूपम् = अस्तीत्येव ज्ञापते बोध अस्ति = तदिदं ज्ञानं सत्तावद्	ज्ञानेनावुपगृह्यते सत्ता सत्तयाऽनुगृह्यते ज्ञानम्	ज्ञानेनाप्यविनाश्रुता सत्ता सत्तयाप्यविनाश्रुतं ज्ञानम्
'रस' इति बोधरूपम् = रस इतिरूपा ज्ञापते बोधो बोधा बोध्य इति रसाः = तदिदं ज्ञानं रस	ज्ञानेनावुपगृह्यते रसः रसेनावुपगृह्यते ज्ञानम्	ज्ञानेनाप्यविनाश्रुतो रसः रसेनाविनाश्रुतं ज्ञानम्
रस अस्ति सत्ता रस	= 'धराधार' कश्चिदिति = ज्ञानविशालम्बनत्वाद्	सत्तयाऽनुगृह्यते रसः रसेनावुपगृह्यते सत्ता

१४ ये ये विसर्गैस्त्रिविधा इहोक्ताः सर्वे विशेषास्त इमे भवन्ति ।
 सामान्यतस्ते ध्रुवमुद्धताः स्युः स निर्विशेषः परमो न आत्मा ॥ ८४ ॥
 सर्वे विशेषा असदेष रूपं तत्राविशेषस्य सदेष रूपम् ।
 असम्भवं सद्दथखिलं प्रतीमस्तस्मात् समस्तं सदसद् वदामः ॥ ८५ ॥

१४ उपासना ।

१५ यदोश्वरे स्वात्मसमर्पणं धिया विधाय स्वात्मरूपधियं विमुञ्चति ।
 सोपासना तत्र च पौष्टिकाश्रयी क्षुद्रैस्तु सेवा प्रित्यते प्रमोदति ॥ ८७ ॥
 भायक्रिया द्रव्यगतं निरस्यते द्वेतं विधाऽद्वैतमिदं विधीयते ।
 स्वप्नत्रयं तत्क्रमतो विदूयते मध्येः कृत्वा मध्यमपौष्टिका हि सा ॥ ८८ ॥
 "विकल्पिता वस्तुतया विलोक्यणीयं यदा कारणकार्प्यवस्तुन ।
 यदोश्वरे मुद्रवर्षोश्वात्मनाऽप्यैश्वर्यं तद्वैतमुपैति भावतः ॥ ८९ ॥
 इदानीं मुद्रुके स्वर्गपति प्रवृण्वते यन्मनी वाकृतदुभि करोत्यश्रम ।
 नाहं करोमीति यदोश्वरेऽखिलं परयेत् किमाह्वैतमिदं स परति ॥ ९० ॥
 स्वोत्सर्गैर्यैश्चधिया द्वात्मनस्तपेत्तरेषामपि सर्वैर्द्विनाम ।
 स्वर्पाथं कामाथं सनातनीन्पति द्व्याभितारुं तमिदं स परति ॥ ९१ ॥
 (भागवते ७ । १६)

यां भूतशुद्धिप्रतिपन्नया दिशा विलोप्य भूतप्रतिपत्तिमोश्वरे ।
 विलापयत्यश्रमसमस्तविग्रहं स ईश्वरीभावमुपैति योगतः ॥ ९२ ॥
 "मिथानमेतद्दत्तस्युपासना यदोऽप्य लयं तु तद्वर्षं परम् ।
 भायस्य तद्भावगतं न वेतता संपाव विन्देत् स हि तन्मयो भवेत् ॥ ९३ ॥
 आत्मा यरो वा प्रणवो पद्मः इत्येवदशरं सत्यमुदीत्य शिक्षितः ।
 यद्यमदत्तः इत्युक्तं प्रथोभवेत् यरो गणैर्न स हि तन्मयो भवेत् ॥ ९४ ॥ (ब्रह्मसूत्र २ । २)
 "अक्षयि चित्तं तदु वाचि मातृकारुण्ये तु ता तं प्रणवसर्वैर्यत्नम् ।
 विन्दी च नादे तमिमं तिलास्पपि प्राणं महत्यात्मनि तं तपीश्वरे ॥ ९५ ॥
 (भागवते ७ । १६)

ययोस्तमा स्वात्मसमर्पणक्रिया सोपासना विशतमाधिकारिणाम् ।
 यत्र त्विदं द्वैतमरोपतो न चेद्विलुप्यते भक्तिरूपे न सोत्तमा ॥ ९६ ॥
 देवविरित्यं निजगाद् नारदो मकाप्रणीस्तथप्रतिपन्नया दिशा ।
 उपासको भक्तिवरात्मदेभ्यरेसायुज्यमाप्नोत्यमयं च विन्दति ॥ ९७ ॥
 या भेदधीः सा भ्रुमस्यसत्या तामास्थितः धेयसि नैति योगम् ।
 सत्यं त्यभेदं प्रतिपद्य जीवः स्वादोश्वरः शान्तघनः प्रसन्नः ॥ ९८ ॥
 अणोरणीयान् महतो महानयं दिद्रेभ्यतो विभवमिदं पिधारपन् ।
 शानात्मकः संशयमुच्छिन्नचित्तं यः स्वात्तेऽप्यन्तेऽस्मिन्नयमासपदे धियः ॥ ९९ ॥

नियते द्वापण्यिदिदन्ते सर्वसंगया ।
 क्षीदन्ते पात्य कामाधि तरिन्व इष्टे पराशरे ॥ १०० ॥

इति मनुसूत्रनाधिधायार्चरतिप्रणाले प्रह्लविज्ञानशास्त्रे
 ईश्वरकस्तन्योपनिषद् संपूर्णा ॥

१५-उपसंहारः ।

वेदमन्त्राविमर्शनप्रतिपाद्यप्रदायदानधमः

धीमान्यो मनुगृह्णतः स्वममगद् वेदायंवीजसमः ॥

वेदायंमणि रत्नानुपमनयो विज्ञाननिधासम—

धर्तार्य एत एव संशयमनुज्ञातोऽनुताऽपुनमः ॥ १ ॥

वादाक्षिणोभूमिति धैवमाधे [१६२३] आतोऽएतेधे मुक्त्यापनीत ।

एव पञ्चविंश एतयिद्य एते पञ्चानन्दयोऽप्यद्वयान्नस्यम् ॥ २ ॥

संज्ञेतिहामन्नुतिभिः स वेदान् विज्ञानतस्य प्रथिमस्य नेपु ।

विज्ञानमेवान् द्वा देवदोहे पुरा प्रविष्टान् यततेऽतिनेत्रम् ॥ ३ ॥

निर्माति मातैर्दत्तभिः एव विद्यायावत्ततिः धी मनुगृह्णतोऽपम् ।

ये मत्प्रविज्ञाननिःस्यमहिमन् नृणोऽमवन् संशयमज्ञमातः ॥ ४ ॥

इति धीमनुगृह्णविद्यायावत्ततिप्रणीते मत्त-

विज्ञानशास्त्रे संशयमदुन्देद्वयाद्-

संपूर्णः ॥ ११ ॥ ० ॥

मूलोपनिपदि ।

पृ०	प०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
१	३	काण्ड	काण्डः
१	१७	त्येत्त्रयं	त्येतत्त्रयं
२	७	द्रष्ट	द्रष्टृ
२	७	निभाति	विभाति
२	११	स विकार	सविकार
२	१५	द्रष्ट	द्रष्ट
२	२१	चाग्ने न	चान्पेन

कृष्ण त्रिसत्योपनिपदि ।

३	४	तु	तु
	५	परंत्रयं	परं त्रयं
	१८	विरुद्ध	विरुद्ध
३	१	स चापि	सत्ताऽपि
	१०	मीक्ष्ये	मीक्षे
	११	तद्वेत्यथ वेत्य	तद्वेनयथ वेत्य
	२३	विभातिविज्ञा	विभाति विज्ञा
	२६	क्रियान्वा	क्रियान् वा
५	२	भाति सिद्धा	भातिसिद्धा
	२	स्ति सिद्धा	स्तिमिद्धा
	१०	ज्ञायमानादि	ज्ञायमाना दि
	१२	तृथरु	तृथरु
	१४	स्तितासंविदि	स्तिता संविदि
	१६	पाप्मा प्रसङ्ग	पाप्माऽप्रसङ्ग
	२४	तोष्यतेया	तोष्यते या
६	२३	भाति मित्रा	भानिमित्रा
	४	सस्तन्य	सस्तन्य
७	१	स विवरूप	सविवरूप
	१	यद्यथ	यद्यथ
	२	आकारिण	अकारितं
	२५	मर्थं	मर्थं
	२५	वृत्तिभाग	वृत्तिभागु.
	३४	प्रवृद्धाम्	प्रवृद्धाम्

पृ०	पं०	अनुद्ध गाथा	शुद्ध पाठा
१०	२५	घानोदया.	घानोदय
११	३१	पृथक्	पृथक्
	३३	पृथक्	पृथक्
१२	१२	तुम्बक रूप	तुम्बकस्य
	१५	याति	प्रयाति
१३	२३	शोका	शोको
	३०	तेतत्	ते तत्
१४	१६	कचिच्चत्	कचिच्चोत्
	१६	रमेत्	रमेत्
१५	१०	मृत्पुमृत्पु	मृत्पुमृत्पु
	१२	परिपूर्ति	परिपूर्ति
	२६	मुत्पद्यत	मुत्पद्यत
	३२	दद्याम	दद्याम
	३४	इन्ति	इन्ति
१६	४	श्चिन्ति	श्चिन्ति
	१४	कामोऽस्ति	कामोऽस्ति
	१६	भयं न	भयं नु
	३२	प्रवर्तते	प्रवर्तते
१७	११	क्षपालये	क्षपालये
	१२	त्यसा	त्यसो
	२३	वर्षणा	वर्षण
१८	२२	माना वृम	मानाकृत
	२२	थवा कचित्	थवा कचित्
२०	१८	तद् घटि	तद्घटि
	२१	कचित्	कचित्
२१	१	सामर्थ्यम्	सामर्थ्यम्
	८	प्रतिपूर्ति	प्रतिपूर्ति

पूर्णद्विसत्योपनिषदि ।

२२	१५	घनो पस्तिर	घनोपरि, स्तर
	१७	रम्यति	पस्त्यति
	१६	पत्स्य ती	पत्स्यती
	२५	एदो	एदो
२३	४	पूर्ण	पूर्ण

पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
३२	तताऽन्य	तताऽन्य
८	ग्रहणो	ग्रहणं
१२	विनश्य	विमृश्येति या पाठः
३०	दुष्टोऽपि	दुष्टोऽपि
१२	स्थथा	स्तथा
१७	कर्मणे	कर्मणो
२२	भेदास्तु	भेदास्तु
८	इति	इति
१	तत्रह	तत्रह
१	स्वमोज्ये	स्वमोज्ये
२४	पोऽस्ति	पोऽस्ति
१	लाह	लोह
३	भाति	भान्ति
१२	कृष्णोऽतिसूक्ष्मावरणो	कृष्णोऽतिसूक्ष्मावरणं
२१	रयन्तु	रयं तु
२६	वृत्ता	वृत्तौ
३३	रूपामि	रूपमि
१२	तयानं मात्रा नि	तयोर्नं मात्रा नि
२१	बलस्तु	बलात्तु
३४	सदढा	सुदढा
३५	चूणतु	चूणं तु
	खया	खय.
	रुचा	रुचां
	अग्नीध्वं तानाहुस्तुद्वय्या सह-वैचाश्वय सान्तुद्वय्या तानि	
३६	प्राणा	प्राण
	विद्यद्रे	विद्यद्रे
	धीयते	धीयन्ते
	भित्राणि	भित्राणि
	न्यधार	न्यधरा
३७	इत्थं तु	इत्थं तु
	संहिता	संहिता
	चतुष्या	चतुष्पा
३८	वृहती	वृहतो
३६	प्रद्वणं	प्रद्वणां
	संसर्ग	संसर्गां
४१		

पृ०	प०	अशुद्ध पाठा	शुद्ध पाठा
४१	१३	आसङ्गा	आसङ्ग
	१६	असंसर्ग	असंसर्गा
	१६	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि
४२	१५	उद्वद्ध	उद्वद्ध
	१५	मस्ति	मस्ति
	२६	यत्रत	यत्रत
४३	१०	रसऽक्षरो	रसोऽक्षरो
४४	४	अथाक्षर	अथ क्षरे
४५	२७	माया	माया
४७	२१	बन्धञ्च	बन्धश्च
४८	१२	प्यभावो	प्यभावो
	२१	युद्धे	युद्धत्ते
४६	६	मायामि	मायामि
	२०	प्रव्यति	४ प्रव्यति
	२१	४ उन्मी	उन्मी

प्रत्ययैकमत्योपनिषदि ।

४१	२४	प्रोत्कर्ष	प्रोत्कर्षं
	२०	मथेभ्वरश्च	मथेभ्वरं च
४३	११	मृ-यो	मृ-यी
	१७	मृ-ययो	मृ-ययो
	१३	यथाज्ञय	यथोर्मय
	१४	ऽमृत	ऽमृतं
४४	२१	अहं हि सत्य	मानं हि सत्यं

पुरुषैकमत्योपनिषदि ।

४१	१	त्रिधा वा	त्रिधा वा
४७	३१	हृद्य	हृद्यं
	३१	तदेव	तदेव
४८	२१	तथा भाषयते	यथा भाषयते
	२४	मोऽर्थो	मोऽर्थो
	३१	मनत	मनृतं
४९	१	स्योपधयते	स्योपधयते

पृ०	प०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
६०	१७	प्रभक्षोत्	प्रभेदात्
	२१	ताणुसृष्टिः	ताण्डसृष्टिः
	२२	क्षुद्रात्तु	क्षुद्रा तु
६१	२१	यथा व	यथा वा
	२१	श्वरोऽपि	श्वरेऽपि
	२२	कठ श्रुतिः	कठश्रुतिः
६२	७६	श्लोकादिभे—अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथाऽरसं नित्य- मगन्धवच्चयत् इत्यधिकः पठनीयः ।	
६३	११	ब्रह्मा कर्म च कर्माणि	ब्रह्मा कर्म च कर्मणि
६४	१	तापस्य	तापसस्य
	२	सुपर्णः समुद्र	सुपर्ण स समुद्र
	४	दिलस	दिल से
६५	३—४	तृतीय चतुर्थ पङ्क्तयो र्मध्ये श्रुतिः-अर्थक्रिया युक्तः (शीर्षकम्)	
	२१	दात्मन्वि नो	दात्मन्विनो
६६	१	विस्त्रस	विस्त्रंस
	७	दौर्ण्यं	दौर्ण्यं
	१५	कान्नो पादा	कान्नोपादा
६७	८	भूताप	भूतोप
	१७	असित	असति
	२०	प्राणे	प्राणो
	२५	पराश्वकश्चित्	पराश्व कांश्चित्
६८	५	न्दिु प्रयान् गवाश्चा	न्दुप्रयान् गवाश्चा
	१५	संभाविता	संभाविताः
	१५	इज्ञा	इज्ञाः

संशयाधिकारे संदिग्धसर्वोपनिपदि ।

७०	८	याचं	याच्यं
७१	५	कउ वृक्ष	कउ स वृक्ष
	६	तदध्यति	तद् यदध्यति
	८	जो दुनियां	जो दुनियां पर कज्ञा कर खड़ासा हे
	१०	अर्वाग्	अर्वाग्
	१७	दीर्घतया	दीर्घतमा
	१८	मात्मान	मात्मन
	१६	मस्य	मस्य

पृ०	प०	अशुद्ध पाठा	शुद्ध पाठा.
४१	२३	आसङ्गाः	आसङ्गः
	१६	असंसर्गः	असंसर्गा.
	१६	ब्रह्माण	ब्रह्मणि
४२	१५	उद्वद्ध	उद्वद्ध
	१५	मस्ति	मस्ति
	२६	यत्रत	यत्रैत
४३	२६	रत्त.ऽक्षरो	रत्तोऽक्षरो
४४	५	अथाक्षरे	अथ क्षरे
४६	२७	माया	मायाः
४७	२६	बन्धश्च	बन्धश्च
४८	१२	प्यभावो	प्यभावो
	२१	युक्ते	युक्ते
४९	६	मायामि	मालामि
	२०	ब्रह्मति	५ ब्रह्मेति
	२१	५ उन्मी	उन्मी

प्रत्ययैकसत्योपनिपदि ।

५१	२४	प्रोत्कर्षं	प्रोत्कर्षं
	२८	मयोश्चरश्च	मयोश्चरं च
५३	११	मृत्यो	मृत्यौ
	१२	मृत्ययो	मृत्यो
	१३	यथोल्लयः	यथोर्ल्लय
	१४	ऽमृत	ऽमृतं
५४	२६	अहं हि सत्यं	भानं हि सत्यं

पुरुषैकसत्योपनिपदि ।

५६	५	त्रिधा वा	त्रिधा वा
५७	३१	ह्यत्र	ह्यत्र
	३१	तदेक-	तदेकः
५८	२१	तथा भाष्यते	यथा भाष्यते
	२५	सोऽर्थो	सोऽर्थो
	३१	मनतं	मनृतं
५९	६	चोपपद्यते	चोपपद्यते

५०	५०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
६०	१७	प्रभदोत्	प्रभेदात्
	२१	ताणुसृष्टिः	ताण्डसृष्टिः
	२२	क्षुद्रात्तु	क्षुद्रा तु
६१	२१	यथा व	यथा वा
	२२	श्वरोऽपि	श्वरेऽपि
	२२	कठ श्रुतिः	कठश्रुतिः
६२	७६	श्लोकादग्रे—अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथाऽरसं नित्य- भगन्धवच्चयत् इत्यधिकः पठनीयः ।	
६३	११	ब्रह्मा कर्म च कर्माणि	ब्रह्मा कर्म च कर्माणि
६४	१	तापस्य	तापसस्य
	२	सुपर्णः समुद्र	सुपर्णः स समुद्र
	४	दिलस	दिल से
६५	३—४	तृतीय चतुर्थ पङ्क्तयोर्मध्ये शुद्धिः—अर्थक्रिया युद्धः (शीर्षकम्)	
	२१	दात्मन्वि नो	दात्मन्विनो
६६	१	विहस	विहस
	७	दोष्णं	दौष्णं
	१५	काश्रो पादा	काश्रोपादा
६७	८	भूताप	भूतोप
	१७	प्रसित	प्रसति
	२०	प्राणे	प्राणो
	२५	पराश्चकश्चित्	परांश्च कांश्चित्
६८	५	न्दु प्रयान् गवाश्चा	न्दुप्रायान् गवाश्चा
	१५	संमाविता	संमाविताः
	१५	इह्ना	इह्नाः

संशयाधिकारे संदिग्धसर्वोपनिपदि ।

७०	८	वानं	वाच्यं
७१	५	कठ वृक्ष	कठ स वृक्ष
	६	तदध्यति	तद् यदध्यति
	८	जो दुनियां	जो दुनियां पर कब्जा कर स्वदासा है
	१०	अर्वाग्र	अर्वाग
	१७	दीर्घतया	दीर्घतमा
	१८	मात्मान	मात्मन
	१९		

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
	१६	नस्या	नस्या
	२८	रूप	रूपं
	३५	द्रष्ट य	द्रष्टेय
७२	२	क	क
	२६	दशा	दशा
७३	२	मतेद्	मेतद्
	१५	एते.....प्रतीया	एतै..... ..प्रतीना
	१६	तदिन्द्रिय	तदिन्द्रिय
७६	१४	वैकल्प	वैकल्प
७७	१५	बहो	बहो
	१६	मर्यकथावितण्डा	मर्य कथा वितण्डा
७८	१६	वृक्षनिधा	वृक्षविधा
	१६	लामानि	लोमानि
८०	१५	सह्य	सह्य
	२१	निश्चतो	निश्चिती
८२	११	शक्तिप्रबुद्धा	शक्ति प्रबुद्धां
	१२	शक्तिप्रबुद्धा	शक्ति प्रबुद्धा
	१४	युक्तये	मुक्तये
८२	२३	तान्येषु	तान्येषानु

विशिष्टत्रिसत्योपनिषदि ।

८३	२४	श्वरौ	श्वरो
८४	२	यथाश्रते	यथाऽश्रुते
	२६	वृ	वृ
८६	२	ताण्डूय	ताण्डुय
	६	वेष्ट	वेष्टय
	१५	भ्याः	भ्यः
	२४	पान्थु	पान्थु
८७	५	परास्कारी परासा	पेशस्कारी पेशसां
	२१	नासा	नाना
८८	३३	लब्धः	लब्धा
	३४	नरेण्वरेण	नरेणावरेण
८९	६	परीक्षमाणः	परीक्षमाणाः
९२	२६	सूर्योऽभिजिद्भानुदिश	सूर्योऽभिजिद्भानुदिश

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
१२०	८	सृष्टा	सृष्ट्या
	११	स्त	स्त
	२२	ग्रहा	ग्रहाः
	३१	धत्त	धत्ते
१२१	२४	द्गुरे	द्गुरो
१२३	२३	स्वन्तत्र	स्वतन्त्र
१२४	७	हरिदश्व	हरिदश्व
१२५	२२	लुप्तः	लुप्तं
१२६	३	शाश्वत्वात्	शाश्वतत्वात्
१२८	२	वर्ण	वर्णो
१३०	२०	भेदात्त	भेदात्तु
१३१	२७	स्थलं	स्थूलं
१३२	१३	भविष्यत्	भविष्यद्
१३४	१५	योगा	योग
१३८	१६	सत्त्वं	सत्तं
१३६	१६	स्तया	स्तथा
	२५	नत्वाद्	यत्वाद्
	२८	भोत्	भान्
१४०	७	कर्मतद्रूप	कर्मतद्रूप
	३४	व्याप्नोति	व्याप्नोति
१४१	४	ने न	तेन
	११	विभेदि	विभेद
	१६	ज्ञानादिना	ज्ञानादिना
	२३	सृष्टवेद्	सृष्ट्वेद्
१४२	८	ध्रं	ध्रुव
	१८	परमात्म	पराम
	२१	मेत	मेत
१४३	२६	शान्तघन	शान्तिघन
१४४	६	मिति	मित